

K62.614
2

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

ՀԱՄԱՆԵՐԱԿԱՆ
ՆՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՊԱՆՏԱԿԱՆ

ДАНИИЛ ЧОНКАДЗЕ

СУРАМСКИЙ ЗАМОК

ТИФЛИС

1932

„Ф Е Д Е Р А Ц И Я“

899.9621-2

დანიელ ზონძაძე

სურამის ციხე

მის. ჯანდუქელიძის

წინასიტყვაობითა და კელაქციით

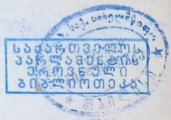
ამ გამოცემას დაწესებული აქვს

ფილივე მახარაძის

„დანიელ ზონძაძე და მისი ღრე“

Handwritten: 11 23.6.1932

Handwritten: 1932.6.14

ფილისი

1932

„ფ ე დ ე რ ა ც ი ა“

ს. შ. უ. ს. პოლიგრაფტრესტის 1-ლი სტამბა

შეკვეთა № 272

მთავლიტი № 1175

ტირაჟი 5000

201 ბ. ა. ს. 19.11.1810, 37.50

დანიელ კონკაძე
სემინარიის დამთავრებისას

წინასიტყვაობა

დანიელ კონქაძის ხელნაწერები, სამწუხაროდ, სრულებით არ შენახულა. მისი შემოქმედებიდან მხოლოდ „სურამის ციხე“-მ მოაღწია ჩვენამდის და ისიც მხოლოდ ჟურნალ „ციცქარში“ დაბეჭდილი რედაქციით. აი რატომ „სურამის ციხის“ სწორი ტექსტის დადგენისათვის, სამწუხაროდ, ხელსაყრელი პირობები არა გვაქვს.

ტექსტზე მუშაობა საინტერესოა, როდესაც არსებობს ნაწარმოების ხელნაწერის სხვადასხვა ვარიანტი, ან ავტორის სიცოცხლეში დაბეჭდილი სხვადასხვა რედაქცია. მათი შედარებითი შესწავლა ხშირად ბევრს საგულისხმიერო მასალას აძლევს როგორც მკვლევარს, ისე რედაქტორს, ბევრს ბუნდოვანს და ჩვეულებრივი მკითხველისათვის საიდუმლო ადგილს შუქსა ჰფენს. დანიელ კონქაძის შემოქმედებაზე მუშაობის დროს ჩვენ ასეთს შესაძლებლობას მოკლებულნი ვიყავით, რადგანაც „სურამის ციხის“ გარდა მწერლის მხატვრული შემოქმედებიდან არაფერი დარჩენილა და „ციცქარის“ რედაქცია ერთადერთია ავტორის სიცოცხლეში დაბეჭდილი.

„სურამის ციხის“ ყველა შემდეგი გამოცემები—მცირედენი ცვლილებებით, უფრო-კი ტექსტისადმი, გამომცემელთა თავისუფალი და დაუდევარი მოპყრობით, რაც გამოხატულია სიტყვების, წინადადებებისა და, ზოგიერთ შემთხვევაში, ტექსტის საგრძნობი მოცულობის გამოტოვებით, და ზოგჯერ მწერლის ენისა და აზრის თვითნებითი

დამახინჯებითაც-კი, — დაბეჭდილია მწერლის სიკვდილის შემდეგ. ჩვენ ამ მიზნით ავიღეთ „სურამის ციხის“ გამოცემანი 1875 წლისა, 1879 წლისა, 1910 წლისა, 1914 წლისა და 1929 წლისა. შევადარეთ ერთიერთმანეთსა და აღმოჩნდა, რომ 1875 წლის გამოცემისათვის უღაოდ საფუძლად ჰქონიათ „ცისკრის“ რედაქცია „სურამის ციხისა“, ხოლო შემდეგი გამოცემები აქიდან გადაუბეჭდათ. ყოველ შემდეგ გამოცემაში გამეორებულია წინა გამოცემათა შეცდომები და ახალიც აუარებელია მიმატებული, რაც გამომცემელთა დაუდევრობით და ტექსტის შესწავლის მოთხოვნის უქონლობითაა გამოწვეული.

ჩვენს წინაშე საკითხი დაისვა: ტექსტის დადგენის მიზნით ვიხელმძღვანელოთ თუ არა სხვადასხვა გამოცემებით?

ჩვენ ეს საკითხი უარყოფითად გადავსწყვიტეთ, რადგანაც გამომცემლები არც ტექსტის დაცვის და არც კომენტარიების მოცემის აუცილებლობას არ ისახავენ. ყოველი შემდეგი გამომცემი, როგორც ჩანს, უკრიტიკოდ სარგებლობს წინა გამოცემით. „ცისკრის“ რედაქციაში არ იხედებოდა და ტექსტს უფრო მეტი შეცთომებით სტვირთავდა.

აღნიშნულ გარემოებათა გამო ამ გამოცემებს ტექსტის დადგენისათვის, შეიძლება ითქვას, არავითარი მეცნიერული ღირებულება არა აქვთ. ამიტომ „სურამის ციხის“ ტექსტის აღდგენაში საჭიროდ და მიზან-შეწონილად მივიჩნიეთ ჟურნალ „ცისკარში“ დაბეჭდილ ტექსტს დავერდნოდით, უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, ჟურნალ „ცისკარში“ დაბეჭდილი ტექსტი ზუსტად აღგვედგინა.

ამ მიზნით ავიღეთ „სურამის ციხის“ ერთ-ერთი უკანასკნელი გამოცემათაგანი, შევადარეთ „ცისკრის“ რედაქ-

ციას და მის მიხედვით შეეასწორეთ. ამრიგად, წინამდებარე გამოცემაში „სურამის ციხის“ ტექსტი ზედმიწევნით აღდგენილია „ცისკარში“ დაბეჭდილის მიხედვით.

ცნობილია, რომ ბეჭდითი საქმიანობა არ არის უზრუნველყოფილი შეცდომებისაგან. კორექტურული შეცდომები „სურამის ციხის“ „ცისკარში“ დაბეჭდილ ტექსტშიაც მოგვეპოვება, თუმცა გაცილებით ნაკლები, ვიდრე უკანასკნელ გამოცემებში. კორექტურული შეცდომები შეეასწორეთ, მაგრამ ქვემოთ, რედაქტორის განმარტებებში „ცისკარის“ რედაქციის აღგილები მაინც საჭიროდ დავინახეთ აღგვენიშნა, სადაც მკითხველს აგრეთვე ვაძლევთ „სურამის ციხის“ ტექსტში ყველა აღნიშნული შენიშვნების ახსნა-განმარტებას.

ასეა და ნიელ ჯონქაძის „სურამის ციხის“ ტექსტი აღდგენილი. არსებულ პირობებში ეს რედაქცია მიგვაჩინებდა ერთად-ერთ სწორ და სახელმძღვანელო რედაქციად, რომელზედაც მკვლევარს შეუძლიან მეცნიერული კვლევა-ძიება აწარმოვოს.

წინამდებარე გამოცემას დართული აქვს ჩვენი დამსახურებული პუბლიცისტისა და კრიტიკოსის ფილიპე მახარაძის ვრცელი წერილი „დანიელ ჯონქაძე და მისი დრო“ პირველად 1904 წელს დაბეჭდილი.

* * *

ჩვენ გვსურს დააიყოს ჯონქაძის „სურამის ციხის“ გარშემო ორი გარემოება აღვნიშნოთ.

დანიელ ჯონქაძის „სურამის ციხე“ უდაოდ პირველი და მძლავრი ნასროლი იყო ბატონ-ყმობის წყვედიან მოცულ ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, უდიდეს ნაწილზე მცირე ნაწილის გაბატონების, ძალმომრეობის, ცხოვრების დაგუბების დროს.

შაშინ, როდესაც ალექსანდრე ორბელიანი თავის წერილში „უწინდელს დროს ბატონყმობა საქართველოში“ („ცისკარი“ 1859 წ. № 11) ამტკიცებდა, რომ ბატონსა და ყმას შორის მამაშვილური დამოკიდებულებაა, ბატონი ყმაზე, მის კეთილ დღეობაზე დიდის ყურადღებით ზრუნავს, ხოლო ყმა მას, თუმცა შორიდებით, მაგრამ ერთგულობით პატივისცემით ექცევა. დან. ჭონქაძის „სურამის ციხე“-მ მკვეთრად გადაშალა ყმისადმი ბატონის უადამიანო მოქცევა და ბატონისადმი ყმის ბოღმა-შურისძიება.

„სურამის ციხე“-მ საშინლად ააღელვა თვითკმაყოფილების ბურანში მყოფი ჩვენი ბრწყინვალე წოდება. ისეთი ლიბერალური სულიერი განწყობილებით, როგორც იყო ალ. ორბელიანი, ისიც-კი ვერ იკავენს თავს და ასე ეხმაურება ჭონქაძის „სურამის ციხეს“. „იმან (ე. ი. დანიელ ჭონქაძემ—მ. ზ.),—წერს ალ. ორბელიანი,—რომ ის თავისი თხზულება გამოსცა თვალყურის დევნა დაუწყევთ. ვინ რას იტყოდა?... არავის არა უთქვამს—რა, გარდა ორისა, ამისათვის, რომ პირდაპირ იმათზე იყო შიშართული ის თხზულება და იმათი სახელიც გამოყვანილი. ამისთანა თხზულებაში ისე პირდაპირ დასწერა იმ პირებზე, რა გარდილობას იტყვიან... აქ მხოლოდ ორ პირს ეწყინებათ... ცოტა ქვევით ალ. ორბელიანი განაგრძობს: „იყო, მართალია, ერთი საცოდობა, საიდუმლო შურის სიმსხვერპლე, მაგრამ არა ისე, როგორც აღწერს ჭონქაძე, ცოტა-კი მიეგვანება მას... მართალია, ახლანდელი ჩვენი ზოგიერთის მებატონეებისაგან ბევრჯელ მომხდარა თავის ყმების ძირიანად აკლება და ჯარიმების წართმევა, მაგრამ ამ გვარი საქმეები სრულებით არ მომხდარა, ნამეტნავად იმ პირებისაგან, ვიზედაც ამბობს ჭონქაძე. ამ გვარ

საქმეებსა ძალიან კარგად გამოკითხვა უნდა და მას უკან შეუდგეს წერას, თუ არა და აჩქარებითა სოფელი არ აშენებულა. ¹⁾)

ალ. ორბელიანის ეს წერილი ჩვენთვის მეტად საგულისხმიეროა: აქიდან ცხადია და უდაო, რომ „სურამის ციხის“ ავტორი შემოქმედების მასალას რეალური ცხოვრებიდან აპყრებს. მოთხრობაში ასახულის ანალოგიური, თუნდაც მსგავსი შემთხვევები დანიელ ჭონქაძის გარშემო მრავლად ყოფილა, მათ აუძულებიათ მწერალი „შევიწროებულს და შეურაცყოფილს“ გამოჰქომაგებოდა. დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხე“ — წიგნია სისხლითა და ცრემლით დაწერილი იქით მხარის ქვეყანაში მცხოვრები, უფლება-აყრილი, მძიმე ტანჯვის და ძალმომრეობის უღელქვეშ მწარედ მგმინავი ხალხისა. და ეს წიგნი შეუფერავი სინამდვილის ფერადებით გადმოწერილი ამ ხალხის გულიდან, ხალხის ცრემლსა და ბოლმა ნალღელში ამოვლებული კალმით აკინძული დიდის გამბედაობით იმავე მხარის ხალხის ღვიძლი შვილის დანიელ ჭონქაძის მიერ ნატყორცნია.

დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხე“ ნამდვილი პოლიტიკური პამფლეტი იყო. „სურამის ციხე“ მძლავრი ამონახეთქი იყო ხალხის გულში ჩაგუბებული დამცირების, შეურაცყოფის პროტესტისა და „თავდაუქვრელი“ ცხოვრების ძლიერი სურვილისა.

ალ. ორბელიანის ამავე წერილიდან ცხადია, რომ დან. ჭონქაძის „სურამის ციხემ“ მაშინდელ საზოგადოე-

¹⁾ სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელნაწერების მუზეუმი — ალ. ორბელიანის წერილი — „დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხის“ შესახებ — „დართულს დართული“ № 1645.

ბაში დიდი სენსაცია გამოიწვია. მან ააღელვა და ააშფო-
რია მაშინდელი ცხოვრების ქაობი. პრივილეგიურმა
კლასმა ასეთი გაბედული პროტესტით შიში იგრძნო.
აყაყანდა და კადნიერი მწერლის მიმართ საშინლად
ამხედრდა. ამისი საბუთია ალ. ორბელიანის ხსენებული წე-
რილი. ამისივე საბუთია ის, რომ დან. ჟონქაძის სიკვ-
დილს ეურნალი „ცისკარიც“-კი თითქმის სიჩუმით შეხე-
და. მხოლოდ ივანე კერესელიძე „ცისკარის“ 1860
წლის მე-VII-დე ნომერში, როგორც რედაქტორი, ათავ-
სებს სხვა ცნობებთან ერთად „რედაქციისაგან“ ცნობის
მსგავს წერილში. მართალია უდაოდ თანაგრძნობით და
ტკივილებით გამსჯალულს, მაგრამ მცირე ცნობას დანიელ
ჟონქაძის სიკვდილის გამო. ივანე კერესელიძესვე აქვს დიდი
თანაგრძნობით დაწერილი ლექსი დანიელ ჟონქაძის გარ-
დაცვალებაზე“. 1) მაგრამ, როგორც ჩანს დროზე გამოქ-
ვეყნება ამ ლექსისა კერესელიძეს ვერ გაუბედნია.

დანიელ ჟონქაძის „სურამის ციხის“ დაბეჭდვა, როგორც
60-70-იანი წლების ქართული ეურნალ-გაზეთებიდან მო-
ჩანს, ჩვენს მოწინავე ახალგაზრდობას ბევრჯელ სდომნია,
მაგრამ კარგა ხანს ვერ მოუხერხებია. 1869 წელს
„დროების“ № 31-ში 2) ვკითხულობთ ასეთს „საბიბლიო-
გრაფიო ცნობას“: „იბეჭდება პეტერბურგში და ახლო
ხანში გამოვა მოთხრობა დ. ჟონქაძისა „სურამის ციხე“.
შემდეგ 1870 წ. „სასოფლო გაზეთი“ მწუხარებას გა-
მოსთქვამს, რომ დაპირება პეტერბურგის ქართველმა
ახალგაზრდობამ ვერ შეასრულა და „სურამის ციხე“ აქამ-
დის ვერ დაბეჭდა. მხოლოდ 1875 წელს მოხერხდა
„სურამის ციხის“ ცალკე გამოცემა.

1) ივანე კერესელიძე 1878 წ. გვ. 74.

2) ეს განცხადება კარგა ხანს იბეჭდებოდა „დროებაში“.

აშკარაა რამდენად ძნელი და მტკივნეული ყოფილა 60-70 წლებშიც-კი ბატონისა და ყმის ურთიერთობის საკითხი, რომელსაც დ. ჯონჭაძე ასე მოუპირებლად წყვეტს

* * *

მეორე საგულისხმიერო გარემოებაა დან. ჯონჭაძის შემოქმედების ენა. 50-იანი წლების დასასრულს, როდესაც დანიელ ჯონჭაძის „სურამის ციხე“ იბეჭდება ჟურნალ „ცისკარში“, ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებას მძლავრად აწვება ახალი ეკონომიური ფაქტორის (კაპიტალიზმის) განვითარება და ლამობს მის ყოველმხრივ გარდაქმნას.

ახალმა დრომ ჩვენს ლიტერატურულ ცხოვრებაში შემოიტანა არა მარტო ახალი იდეები, ახალი თემები, არამედ ახალი ლიტერატურული ფორმა, ახალი ენა.

50-იან წლებში „მამათა“ და „შვილთა“ გაყრის დასაწყისშივე ენის გარშემო ბრძოლა ერთ უმწვავეს მოვლენად გადაიქცა. „მამათა“ ბანაკი ეპოტინება, ებლაუქება და მტკივნეულად იცავს არა მარტო თავისი ძველი ცხოვრების ჩვეულებებს, არამედ თავის ენასაც. აი რა საინტერესო ამბავს ვკითხულობთ ჟურნალ „ცისკარის“ 1860 წლის VI №-ში: „ქართული ენის თვისება, — წერს ალ. ორბელიანი, — სამათ გაიყოფება: პირველი საღმრთო წერილად ანუ ეკლესიურად, მეორე... დარბაისელთ უბნობად და მესამე გლეხ-კაცობის ენად... ახლა თუ ჩემზე მოაგდებთ და ამოშარჩევინებთ მე საშუაღს ენას ამოვარჩევ, დარბაისელთ ენას, ამისთვის რომ უფროსთ უწინდელი საერო წიგნები დარბაისელთ ენაზედ უწერიათ და იმათის ენითვე ულაპარაკნიათ: ვითარცა „რუსულდანიანი“, „ვისრამიანი“, „დავრიშიანი“, „სიბრძნე სიცრუე“,

„ყარაშანიანი“, სხვანი და სხვანი და ბოლოს ვიტყვი „ვეფხვის ტყაოსანი“... ჩვენი საშუალო ანუ დარბაისელთ ენა, ასეთი უნაკლო ენა არის, რომ დიდი ადვილად შეიძლება რომ ესე, რაც უნდა მაღალი საგანი იყოს, იმაზედაც და კარგად გამოვა ყოველი ქართული სიტყვიერება. მართლად, ჩვენს საშუალო ქართულს ენას, როგორც გნებავთ ისე მიმოხრით, ისე მიმოაქცევთ და გამოთქმას ხომ ისე ლბილად გაიგონებს ყური, მეტი საამო იყოს სმენისათვის, მაშინ, როდესაც რომ გლებ-კაცების ენაზედ ეს არ შეიძლება. მართალია, გლებ-კაცების ლაპარაკი მარტივი ენა არის და ადვილი გასაგონი, მაგრამ მაღალი საგანი რომ ვერ გამოვა რიგიანად, არა ყურს საამოდ, რადგან მოშვეებული ენა არის გლებების ლაპარაკი. ჩემის აზრით, მაშ ისევ სჯობია, იმ გვარი ქართული ენა დაიდოს, რომ ყოველს საგანში საუცხოვო რამ იყოს და ყოველს ფერში მოსახმარებელი.“ ასე ამტკიცებს ალ. ორბელიანი დარბაისელთ ენის უპირატესობასა და აუცილებლობას.

ენის საკითხი საბაბი გახდა ორი. ძველსა და ახალ მსოფლმხედველობას შორის ატეხილი სამკედრო-სასიციო-ხლო ბრძოლისა. საზოგადოებრივ ფენათა ბრძოლაში ლიტერატურა, მიუხედავად ძველი თაობის სასტიკი წინააღმდეგობისა, მაინც ფეოდალთა სასახლიდან ლამობს ქობში გადასაცვლებას. ლიტერატურაში იჭრება მასების ენა. ამ მოვლენის პირველი მკვეთრი და აშკარა გამომჟღავნებელი ჩვენს ოფიციალ ლიტერატურაში გ. ერისთავია, რომელმაც, როგორც სამართლიანად აღნიშნავდა იმ დროის ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი პლატ. იოსელიანი, „დაბადა ენა ქართული ახლისა გვარისა მწერლობისათვის“.

აი ამ ახალ ენას მოაქვს იმ დროის ოფიციალ ლიტერატურაში. როგორც უცნობი ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენა, შეიძლება ითქვას, „გლებ-კაცთა“ ენა, ისე ახალი იდეები, ახალი მისწრაფებანი, მთელი ახალი, უფრო რთული მსოფლ-მხედველობა.

შეტად საგულისხმაყრ.აა, რომ დანიელ ჭონქაძე ლიტერატურის ამ ახალი გზის გაკაფვაში, შეიძლება ითქვას, პირდაპირ რევოლუციონური გზით მიდის. მან სალიტერატურო ენად ხალხური-ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენა გადააქცია. შეიძლება ითქვას, დანიელ ჭონქაძეს სალიტერატურო ენად კუთხური, ხალხური (დღუშეთის რაიონის—არაგვის ხეობის ერთი ნაწილის) ენა აქვს გამოყენებული მთელი თავისი ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებებით.

აღნიშნავთ უფრო დამახასიათებელ მოვლენებს:

დაბეჭდილია	უნდა იყოს
1) რაც უნდა რა	— რაიმე
2) რამტენი, რამტენიმე, რამტენთამე	— რამდენიმე, რამდენი.
3) იმტენი	— იმდენი
4) როგორათაც	— როგორც
5) როგორღაც	— რაღაც
6) ძრიელი	— ძლიერი
7) მემრე	— მერე
8) მითომც	— ვითომც
9) გამოვალს	— გამოვა
10) წაერთოთ	— წაერთმიათ
11) შეაკროთმა	— შეაკროთ
12) ჩამოხდნენ (ცხენიდან)	— ჩამოხტნენ
13) ირიცხოდა	— ირიცხებოდა

14) გული შემიხტა—	გული შემიკრთა
15) დაიწყო ლაპარაკი თავისთან	დაიწყო ლაპარაკი თავის თავთან
16) შეეყვარებინა, შეერთება —	შეეყვარებინა, შეერთება
17) მამცემს —	მომცემს
18) ისი —	ის
19) ისენი —	ისინი
20) ტრედი —	მტრედი
21) რო, ხო —	რომ ხომ (რამოდენიმე შემთხვევის გამოკლებით, რაც კორექტორის დაუდევრობით უნდა იხსნას).
22) სანამ... მანამ —	სანამდის... მანამდის
23) მა ვის უნდა ეთქვა —	მაშ ვის უნდა ეთქვა
24) თანდებულის ხმარება მოქმედებით ბრუნვასთან—	თან, დგან, (იშვიათია-დან.) მაგ. ქალაქითგან, ბატონითგან, ცხენითგან, შუბლითგან, პირიდგან, გულწუხილიდგან და სხვა.
25) ზმნის თემის ნიშნის ავ-ის მაგივრად ყველგან ნახმარია აშ. მაგ. მოგვილოცამს, სე დამს, გახლამს, ნახამდა, იკლამდა, მომიმართამს, ახსომს, ვზრუნამ, ნუ მკითხამ, აფუშრუკამთ, და სხვა.	
26) მრავლობით რიცხვში მდგომ ქვემდებარესთან შემასმენელი ყოველთვის მრავლობით რიცხვშია ხმარებული.	
ა) სახლები დაქცეულები —	სახლები დაქცეული არის
ბ) ფანჯრები იყვნენ —	ფანჯრები იყო.

- გ) ჯარი შხათ ყოფილიყვნენ — ჯარი შხად
ყოფილიყო და შემოხვევიყო
- დ) ეაშიკებოდნენ... ბევრნი
კარგნი კაცი — ეარშიკებოდა ბევრი
კარგი კაცი.
- ე) დაიხოცნენ ბევრი შათგანი — დაიხოცა
ბევრი შათგანი.
- ვ) წამოიძახეს ყველამ — წამოიძახა ყველამ და
სხვა.

- 27) სუბიექტური ნიშანი პირველი პირისა ვ-ი იკარგება, როცა, ის უნდა დაერთოს უ-ნითა და ვ-ნით დაწყებულ ფუძეს: უყოთ, უყიდით, უხამ, უთბრა, დაუჯდებოდი, უთხარი, მოუკლა, უყვარდი, გაუგზავნე, დაუმალე და სხვა, მივარდი, გამომოვარდი, ჩაეარდი, შევარდი და სხვა.
- 28) მესამე პირში ორმაგ სუბიექტურ ნიშანს ხმა-ხმარობს ჰ+ს: და ჰსდევს, ჰსთქო, ჰსჩანს, ჰსთქო ჰსთქვა და სხვა. ხშირად სუბიექტური ნიშნის ორმაგი ხმარება სხვა პირშიც გვხვდება. მაგ. ვსტყუი.
- 29) ვ ე ბ ი თ ი ბ რ უ ნ ვ ი ს და ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს მაჩვენებელი ზ მ ნ ი ს ა რ თ ი ს ნ ი შ ნ ა დ ხ მ ა რ ე ბ უ ლ ი ა „თ“ (რამოდენიმე შემთხვევაა ნიშანი დ-ით). როგორც ჩანს დან. ჭონქაძისათვის "თ" დამახასიათებელია. ბერათ, არხიმანდრიტათ, ფეშქაშათ, ჩუმათ, ნიშნათ, განსასვენებლათ, ნაღვლიანათ, საშინლათ, სასარგებლოთ და სხვა.
30. ხშირად უარის ყოფა — არ, აღარ — ის მაგივრადაც ავტორი ხმარობს: ვერ, ველარ: მაგ. ვარდომ ვერ გაიგონა; ვარდო ვერ წარმოიდგენდა, გულმა ველარ გაუძლო.

მ) წოდებით ბრუნვაში ე-ზე დაბოლოებული სახელები ვ-ს არ იღებენ, მაგალითად—ჩემო სიტაცხლე, ჩემო სინათლე.

აღნიშნული მცირედი ცნობებიც აშკარად მოწმობენ, რომ დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხე“ ახალი და მასთან ერთად აღკრძალული იყო, როგორც თემის, იდეურის თვალსაზრისით, ისე „გლებ-კაცების“ ენის შემოტანით.

* *

სამწუხაროდ, როგორც აღვნიშნეთ, დანიელ ჭონქაძის ხელნაწერები სრულებით უკვალოდ არის დაკარგული და საშუალებას მოკლებული ვართ მისი მთლიანი ფიგურა და ღირებულება მივცეთ მკითხველს წინამდებარე გამოცემაში. მიუხედავად დიდი ძეზნისა კერძო პირებთან, დან. ჭონქაძის ნათესავეებთან და აგრეთვე ჩვენი დიდი შრომისა საქართველოს ცენტრ-არქივში, სადაც დაცულია საქმეები სხვათა შორის სასულიერო სემენარიისაც, რომელშია, სწავლობდა და მოღვაწეობდა „სურამის ციხის“ ავტორი, მაინც მისი ცხოვრების შესახებ მეტად უმნიშვნელო ცნობები აღმოჩნდა. დანიელ ჭონქაძის დაბადების თვის, წლის და ადგილის სისწორით აღდგენის საბუთებიც-კი ვერ მოენახეთ. გასაკვირველია სიმწირე ფაქტებისა.

წინამდებარე გამოცემას დამატებაში დავურთეთ დანიელ ჭონქაძის ანდერძი და წერილი თავის ცოლის ძმასთან ივანე ფეოდოროვთან. ეს და ზოგი სხვა მასალები დიდი სიყვარულით მოქ. არკ. ხუნდაძის მიერაა შეგროვილი. ვფიქრობთ, ეს მასალებიც არ იქნება ინტერესს მოკლებული დანიელ ჭონქაძის პიროვნებისა და შემოქმედების შესწავლის საქმეში. „სურამის ციხის“ წინამდებარე გამოცემის გარედაქმირების დროს ზოგიერთი ბიბლიოგრაფიული ხასიათის მასალის მითითებისათვის პროფ. სიმ. ხუნდაძეს უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

5—VI—30.

მიხ. ზანდუკელი

სეკანდონი ბონი

გუგუნი იღმს ამხანაგდს

ამ ზაფხულის, — იმ საშინელ სიციხეში, როდესაც 287²)
ქალაქში მცხოვრებნი ეძებდნენ სიგრილეს ქალაქის
გარეთ, აქ რამტენთამე ყმაწვილთა, რომელთაც
რიცხვში ერია თქვენი უმოზრჩილესი მოსამსახურე,
დადეს პირობა მთელ ზაფხულს, ყოველ სალამოს შეყრა
რიყეზედ, ანჩისხატის ჩასწვრივ და იქ დროების გა-
ტარება კარგა შუალამემდინ. იმ პირობაში, სხვათა
შორის, იყო ერთი მუხლი, რომლითაც მორიგე
პირს უნდა ეთქო ერთი მოთხოვნა, ანუ ანდაზა³)
ანუ რაც უნდა რა ჩვენი საქართველოს ცხოვრე-
ბითვან.

იყო ერთი იმ მშვენიერთა სალამოთაგანი, რომ-
ლითაც, სიციხის გარდა, ისე მდიდარია ჩვენი საქარ- 288
თვილო. ყმაწვილებმა ის იყო იბანეს და ზოგი ჩაის
მიირთმევდა, ზოგი იცომადა, ზოგნი შემოხვევიყვნენ
და ყურს უგდებდნენ დ. ბ., რომელსაც რუხლზედ ედო
თარი, უკრავდა და დაბლა ხმით დალილინებდა. შემ-
დგომ რამტენიზე ხანისა, როდესაც ყველამ მიირთვეს
ჩაი და ბიჭები შეუდგნენ ვახშამის მზადებას, ყმაწვი-
ლებს მოაგონდათ, რომ მორიგეს ჯერ არ აესრულე-
ბინა თავისი რიგი. მოიკითხეს მორიგე, გამოჩნდა,
რო რიგი გათავებულყო, სთხოვეს ერთს, სთხო-
ვეს მეორეს, მაგრამ არავინ არ მიიღო თავისზე ეს
ვალდებულება. მიფარდა საქმე წილის ყრაზე და ერთი

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ჩვენგანი წამოდგა, ჰსთქო: იწილო, ბიწილო, შანო და სხვანი და დააბოლოვა ნიკო დ-ზე.

— ოჰ! ნიკოს გაუმარჯოს, მოგვილოცამს,--დაუძახეს სულ ყველამ.

— უკაცრიათ ყმაწვილებო, დღეს მაპატიეთ, თქვენმა მზემ არ ვიცი, რა ვსთქო, არ მოვმზადებულვარ.

— ეჰ, ნიკოჯან! ახსენე ღმერთი და დაიწყე: იყო და არა იყო რა-თქო და სხვას ღმერთი გიშველის, გარწმუნებ!--უთხრა დარიგებით სიკომ.

— მაშ კარგი, სმენა იყოს და გავიგებო,--და დაიწყო:

I

289

.
| იკითხე გლეხთაც კარგი ქალობა!
სოფელსაც, ხედამ? აქეს ჩეილი გული,
სოფელმაც იცის, სცან, სიყვარული,
შენ კი

ი. კერესელიძე⁴)

— აი, ის სახლები მუხრანბატონიანთი არის, ხედავთ?--და გაიშვირა ხელი მუხრანბატონიანთ სახლებისკენ.

— დიახ, დიახ, გახლავსთ,--უპასუხეს ყმაწვილებმა.

— ეხლა ის სახლები დაქცეულები არიან, არ ვიცი რათა. პატრონები ყურს აღარ უგდებენ, გული აუცრუვდათ იმითზე, მაგრამ მაგათაცა ჰქონდათ

თავისი დრო; ერთხელ ეგენიც იყვნენ პირველი სახ-
ლები ჩვენ ქალაქში და ყოველი ქალაქში ჩამომსვლელ-
ლი უთუოთ ნახამდა ამ სახლებსაც სხვათა შორის.
მაგრამ მხოლოდ ეს სახლები არ იყვნენ ჩინებულნი,
ანბობენ, რო იმისთანა ტანოვანი, ლამაზი, ზდილი
და ჩაცმული მოსამსახურები არსაიდგან არ გამოვი-
დოდნენ, როგორც იმ სახლებითგან. თვითონ ხელმ-
წიფეს, თურმე, შურდა იმათი მსახური. ამ მსახურ-
თაგანი იყო ვინმე დურმიშხან: ძალიან ყოჩალი
და ლამაზი ყმაწვილი კაცი, მუხრანბატონის ნახი 290
რი და ქალი—გულის ვარდი, საყვარელი გოგო
მუხრანბატონის მეუღლისა. მე ისე ვერ აღვწერ იმ
გოგოს სილამაზეს, როგორც ცხონებული ჩემი გამ-
ზდილი, რომლისაგანაც გამიგონია ეს ანდაზა, და
იმიტომ დაეანებებ თავს: აღვის ხესავით ტანი, შავი
გიშრისავით თვალები, ბროლის შუშა თითები. ერთი
სიტყვით, სიკო, შენ კატოზე უფრო ლამაზი!

— კარგი, იმათ შეუყვარდათ ერთმანეთი, სხვა?—
უპასუხა სიკომ.

— დიახ, შეუყვარდათ ერთმანეთი ისე, რო-
გორც აღმოსავლეთში მცხოვრებთ შეუძლიანთ სიყვა-
რული. მაგრამ, უკაცრაჲად, შეუყვარდა მხოლოდ
გულის ვარდს, დურმიშხანს რომელ არ ყვარებიყო
შევიტყობთ შემდგომ. საწყალი გულის ვარდი სუ-
ლით და გულით მიეცა თავის სიყვარულსა. იმის-
თვის, გარეშე თვისის სიყვარულისა, აღარ იყო ცხოვ-
რება. რამდენჯერ ეს მტკვარი ამ ადგილს, სადაც
ეხლა ჩვენ ვლხინობთ, იყო მოწამე იმათი სიყვარუ-

ლისა. საწყალი ქალი რას მოიგონებდა, რო^{?)} იმის
დურმიშხანს იმ დროს, როდესაც ის ელაპარაკებოდა
თავის სიყვარულს, გულში სულ არა ჰქონდა სიყვა-
რული და ეძებდა შემთხვევას, მოხერხებით ეთქო
291 იმისთვის თავისი გულის | პასუხი.

ერთხელ, როდესაც ჩვეულებისამებრ დურმიშხან
და გულის ვარდი შეიყარნენ აქ და ლაპარაკობდნენ
თავიანთ მომავალ ცხოვრებაზე, ამ დროს უეცრად
უთხრა დურმიშხანმა:

— იცი, გულოჯან, მე სადაური ვარ?

— რა კითხვა არის? ვიცი.

— მე ვარ იმერელი, წერეთლიანთ ყმა, ეგრე,
როგორც შენ, იმისთანა გოგოს საყვარელი დედის
ერთა შვილი.

— ახლა რა უყო, იმიტომა ხარ კარგი ჩემო საყვა-
რელო.

— დიახ, მაგრამ იცი, მე აქ როგორ გადმოვედი?

— არა, არა, მითხარ, გეთაყვა.

— ერთხელ ჩემი ეხლანდელი ბატონი ბძანდე-
ბოდა იმერეთში მაშინდელ ჩემ ბატონთან. იმ დროს,
როდესაც ისენი ეწეოდნენ ქეიფს, აკი. მომიხდა მე
შესვლა იმ ოთახში, სადაცა ისენი ისხდნენ და რალაც
ჩემი უბედურების წერა იყო, მომიწონა მუხრანბა-
ტონმა და მაქო. ის იყო, ჩემი საქმე გათავდა; მეო-
რე დღეს, რო მოდიოდა შინ მუხრანბატონი, იმისი
ბიჭის ცხენს უკან შემომისვეს და გამომაყოლეს
უკან. საწყალი დედა ჩემი რა ნაირად იკლამდა თავს
უნდა გენახა გულოჯან, მთელი ქვეყანა ზედ დაე-

დო, მაგრამ ვერ დააყენეს. მე ტუტუცს, მიკვირდა ის მწუხარება, რა ვიცოდი, რო ის იყო უკანასკნელი ჩემი ნახვა დედისა. რა გამოვსცადე შემდგომ იმისა, შენ ვერ წარმოიდგენ ვარდო. და რა არ გამოვსცადე? შიმშილი, წყურვილი, სიცივე, ცემა, დაცილება და სხვა ბევრი ამისთანა გამოვსცადე თქვენ საქართველოში. ვინც რასმე დააშავებდა, ყველა ჩემი ბრალი იყო: ვინ რა მოიპარა? იმერელმა. ვინ რა გატეხა? იმერელმა. ვის დასცინიან? იმერელის ბიქს. ვისა სცემენ გაჯავრებულ გულზე? იმერლის ბიქს. ვის გასაჯავრებლად სთქონ იმერლების დასაციანი ანდაზები? იმერლის ბიქისა. მე ვარდო! ბევრჯელ მიგმია ღმერთი ჩემი გაჩენისათვის, ბევრჯელ მიტირნია მწარე ცრემლითა, მაგრამ ვინ იყო ჩემი ნუგეშის მცემელი? არავინ. თვით ღმერთი—ეს ყოვლად უმოწყალე ნუგეშის მცემელი არ იყო ჩემთვის, იმისთვის, რო არ ვიცნობდი იმას. ასე ჩემო ვარდო, სანამ შენ გაგიცნობდი, ერთი კაცი არ მყოლია, რო შემეჩვილა ჩემი გულის დარღები.

— რა საქიროა ეგ ლაპარაკი, დაანებე თავი, შენი ვარდო გიბრძანებს,—უთხრა ვარდომ და აკოცა ერთი იმ გვარად, როგორც კოცნას ბევრი ჩვენგანი თავის სიკოცხლეში | არ ეღირსებიან... ბედნიერი 293 ღურმიშხან!...

— იცი, ღურმიშხან, მე რა მოვიგონე? როცა ჯვარი დავიწერთ, დავეთხოვოთ ჩვენს ბატონებს და ერთი სამი თვე წავიდეთ თქვენსა; რანაირად გაეხარდება საწყალ დედა შენს!

— იმიტომ უფრო იმაზე, რო მივუყვან ჩემს გულის ვარდოს, არა?

— ჰო, იმაზედაც.

— მემრე მოვალთ დედა ჩემისაგან, თუ ისევ ცოცხალი მაინც არის, მემრე ჩემო ვარდო? — დაფიქრებით უთხრა ღურმიშხანმა.

— მემრე რა? შენ დაიწყებ ნაზირობას, მემრე ჩემს საყვარელ ქალბატონს დაუწყებ მსახურებას.

— მემრე წავა დრო, გაგვიჩნდება შენსავით ლამაზი ბიჭი; შენ გაზდი დიდი ამბით. განა გეყვარება ჩვენი შვილი, გულო?

— ძრიელ, ძრიელ! — საჩქაროთი სთქო ვარდომ.

— წარმოვიდგინოთ, რო ერთხელ მოვიდა ვინმე ჩვენ ბატონთან და სთხოვა ჩვენი შვილი, რა იქნება მაშინ?

ამ კითხვამ შეაკრთომა გულის ვარდი: საწყალს არას დროს არ წარმოედგინა, რო შესაძლებელი იყო, წაერთოთ იმისთვის შვილი.

293 — ეგ არ შეიძლება! ქალბატონი სადა | მყავს, განა ჩემი ქალბატონი ისე დამივიწყებს? არა, ეგ არ იქნება! — რამტენსამე ხანს შემდეგ სთქო ვარდომ ჩაფიქრებით.

— წარმოვიდგინოთ, რო შენი ქალბატონი იმ დრომდინ მოკვდა, იმის ფეხს სულ არ უყვარხარ, მაშინ?

— ოჰ! ეგ არ შეიძლება, ღურმიშხან, არა! უწინ დღე დამელიოს.

— ქვეყანაზე შეუძლებელი არა არის რა, არა გულოჯან; სანამ ჩვენ ბატონის ყმანი ვართ, ჩვენში ბედნიერება არ შეიძლება. უთხარი შენს ქალბატონს, რო, თუ შენი ბედნიერება უნდა და გწყალობს, მე გამანთავისუფლოს, უთხარი, რო უმისოთ ჯვარს არ იწერსთქო.

შემდგომ ამ ლაპარაკისა გამოვიდა ერთი კვირა და შეყვარებულნი აქვე შეიყარნენ. ღურმიშხანს ედვა უბეში განთავისუფლების წიგნი.

— აბა ახლა, ჩემო ღურმიშხან! აკი გითხარი, რო შეილებს არავინ გაგვიყიდის-მეთქი. ახლა ჯვარი როდის უნდა დავიწეროთ?

— ჯერ ასე ჩქარა არა, ჩემო ვარდო, მოითმინე, აჩქარებით საქმე არ გაკეთდება.

— ახლა რაღა მიზეზი იპოვე, ჩემო ბრძენო? მოითმინე და მოითმინე, ხან რას მოიგონებს და ხან რასა!

— | რა ვქნა, ჩემო სიცოცხლე, კიდევ დამცინი, 295 რო შენი ბედნიერებისათვის ვზრუნამ. ასე გგონია, მე კი არა მსურს, რო ჩქარა დაგიძახო ცოლი, ჩემო ფურჩქნილო ვარდო, მაგრამ დროება ითხოვს მოთმინებას, მემრე ჩვენი ბედნიერება უფრო საფუძველიანი იქნება.

— რა, რა, ახლა რაღა მოიგონე, მითხარი ჩქარა.

— ვარდოჯან, ნუ ჯავრობ, მშვიდობიანათ დამიგდე ყური, შენ თითონ გამამართლებ.

— სთქვი, სთქვი, ჩქარა!

— ვარდოჯან, ეხლა თავისუფლები ვართ, მარ-
თალია, მაგრამ იცი, რო რაც ზედ გვაცვია, იმისი მეტი
არა გვაქვს-რა?

— რა უყოთ! შენ ინაზირე, მე ჩემს ქალბატონს
ვემსახურები. განა ვერ ვიცხოვრებთ, აქამდინ როგორ
ვცხოვრობდით?

— არა, სანამ ჩვენ ჩვენი იმდენი არ გვექნება
საცხოვრებელი, რო სხვის თავდაუკვრელად ვიც-
ხოვროთ, მანამ ჩვენი განთავისუფლება, განთავი-
სუფლება არ არის.

— მაშ, რა უნდა ვქნათ, ჩემო ღურმიშხან? ოჲ
ღმერთო!

— შენ არაფერი, შენ შენ ქალბატონთან უნდა
296 იყო, მე კი, მე უნდა წავიდე, ვიშუშაკო, რაც იქნება,
რითაც იქნება, ღმერთი მომიმართამს ხელს, ჩემო
ვარდო, წიგნი ვიცი, ენები და რამტენიმე ხელობა.
წავალ ვიშოვნე ფულს, გავმდიდრდები და ისე მოვალ
შენთან. ოჰ! რა ტკბილათ გაკოცებ მაშინ, ჩემო
სიცოცხლე!—დაუჭირა თავი და აკოცა ტკბილათ
თვალეში.

— მაშ კარგი, თუ შენ გინდა ეგრე, მე რა
მეთქმის! როდის გინდა წახვიდე?—ნალვლიანათ
ჰკითხა გულის ვარდომ.

— ბევრი ცდა აღარ უნდა, ყოველი საათი
დაგვიანებული აგვიანებს ჩვენს შეერთებას. სჯობია
აფსჩქარდე; ხვალვე წავალ.

— ხვალ, მაშ ხვალ წახვალ საწყალო ჩემო ღურ-
მიშხან! ვინ მოგივლის უჩემოთ, ვინ გაგირეცხს, ვინ

დაგიკერებს, და ან ავით რო გახდე, ვინ მოგივლის, აჰა! - და აკოცა შუბლზე. აკოცე, ტკბილათ აკოცე საწყალო გულის ვარდო, განაგრძელე ეგ ლაპარაკი, ეგ არის უკანასკნელი შენი ბედნიერების საათი, ამის შემდეგ შენი პირიდან აღარ ამოვა სიტყვა სიყვარულისა. ახ, რა ბედნიერი იქნებოდი, რო ეხლა მომკვდარიყავ, ვარდო, მიტეგების სიტყვა ბაგეზე, უმანკო სიყვარული გულში, ვით უმანკო ყმაწვილის ძილი, მშვიდი იქნებოდა შენი სიკვდილი და ბევრი ჩამოაგდებდნენ დანანის | ცრემლს შენს საფლავზე, მაგრამ მემრე?.. მაგრამ რათ უნდა წავერბინოთ წინ.

297

მეორე დღეს დურმიშხანი ლამაზათ მორთული, ვერცხლის ყანწებით, შევერცხლილი იარაღით შეკაზმული, კარგი შავი ცხენით გავიდა ქალაქიდან. შემდგომ წასვლისა სწორეთ ერთი თვის უკან დურმიშხანმა გამოგზავნა წიგნი?) გულის ვარდოსთან და შემდეგ თითქმის მთელ სამს წელიწადს ყოველ თვეს უგზავნიდა ვარდოს წიგნებს, რომელშიაც სწერდა ყოველთვის თავის ჩქარა მოსვლას.

ბევრმა წყალმა ჩაიარა ამ სამს წელიწადში, ბევრი ცვლილება მოხდა ქვეყანაზე, არ შეიცვალა მხოლოდ გული ვარდოსი. იქ ისევ ისე ენთო წმინდა სიყვარული დურმიშხანისა, როგორც პირველს დღეს მათის გაცნობებისას. ვარდომ შეინახა წმინდათ თავისი სიყვარული, თუმცა, რო ეარშიკებოდნენ და თხოულობდნენ ბევრი კარგნი კაცნი. დურმიშხანი რაღას აკეთებდა ამ დროს? იმან მეორე წელიწადის შემდგომ ტფილისს წასვლისა დიდის ამბით

დაიწერა ჯვარი სურამში და შევიდა ზედსიძელ და აი, ერთხელ, სამის წლის შემდგომ ქალბატონმა დაუძახა ვარდოს და ვარდო რო მოვიდა, უბძანა მოტანა სარკისა. ვარდომ მოართო სარკე. ქალბატონმა |
298 ტონმა გაიხედა სარკეში, გაისწორა კავები, ლეჩაქი და უთხრა ვარდოს:

— კიდევ ლამაზი ვარ განა, ვარდო?

— ლამაზი, ძრიელ ლამაზი ბძანდები, ჩემო სიცოცხლე, შენამც გენაცვლებიან რაც ქვეყანაზე ლამაზი ქალები არიან, — უბასუბა ვარდომ და აკოკა ხელზე.

— რათა, გოგო, შენც ხო შეიგ ჩაყვები, შენც ხო ლამაზი ხარ.

— განა მე კი არ შეკადრება, მე უფრო არ უნდა გენაცვალო, ჩემოდენათ ვის უყვარხარ.

— კარგი, კარგი, ჩემო ვარდო, შენ კარგი გოგო ხარ და ლამაზიც და იმიტომაც ბევრნი გთხოულობენ.

— ეჰ, რას მიბძანებ შენი ჭირიმე, ქალბატონო, დაიცადეთ, თუ დურმიშხანთან არ დაგაბეზლოთ, — ღიმილით უთხრა ვარდომ.

— რო აღარ მოვიდა შენი დურმიშხანი, მოდი და თავს ნუ დაანებებ, რო დაგივიწყა! მე გავიგონე, მითომც სხვაც შეერთოს და...

— რა არის, ქალბატონო, სულ მაგითი მაშინებთ, შეერთო და შეერთოს, კაცი იმაზე ხო არ ჩამოკიდებულა, მე ჩემი ბედი არ დამემალება.

— ჰო, ეგ შიყვარს, ჩემო ვარდო, ალბათ ღვთის
ნება არ *) იყო თქვენი ცოლქმრობა, ალბათ ერთმა-
ნეთთან იქნებოდით უბედურნი, რო ღმერთმა განგა-
შორათ ერთმანეთს. მოითმინე, შვილო, და ღმერთი
შენი მოთმინებისთვის ისე გაგაბედნიერებს, რო
ღურმიშხანი არა, იმაზე კა გებიც დაგნატრიდნენ.

ეს სიტყვები ვარდომ, მართალია, ვერ გაიგონა-
კისთვის იყვნენ ნათქომნი, მაგრამ შეიტყო, რო
კარგს არას მოასწავებდნენ. მართალია, ვარდო არ
წარმოიდგენდა, რო იმის ღურმიშხანი უორგულეზდა
იმას, მაგრამ ეგონა, რო ის ან ტყვეთ ჩავარდნილ-
იყო და ან მომკვდარიყო. ამისთვის შეეშინდა რა
უბედურებისა, უნდოდა ჯერ არ შეეტყო სრულებით
და გადაესხვაფერებინა სიტყვა, მაგრამ გულმა
ველარ გაუძლო და ისე აჩვენა თავი ქალბატონს,
მითომც, რასაც ის ეუბნებოდა ისე ფრთხილათ,
იმან იცოდა დიდი ხანია.

— რა ვქნა, ქალბატონოჯან, რაც ღვთის ნება
არის, ის იყოს, თქვენ კარგათ ბძანდებოდეთ, ალ-
ბათ ჩემი წერა ესრე იყო: რა უყო, უნდა მოვითმინო.

— მაშ იცი, რაც უნდა გითხრა?

— ვიცი ქალბატონო, იმ დღეს შევიტყე, მაგრამ
არ ვიცი, როგორ ყოფილა საქმე.

— რაღა როგორ ყოფილა, შვილო, აი იმის
წიგნი. მე მეცოდები, იმიტომ ვერ გითხარი | აქამ- 300
დინაც. ნუ იწუხებ, შვილო, ეხლაც შენი თავი ჩვენმა
აზნაურმა მთხოვა.

სანამ ქალბატონი ამას ეუბნებოდა, ვარდომ
დაუწყო კითხვა ღურმიშხანის წიგნს, მოწერილს
სურამითგან.

აი სწორე პირი იმ წიგნისა.

ჩემი დიდი ქალბატონი, თავადი წერეთლის
ქალი მარიამის დიდი მუხრანბატონის მეუღლის პი-
რი მოსცეს ღმერთმა მის უკანასკნელ ფეხის შტვერს
ღურმიშხან წამალადეს. მემრე ამას მოგახსენებთ, ჩე-
მო ქალბატონო, შენი პირიმე, მე თქვენიტგან რო
წამოვედი, ვაჭრობა დავიწყე, იქით-აქეთ დავდიოდი,
ჩემ გულში ვანბობდი, რო ცოტა რა ფულს მოვა-
გროვებ-მეთქი და მემრე წავალ და ჩემთვის ვიცხოვ-
რებ-მეთქი, არც ბატონს შევაწუხებ და ვარდოსაც
ცოტა რამ ექნება-მეთქი. მაგრამ ცოტა ფულებს რო
მოუყარე თავი და წამოსვლა დავაპირე, ერთს ღამეს
დავრჩი სურამს, ავთანდილაანთ ეძახიან, ერთი გლეხ-
კაცი გახლამს, იმასთანა. აქ ჩემი აღა, რომელზედაც
ვარდოს ვწერდი ხოლმე წიგნებში, ის ჩამომეკიდა,
რო არ იქნება, რო იმ კაცის ქალი არ შეირთოო (იმის
ნათლული იყო) და იმიტომ უნდოდა იმისი გათხოება,
301 და მეც ხათრი ველარ გაუტეხე და იმ კაცის ქალზე
ჯვარი დავიწერე და ზედ-სიძედ შევედი. ასე ჩემო
ქალბატონო! ბარემ მინდოდა, რო ვარდოზე დამე-
წერა ჯვარი, მაგრამ ალბათ ღვთის ნება არ იყო.
ახლა ჩემ მაგიერ ვარდოს უთხარიტ, რო კარგი კა-
ცი ითხოვოს და რაც უნდა, ჩემგან მოითხოვოს.
სხვა, თუ ჩემს ანბავს იკითხავთ, მშვიდობით განლა-
ვართ. ეხლა ერთი პიტი მეყოლა.“

იმ საათს მეზი რო დ-სცემიყო, ისე არ შეკრ-
თებოდა ვარდო, როგორც შეკრთა ამ წიგნის წა-
კითხვის შემდეგ. კითხვის დროს იქამდინ რომივიდა,
სადაცა დურმიშხანი სწერდა თავის ჯვარის წერასა,
თვალეზი დაუბნელდა, ველარა დაინახა რა და მიეშო
ტახტზე. მარჯვენა ხელზე დანდობილი, თავი ჩამო-
კიდებული, საშინელი ყვითელი ვარდო გვანდა
წუხილის სტატუას და იყო ჭეშმარიტად შშვენიერი,
ისე შშვენიერი, თვით ქალბატონმა რო დაინახა,
გულმა არ გაუძლო და აკოცა შუბლზე.

— ვარდო, შვილო, გოგო, ვარდო, პირჯვარი
დაიწერე, შვილო, — შეკრთომით ეუბნებოდა ქალბ-
ატონი და უსრესდა ცხვირის ნესტოს და ყურებს, —
გოგოებო! ბიჭებო! ვინა ხართ მანდ, მიშველეთ.

ამ ხმაზე რამტენიზე გოგო შემოწიდა და იმათი
მეცადინეობით რამტენიზე ხანს უკან მობრუნდა ვარ- 302
დო, გაახილა თვალეზი და ამოიოხრა.

— პირჯვარი დაიწერე, შვილო, ღმერთს შეეხვეწე,
რო მან განაქარვოს შენი მწუხარება, — არიგებდა
ქალბატონი, მაგრამ ვარდოს არ ესმოდა იმისი და-
რიგება, ის ტიროდა მწუხარეთ...

— საწყალი ვარდო, შესანდობარი დავლიოთ ყმა-
წვილეზო, დღეისთვის ეყოფა.

— ვინც არ დალიოს, — დაიძახა ერთმა ჩვენ-
განმა.

— აგრე იყოს!

— კიდევ განაგრძელოს, — დაიძახეს სხვათა.

— კიდევ რალა? იმავე დღეს ენახათ, როგულის-
ვარდი რალასაც ჩუმად ელაპარაკებოდა ერთ გან-
თქმულ მკითხავს.

რამტენიმე წუთის შემდეგ კახურმა ღვინომ და
ცხონებულ ალექსანდრე ქაეკავაძის ლექსებმა დაავიწ-
ყეს ყმაწვილებს ვარდოც და ისიც, რო უნდა დაე-
ლიათ იმისი შესანდობარი. ახალგაზრდას არ ახ-
სრმს სიკვდილი და ეჯავრება ისიც, რაც მოაგო-
ნებს იმას.

II

მეორე დღეს ყმაწვილები შეიყარნენ ჩვეულების
303 წინ და როგორც-რო მოვიდა ნიკო, მოსთხოვეს გა-
გრძელება; მაგრამ, რადგანაც ნიკოს რიგი აღარ იყო,
ის აღარ ანბობდა, მოიკითხეს შორიგე, გამოჩნდა, რო
სიკო ე—სა უნდა ეთქო. სიკომ ბევრი აღარ ათხოვ-
ნინა, ჩაიკეცა ქუდი, მოიკეცა, მოითხოვა ყურადღება
და დაიწყო.

— ახლა ყმაწვილებო, გათხოვთ ცოტა უკან მივბ-
რუნდეთ.

— დაიხიეთ, ყმაწვილებო, — დაუძახა ალექსი ბ—მა,
რომელსაც ჰქონდა ხასიათი, სულ ყველა აზრზე ეთქო
რამ წინააღმდეგი, რომლისთვისაც ჩვენ დავარქვით
იმას საშინელი ფილოსოფოსი.

— თუ არ ვსტყუი, — დაიწყო ისევ სიკომ, — მგო-
ნია დღურმიშხანი ჩვენ ვარდოს საყვარელი, უფალმა
ნიკომ გაუშო შარა გზაზე ქალაქის ვარეთ. ქალაქით-
გან რო გავიდა დღურმიშხანი... მაგრამ მოითმინეთ
მოგახსენოთ იმისი ჩამომავლობა.

— ახლა შენ თვითონ დაიხიე, — უთხრა ალექსიმ.

— კარგი ალექსი, თორემ აღარ ვიტყვი.

— ალექსი! ხო⁹) გახსოვს ჯარიმა. ის ყანწი ისევ ცოცხალია, — დაუძახეს ყმაწვილებმა.

— ჰო, კარგი, მემრე?

დურმიშხანი იყო ძე ჯერ ადამ და ევასი, მემრე ნოე და არ ვიცი ვისი, და მემრე, როგორც თვითონ უთხრა ვარდოს, წერეთლიანთ ვოვოსი, და იმავე წერეთლის შვილის შვილი. დურმიშხანის დედა იყო ისე უბედური, რო მოეწონა თვრამეტი წლის წერეთლის ვაჟს და იმის შემდეგ გაჩნდა დურმიშხანი, თვით სახიური მსგავსი ცოტათ წერეთლისა. კეთილი ზნითა, ჩაცმული ყოველთვის სუფთათ, დურმიშხანი იყო საყვარელი თვით დიდი ბატონითგან უკანასკნელ ბიკამდინ და ვინ მოიგონებდა, რო ბატონი გამოიმეტებდა იმას გასაცემათ. და იმისათვის მეორე დღეს, როდესაც შეიტყეს, რო მუხრანბატონისათვის მიურომევიანო, ისე შეწუხდნენ ყველანი, როგორათაც თავის შვილზე, ანუ ძმაზე. ისტორია არ აჩვენებს რა იყო მიზეზი დურმიშხანის ისე ადვილათ გამეტებისა ბატონისგან, იმიტომ რო, როგორც ატყობდნენ შინაურები, ბერიკაცს უყვარდა ისი და ბევრჯელ ეთამაშებოდა ხოლმე და უყვავებდა. ეს საყვარული გამოჩნდა, სხვათა შორის მაშინ, როდესაც დურმიშხანს აშორებდნენ დედას, ანბობენ, ვითომც დიდ ბატონს მარჯვენა უღვაშმა დაუწყო კანკალიო და თვალეზე ცრემლივით რაღაც დაუნახესო. მოსამსახურენი, რომელნიცა ყოველ შემთხვე-

ვაში ეძებენ დასაწყის მიზეზს, პოობდენ ორ მიზეზს
305 იმის გაცემისასა, პირველს, რო მი თომ ბატონს უნ-
დოდა ჩაეგონებინა შვილისთვის ყოველივე ური-
გოება, რომელიც გამოვა გოგოსთან კავშირითგან,
და მეორე, მითომც უნდოდა დაესაჯა დურმიშხანის
დედა იმისთვის, რო იმან გაბედა აშკობა ბატონის
შვილთან. მაგრამ ისევ მოსამსახურენი ანბობენ, რო
ახალგაზრდა ბატონმა სულ არ იწუხა შვილის და-
კარგვა და იმავე დღეს, როდესაც მამამ იმისმა სხვას
აჩუქა იმისი შვილი, ის წავიდა სანადიროთ შიმი-
ნოთი და ძრიელ მზიარულად ნადირობდაო. საწყალი
დედა დურმიშხანისა! ის მოკვდა სწორეთ დურ-
მიშხანის წაყვანის შემდეგ, ერთი წელიწადი რო
გამოვიდა სიკლექით. შემდგომი ცხოვრება დურ-
მიშხანისა იცით წინა მოთხრობით. ისიც ისე გა-
შოიზარდა, როგორც ეხლა იზრდებიან იმისი მსგავ-
სი უპატრონო ბიჭები, რომელთაც ცხოვრებას
სრულებით არაფინ არას დაჰდევს.

მეორეთ რო იყივლეს მამლებმა, დურმიშხანი
ადგა, ახსენა ღმერთი...

— ოჰ, შენმა მზემ, თუშური სკუპი არის,— დაი-
ძახა ალექსიმ.

— რა ვქნა,— ლოდიკის კურსი არ გამიგონია
შენგან, ჩემო საშინელო ფილოსოფოსო და რა უყო,—
უპასუხა სიკომ გაჯავრებით.

— თქვი, კაცო, მაგას ყურს ნუ უგდებ,— უთხ-
რეს ყმაწვილებმა.

მეორეთ რო იყივლეს მამლებმა, ადგა ღურ-
 მიშხანი, ახსენა ღმერთი, გამოიყვანა თავლიდგან
 ცხენი, დააურვა, აქამა ქერი და შეკაზმა. რასაკვირ-
 ველია, რო ამ დროს გულისუარდიც არ იყო უსაქმოდ
 და შევლოდა ღურმიშხანს, რითაც შეეძლო. მამალმა
 რო მესამეთ იყივლა, ღურმიშხანმა მოუჭირა ცხენს
 მოსართავები, გადაუგდო ხურჯინი, გამოვიდა და გა-
 მოუდგა გზას, საით? იმ დროს რო გეკითხნათ თვითონ
 ღურმიშხანისათვის, გარწმუნებთ, ვერ გეტყოდათ,
 საით მიდიოდა. სადა ჰქონდა იმას დრო, რო ეფიქრა
 ამაზე. იმას სურდა მხოლოდ ჩქარა გასულიყო
 ტფილისიდან, იმიტომ რო ტფილისი და თავის
 ყმობა იყვნენ იმისთვის ერთი, იმიტომ რო
 ტფილისი აგონებდა იმას იმ მწარე დროებას, რო-
 მელიც გაატარა აქამდისინ, იმიტომ უკანასკნელ რო
 უნდოდა ჩქარა გამოეცადა ის ცხოვრება, რომელზე-
 დაც კაცი არ აძლევს ანგარიშს სხვა თავისთანას,
 და იხმარებს თავის დროებას, როგორც უნდა და
 როგორც კეთილს იგონებს. და აი, მიდის ჩემი ღურ-
 მიშხანი... შეხედეთ, როგორ კობტათ ზის ცხენზე,
 ტახტის აზნაურს არა გავს? და ვისი ეშინიან, რო
 კობტათ არ იჯდეს, ვის შეუძლიან, რო ხმა გასცეს. 307
 რაა 10) რომ აზნაური არ არის?

ეს და ბევრი ამისთანა აზრები რიგ-რიგათ მოს-
 დიოდა ღურმიშხანს და ისე ავიდა ძეგვს, რო ვერც-
 კი გაიგო, მაგრამ გზასა აქვს როგორიღაც ხასიათი,
 რო როგორც გინდა მზიარული იყო, მაინც შემდგომ
 გავლისა რამტენიმე ვერსისა, როდესაც ცოტათ

დაიღალეები, როგორღასაც შეკრთება გული და
 გეცემა ფიქრი, მაშინ ან უნდა იმღერო და ან
 ძრიელ ჩაფიქრდე. შემზგედრი პირველზე იტყვის,
 რო მითომ ძრიელ მზიარული იყო, მეორეზე კა
 მითომც ძრიელ დაღონებული, მაგრამ როგორც
 პირველ შემთხვევაზე, ეგრეთვე მეორეზე სცდებიან
 გარე შემხედველნი, იმიტომ რო ორსავე შემთხვევას
 ძრიელ მუშაობს მგზავრის თანტაზია და იმისაგან
 არის ის მდგომარეობა. რამტენ ზეციერ ციხეს
 ააშენებს მაშინ მგზავრი, რამტენ რასმე მოიგონებს
 იმისთანას, რომელიც არას დროს არ აუსრულდება
 იმას; მაგრამ ის არის მაშინ კმაყოფილი, და არა
 თუ კმაყოფილი, არამედ ის ჰპოვებს იმაში ბედ-
 ნიერებას.

ძეგენ რო მიაბლოვდა, დურმიშხანი იყო სწო-
 რეთ ამ მდგომარეობაში. აი იმან დაინახა მშვენიერ-
 რი ყანა, რომელიც ქარს ეთამაშებოდა, როგორც
 მორცხვი პატარძალი თავის¹¹⁾ დანიშნულს. ქარი ეხ-
 ვევა, უფუფუნებს სიყვარულის სიტყვათა, მაგრამ
 308 ყანა, — ეს კეკლუცი პატარძალი, — მითომ მორცხობს
 და ამორებს თავს. აი ცხვარი, მოგროებული შუად-
 ღეს ერთ ხის ქვეშ. შეხედეთ მეცხვარეს, როგორ
 სრული კმაყოფილებით უკრავს სტვირს და ეუბნე-
 ბა ქებას თავის მურიას. უყურეთ მურიას, როგორი
 გულისხმის გადვენით უგდებს ყურს თავის პატრონს,
 მითომ უნდა, რო არც ერთი სიტყვა არ დაივიწყოს
 და ყოველივე სიტყვა აკრიფოს მარცვლებივით. აი
 გუთანი ათუღელა, თავის მოუშორებელი ოროე-

ლათი. ¹²⁾ შეხედეთ გუთნის დედას! კრები, თა
ვისი სიმღიღრით არ იყო ისე კმაყოფილი, რო
გორც არის ხოლმე ¹³⁾ ის მაშინ, როცა უბრძანებს მეზ-
რეებს ხარების გარეკას. ხარები! შეხედეთ, როგორი
აუყოლებათ ოროელასთეინ ფეხები, როგორც
კარგს მოთამაშეს ცეკვაში მუზიკისათვის. ჩენი კამ-
ბეჩი! შეხედეთ, რანაირ ბრძენივით ჩაფიქრებული
მიდის, თითქო სწყვეტდეს ერთ პითაგორის თეორე-
მას. ¹⁴⁾.

გესმით შორითგან ბულბულის სტვენა? კაცი უნდა
იყოს ყრუ, რო იმ სტვენაში არ გაიგონოს ხმა სი-
ყვარულისა, უნდა ედვას ქვა გულის მაგიერ, რო
ამას არ მოაგონდეს თავისი ახალგაზდობა, თუ მო-
ხუცებულია, და ქაბუკს თავის საყვარელი, იმიტომ, რო
არ იქნება, რო ახალგაზრდა ემაწვილს არაეინ უყ- 309
ვარდეს.

ყოველთავე ამათ დურმიშხანსაც მოაგონეს ის
მცირედი დროება, რომელიც გაატარა იმან თავის
გულის ვარდთან და ჰგონებდა, რო იმ დროს უყ-
ვარდა ისი, და არა თუ გულისვარდი უყვარდა ეხლა
დურმიშხანს, არამედ გამზადებული იყო ისი, რო
მოპსალმაყო მთელ ქვეყანას.

— მართლა და რა კარგი იქნებოდა, — ფიქ-
რობდა დურმიშხანი, — რო მყვანდეს ერთი ყვეარი
ხარ-კამეჩი, ¹⁵⁾ ერთი ოციოთ დღის მიწა, და ჩემი...
ჩემი გულის ვარდი. მაგრამ ეს ფიქრი შეცვალა
სხვა მძიმე ფიქრმა, იმან რო ყოველ იმას, რასაც
მოპოებას ფიქრობდა დაურმიშხანი, უნდოდა ფული,

რომელიც არა ჰქონდა იმას. რასაკვირველია, რო
რამტენიმი მარჩილი, ¹⁶) ნაშოვნი ღურმიშხანისაგან
ნაწირობის დროს დიდი შრომითა, და იქნება რო
უსამართლობითაც არ ეყოფოდა იმას თავისი გან-
ზრახვისათვის და ღურმიშხანი ჩაფიქრდა ძრიელ.
შხოლოდ ეხლა წარმოიდგინა იმან ყოველივე უშემ-
წეობა თავისი მდგომარეობისა.

— ეჰ, რა უშავს, ღმერთი მოწყალეა! — სთქვა თა-
ვის გულში ღურმიშხანმა, ¹⁷) — ეს იყო ძნელი, ეს
წყვეულ ყმობითგან გამოხსნა თავისა, თორემ ახლა მე
ვაცი... — და დაიწყო ფიქრი, რა ცხოვრება უნდა
310 აერჩია. | შემდეგ რამტენიმი ხნის ფიქრისა ღურმიშ-
ხანმა ვადასწყვიტა, რა უნდა დასდგომოდა ვისმე
ვაჭარს მოჯამაგირეთ. მაგრამ ვის? ჯერ ეხლა, რო-
ცა ესე გამრავლებულია ვაჭრობა, ჯერ ეხლაც ძნე-
ლია შოვნა ალაგისა ვაჭრებში, უმეტესად უცნობი
კაცისთვის, თუ გინდ რო ბრძენი იყოს, და მაშინ,
რასაკვირველია, რო უფრო ძნელი იქნებოდა, უმე-
ტესად ღურმიშხანისთვის, რომელიც იყო უბატ-
რონო და უთვისტომო. მაგრამ ღურმიშხანი არ იყო
იმჯვარი, რომ ამისთანა შემთხვევას შეეშინებინა.

— და რა ბევრს ვფიქრობ, თუ დამიყენა ვინ-
მემ მოჯამაგირეთ, ხო კარგი, თუ არა, გავეყიდი
ცხენს, იარაღს და იმ ფულითა და რაც მე მაქვს
იმითი გავხსნი სადმე ღუქანს ხა, ხა, ხა, მე თითონ
გავხდები ვაჭარი. მე თითონ მეყოლება ბიჭები
„ბიჭო! ჩამოუსხო ტეტისას ღვინო!“ „არა, დედაგ, მე
თითონ უფრო ძვირათ მიყიდნია, ხელს არ მომცემს“,

წარმოიდგენდა ის, მითომც¹⁸) ყიდიდა.

ამ ფიქრებით მივიდა ერთ წყაროსთან, რომელიც სჩანდა იყო მგზავრების დასასვენნი ადგილი, და, რადგანაც ჯერ პური არ ექამა, ჩამოხდა ცხენითგან, მოხადა ხურჯინი, შეუყარა ცხენს დუშაყი¹⁹) და გამოუშო საძოვრად. თითონ მოხსნა პირი ხურჯინს, ამოიღო იქილგან | პური და ყველი, გაიშალა სუფრის 311 მაგიერ ხელსახოცი და დაუწყო პურს ქამა.

ეს იყო პირველი პურის ქამა ღურმიშხანისა ისეთი, რომელიც არ იყო ბატონის ნასუფრალი, და, უნდა გენახათ, რა გემრიელი იყო ის პური!

საკვირველია ღმერთმანი, კაცის ცხოვრება. ბევრჯელ, როდესაც ის აირჩევს ცხოვრების გზას და დაადგება იმაზე გავლას, უეცრად გამოუვარდება რამე, ჰკრამს ხელს, გადააგდებს იმ გზილგან და დააყენებს სხვა გზაზე, რომელსაც სულ არ მოელოდა. ესრეთივე შემთხვევა მოხდა ღურმიშხანის ცხოვრებაში.

ღურმიშხანმა რო გაათავა პურის ქამა, დაინახა, რო ცხენს ჯერ არ დაესვენებინა, და ამისთვის გაიშალა ნაბადი და წამოწვა. ამ დროს იმ წყაროსკენ მიბრუნდნენ სამნი ოსმალონი. ღურმიშხანს ეგონა, რო ისენი მტრები იყვნენ და გასაცარცვავად მიდიოდნენ და ამიტომ გაიშინჯა იარაღი და მოემზადა პასუხის საგებლად. ოსმალონი მივიდნენ წყაროსთან, მიესალმნენ ღურმიშხანს და ჩამოხდნენ.

— უკაცრავად ნუ ვიქნები, ყმაწვილო, შენი ქირი-მე, კითხვისათვის: საილგან მობრძანდებით? — ჰკითხა

ერთმა იმ ოსმალთაგანმა, რომელიც, სჩანდა, იგი
იმათი უფროსი.

— ქალაქითგან ვიახლები, ჩემო ბატონო, — უპა-
312 სუბა ღურმიშხანმა.

— იქაური ბრძანდები?

— არ ვიცი, როგორ მოგახსენო, იქაურიც გახ-
ლავარ და არც ვახლავარ იქაური.

— როგორ ეგ?

ღურმიშხანმა უთხრა ყოველივე თავის თავის
გარემოება. თავიდან ბოლომდისინ.

— ბედნიერი ხარ, ყმაწვილო, — უთხრა ოსმალომ,
რომ გაათავა ღურმიშხანმა, — რა გინდა, უსისხლოთ
განთავისუფლებულხარ მონობიდან. ბევრს არ ერ-
გება ხოლმე ეგ ბედნიერება. ღმერთო, ის ბავშვი არ
მაძლევს მე მოსვენებას, დღე და ღამე მიდგას თვალ-
წინ და არ ვიცი, საით გავექცე... ერთხელ მეც ვი-
ყავ ბედნიერი, ერთხელ მეც შემეძლო შემეხედნა
წმინდა სინიღისით ცისთვის, მაგრამ ეხლა... კაცის
მკვლელი, ქრისტეს ორგული, რა ცა შემირიგებს
მე! — დაიწყო იმან ლაპარაკი თავისთან.

ღურმიშხანი უყურებდა იმას განკვირვებული.

— რას ბძანებთ, ბატონო? მე სრულებით არა
გავიგონე-რა, მხოლოდ იმის მეტი, რო თქვენ ოს-
მალო არ უნდა ბძანდებოდეთ.

— ქართველი ვახლავარ, — დაღონებით უთხრა
ოსმალომ.

— მაშ რა არის ეგ თქვენი ოსმალური ტანისა-
313 მოსი, ან იმათი ქცევა რათ მივიღოთ?!

— სხვათა-და-სხვათა მიზეზთა გამო.

— თუ უზრდელობაში არ ჩამოიშართმევთ კითხვას, შეიძლება მიბძანოთ ის მიზეზები?

— ის მიზეზები?—ჩაფიქრებით სთქო ოსმალომ, აიწივარიდღე ზეით და მოიწმინდა შუბლითგან ოფლი.—ის მიზეზები? რატომ, შენ შენი ცხოვრება მითხარი, მეც ჩემი უნდა გითხრა. ამბობენ, რო შენი ჯაერი რო სხვას შესჩივლო, ნახევარი სიმწარე და გეკარგებაო. გამოვსცდი, ვგონებ, ყმაწვილო, თავს არ მოგაწყენ.

— არა, შენი ჭირიმე, რას მიბძანებ!

— შე ეხლა მქვიან ოსმან-ალა, დაიწყო ოსმალომ...

— ხვალ, ხვალ!—დაიძახეს ყმაწვილებმა, — ხვალ ალექსი იტყვის, — და ჩააჩუმეს სიკო.

III

ოსმან-ალა.

— იყავ ლეში
 ივზუიტთა კანონი

— ყმაწვილო, თქვენი სახელი?

— ღურმიშხან.

314

— დიახ ღურმიშხან, საარაგვოზე გივლიათ რო-
 დისმე?

— აჰა, არსად.

— მაშ შენ არ გინახავს ერთი მშვენიერი ქვეყნის
 კუთხეთაგანი, ჩემთვის მაინც! ამ საარაგვოზე, ხედ
 არაგვის პირზე, ბოდორნას და ნაოზას შალა, არაგვის
 გაღმა არის სოფელი გ.²⁰) ეს სოფელი, თითონ პატა-
 რა, დიდი სჩანს თავის ვენახებით. ამ სოფელში,
 რომელიც არის საბატონო,²¹) იღვა მამაჩემიცა, ჩემ
 საუბედუროთ, ბატონის ყმა. თითონ მხნე, მყოღელი
 ყვეარი ხარ-კამეჩისა და რამტენიმე მწველელი ძრო-
 ხისა; ეგრეთვე მქონებელი სამი დღის ვენახისა. მამა-
 ჩემი ირიცხოდა თავ კაცად ჩვენ სოფელში და არა
 დავა, ანუ სხვა რამე შესახები სოფლისა არ გა-
 დაწყდებოდა ჩვენ მეზობლებში, რო არ დაპკით-
 ხოდენ შალიკას,—ეს იყო მამა-ჩემის სახელი. ახ,
 რა დრო იყო ის! რა კმაყოფილებით დაუჯდებოდი

ხოლმე მე უღელზე და უზრუნველად დავახოდი ორო-
ელას წავიდა ის დრო,—დრო უმანკოებისა, ეამი
წმინდისა სანდისისა და ის ყმაწვილი, რომელსაც გუთ-
ნის-დედა უბრძანებდა ხოლმე ოროელას მღერას და
ამსანაგები შურით ისმენდნენ იმის სიმღერას, არის ის-
მალოს იანიჩარის ასის თავი,²²) მქონებელი დიდის სიმ-
დიდრისა, მაგრამ გასე|რილი ქრისტიანე სისხლში. 315

ახ, სიხარულით დავანებებდი თავს ყოველსავე ეხლან-
დელს სიკეთეს ჩემსა, რომ შეიძლებოდეს მობრუნება
უწინდელი ჩემი დროსი, იმ დროსი, როდესაც ვი-
ყავი ხოლმე დღის მეზრე და ვიღებდი ერთ ალოს.

მაგრამ ბევრს ხანს არ გასწია ამგვარმან ბედ-
ნიერებაჲ ჩვენმა. ერთხელ მამა-ჩემი წავიდა ძნის
მოსატანათ, უნდა ჩამოეტანა ძნა თავდაღმართზე,
ჩვეულებისამებრ მოუძლოდა ის ურემს წინ, რომ არ
დაქანებულყო. მაგრამ ურემი დაქანდა, ხარ-კამეჩს
თავი ველარ დაუჭირა, კამეჩებმა წააქციეს და
ურემმა გაქცილია. იმის სიკვდილის შემდეგ ჩვენ
სახლში²³) ყოველივე გადაბრუნდა გულაღმა. ბა-
ტონმა ჯერ წაგვართო ვენახი, იმიტომ ვითომც, რომ
ალარ შეგვეძლო მოვლა, მემრე თითო-თითოთ ხარ-
კამეჩი და უკანასკნელათ უბრძანა დედა-ჩემს, რომ
გადასახლებულყო იმასთან სახლის მოსამსახურეთ.
საწყალი დედა ჩემი უნდა გენახა, რომ მწუხარებით
ესალმებოდა სახლს! ღმერთო, რომ გვართ არ ებვე-
წებოდა საწყალი ბატონს, რომ დაენებებინა თავი და
არ მოეშალა ოჯახი, მაგრამ ბატონს ვითომ არ ეს-
მოდა.

— იტირებს, იტირებს და დაჩუმდება
 აზრი რომელთაზე ²⁴⁾ ბატონთა; იმათ ზღონიათ, რომ
 316 ჩვენ კაცნი არ ვიყვნეთ, ჩვენ არ შეგვეძლოს სიყვარული და სიძულე, იმათ ჰგონიათ, რომ ჩვენ არა გვექონდეს გული, არ გვექონდეს სჯა.

— დედა-შვილიზბას, აგრემც ღმერთი გიკოცხლებს შვილებს, შენი ღვთის გულისათვის დამანებეთავი, — ეხვეწებოდა დედა-ჩემი, — რა მოსამსახურე უნდა ვიყო, მე თქვენი ბატონური ცხოვრებისა არავიცი რა. ჩემი შვილები აქედგან უფრო გემსახურებინან. რასაც მოვიყვანთ, სულ შენ მოგართმევთ, ჩვენ ნაცარს აფეშრეკამთ და იმას ვსჭამთ, ოღონც ნუ მოგვიშლი ოჯახს! საწყალო ჩემო შვილებო! და იმან მიგვიკრა გულზე იმგვარათ, მითომც ის იყო გვდებდნენ სამარეში.

— ეჲ დედაკაცო, მე არ მიყვარს ბევრი ლაპარაკი! ხვალვე მზათ იყავი! — უბრძანა ბატონმა და ვაიცი, იმიტომ რომ ერთმა წევარმა რაღაც სასაცილო ქნა. ოჲ! რა საზარელი იყო ის სიცილი დედა-ჩემის მწუხარებასთან! მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ არ იცინოდა კაცი, კაცში იცინოდა ეშმაკი. იმისთანა დროს, მხოლოდ ეშმაკს შეუძლიან ვაცილება.

რალა მოგაბეზროთ თავი ბევრი ლაპარაკით: მეორედ დღეს ჩაგვეყარეს ურემში და მიგვიყვანეს ბატონთან. ქალბატონთან რომ წაგვადგინეს, იმან გაგვმინჯა და
 317 გვიბრძანა, რომ მე და ჩემი და, — ერთი დაცა მყვანდა მე — უნდა ეყოფილიყავით პირის მოსამსახურეთ,

დედა-ჩემს კი უბრძანა ყოფნა პურის მცხოვრებლად. ასე ვავატარეთ დროება თითქმის ხუთი წელიწადი. თვითონ ნა მოსამსახურე, შენ იგრძნობ, ჩანაირ დაფიტან-ჯებოდით იმ სამსახურში! მაგრამ ამბობენ, კაცი ჯოჯოხეთსაც შეეჩვევაო. ჩვენც შევეჩვიეთ ჩვენს ცხოვრებას და თითქმის ვიყავით იმითი კმაყოფილი, არ ვიცოც იმიტომ თუ, რომ უარეს ცხოვრებას მოველოდით.

ერთხელ მოვიდა ჩემ ბატონთან ერთი მღვდელი კახეთითგან. ვახშამზე რო ვემსახურებოდი იმათ, იმ მღვდელს ჩემმა ბატონმა თვალთ აჩვენა ჩემზე. მღვდელმა ანბედა, ჩამხედა და ბატონს დაუწყუო რაღაც ლაპარაკი ჩუმათ. არ ვიცე რათა, მაგრამ სტუმარმა რო დამიწყუო ყურება, ერუანტელმა დამიარა ტანში და ამეშალა თმა. გულმა შემიტყო, რო ჩემ თავზე გროვდებოდა რაღაც უბედურება.

მეორე დღეს ბატონმა დაიბარა დედა-ჩემი და უბრძანა, რომ მოვემზადებინეთ მე და ჩემი და იმ მღვდლის გასაყოლათ.

— რათა, შენი პირიშე?

— რათა? გავყიდე და იმიტომ!

რასაკვირველია, ეს გამკლავება მე მივიღე ისე, 318 მითომც მცოდნიყოს და შევჩვეოდე იმ აზრს და, რა უფრო გამიკვირდა, დედა-ჩემმაც არ დაიწყუო ტირილი. მხოლოდ შებარბაცდა ცოტათ და მე დამიპირა თავი და გულზე მიმიკრა. ხელებზე შევატყე, რო ჰქონდა ცივი ყინულივით და უკანკალებდნენ.

შემდგომ რამტენიმე წუთისა დედა-ჩემი დაემხო მიწაზე და დაუწყო ხვეწნა ბატონს. ისე, როგორც შეუძნლიან შეხვეწნა დედას, რომელსაც საუკუნოთ ართმევენ შვილსა. ბატონმა უბძანა ბიჭებს, რომ გაეგდოთ ის კარში. დედა ჩემი ადგა და გამოვიდა, მხოლოდ ჰკითხა ბატონს, საროდოთ მოვემზადებინეთ. ბატონმა უბძანა რომ სახვალდოთაო.

იმ ღამეს, შუალამისას, როდესაც სულ ყველამ დაიძინა, დედა-ჩემი ადგა, ჩუმად გამალვიძა და შემდგომ დარიგებისა—სად მომეცადნა, გამგზავნა კარში. ცოტა ხანს უკან გამოვიდა ჩემთან დედაჩემი ჩემი დით.

— აბა ახლა, შვილებო, ვახსენოთ ღმერთი და შევუდგეთ გზას!—გვითხრა დედაჩემმა, გადაგვწერა პირჯვარი, გაგვიძღვა წინ და გვითხრა რომ მივეყოლვიყავით.

ღამე იყო შემოდგომისა, ბურუსიანი და ბნელი. დედაჩემმა იფიქრა, თუ საძებნელათ გამოგვიდგებოდნენ, მოგვეძებნიდნენ უფრო უალაგო-ალაგს და 319 ტყეში, და იმიტომ დაადგა ქალაქის გზას და იმაზე წამოგვიყვანა. რომ ირაქრაქა, ჩამოვედით ღართის-კარის²⁸) ქალაქში. აქ დედა-ჩვენმა აგვსვა ჩვენ ერთი დიდი მუხის ხეზე, რომელიც სხვებზე უფრო იყო შემოსილი ფოთლით და გვითხრა, რომ ვყოფილვიყავით იქ ჩუმად. მთელი დღე გავატარეთ იქ და, რომ დაღამდა, წამოვედით და ჩამოვედით ქალაქში.

შემდგომ მე მიკვირდა, რატომ ბატონი არ გამოგვიდგა მეთქი, და ან დედა-ჩემმა ქალაქისკენ რათ

წამოგვიყვანა და არა ფშავისკენ, სადაც დედა-ჩემს
ჰყვანდნენ დედის ძმები; მაგრამ გაშოჩნდა, რო ბა-
ტონი მართლა გამოგვდგომიყო საძებნელათ მეძებ-
რებით და ვეძებნეთ ფშავის²⁶) გზაზედ. და დედა-
ჩემმა შეიტყო რა, რო ესე იქნებოდა, წამოგვიყვანა
ქალაქს.

ქალაქს რო ჩამოვედით, ერთი კვირა ისე გავვი-
ძნელდა ცხოვრება, რო კინალამ შიმშილით დავი-
ხოცენით. სოფლიდგან რაც ხორაგი წამოვიღეთ, ის
შესამე დღესვე გამოგვეღია და მემრე თუმცა მთხოვ-
რობა დავიწყეთ, მაგრამ არავინ არა მოგვეცა-რა:
ჯერ ერთი იმიტომ, რო მთხოვრობასაც თავისი
ოსტატობა უნდა, რო შეაბრალოს თავი, რომელიც
ჩვენ არა გვექონდა, და მეორე—არა გვექონდა იმის-
თანა ნაკლულევანება სხეულისა, რო შევებრა- 320
ლებინეთ ხალხს. მაგრამ განგება ღვთისა არსად
აგდებს კაცს უნუგეშოთ. ერთ კვირას უკან დედა-
ჩემმა დაგვიყენა ერთ ბერძენს მოჯამაგირეთ, თი-
თონ-კი დაიჭირა კლდის უბანში²⁷) ერთი პაწაწა
ოთახი და დაიწყო პურის მცხოვლობა. დამავიწყდა
მეთქო, რო დედა-ჩემმა დაირქო სომხობა და სულ-
ყველას სახელები გამოგვიცვალა: თითონ დაირქო
მათუა, მე დამარქო კარაპეტა და ჩემს დას—შუშანა.
ესე გავატარეთ დრო თითქმის ხუთი წელიწადი,
ჩემი და ვაიზარდა და მივათხოვეთ სომეხს, ჩვენც
დავდიოდით სომხურს საყდარში, მაგრამ არც მე და
არც დედაჩემი არა ვზიარებულვართ იმ ხუთ წელი-
წადში, იმიტომ რო სომხის საყდარში ზიარებას არ

გვაძლევდა ნებას სვინიდისი და არც გვაზიარებდნენ, მგონი რო შეიტყობდნენ, რომ ქართველები ვიყავით; ქართულ ეკლესიაში კი ვერა ეზენადედით ზიარებას, იმიტომ რო გამოჩენისა გვეშინოდა. ერთხელ, მარიამობის მარხვაში, დედაჩემი ატყდა, რო თუ არ ვეზიარე არ იქნებო. მე ვთხოვე, რო მღვდლისათვის არ ეთქო სრულებით თავის ჩამომავლობა. დედამ მომცა პირობა, მაგრამ ეტყობა, რო სვინიდისს ძლიერ შეეწყუბებინა, რო ვერ გაედლო და ეთქო სულ ყველა. იმავე დღეს, როცა სთქო აღსარება, ვილაც კაცე-
 321 ბი | დაგვესხნენ, შეგვიკრეს ხელები და გაგვიგდეს წინ.

რო მივეყვანდით, საწყალს დედაჩემს სცხვენოდა ჩემი და თვალებით მეხვეწებოდა, რო მიმეტყვებინა იმისთვის ეს შეცდენა. საწყალი დედა!..

ბატონთან რო მიგვიყვანეს, იმან, შემდგომ სხვათა და სხვათა სასტიკთა ტანჯვათა, უბოძანა ბიჭებს, რო შევებით გუთანში. დიახ, გუთანში! ისე, როგორც აბამენ ხარებს. ხარის უღელი დავვადეს კისერზედ. მაგრამ ეს სასჯელი ბატონმა ჰპოვა სუბუქად, იმიტომ რო გუთანში ხარები დადიოდნენ ძრიელ ნელა და ვერ დავილლებოდით. და ამისთვის მეორე დღეს შეგვაბა კვერში. კვერზე დაჯდა თითონ და გვერეკებოდა. ცოტაც რომ დამდგარვიყავით, ამოსუნთქვისათვის, მაშინვე გველოდა სახრე. კარგა მოგებსენება, რამტენი სირბილი შეუძლიან კაცს, უმეტესად ისე დასუსტებულს. როგორც იყო დედა ჩემმა თითქმის ათჯერ შემოვრბინა კალოს ისე, რო

ერთი ჩივილიც არ ამოსვლია პირიდან. მეთერთმეტეთ რო უნდა დაგვეწყო შეშოვლა, დედაჩემი უცრად წაიქცა და მოკვდა. საწყალს დედაჩემს არც კი დააცალეს მშვიდით მომკვდარიყო. ბატონს ეგონა, რომ ატყუებდა იმას და იმიტომ სახრით დაუწყო ცემა, რომ აეყენებინა, და ასე სახრის ქვეშ ამოუვიდა სული.

322

— გამოუშვით, ბიჭებო, ეგეცა, ხომ ხედავთ, ამხანაგი აღარა ჰყავს!—უთხრა ბიჭებს ბატონმა ჩემზე.

ბიჭებში გამოშიშვებს. საღამოზე მომცა საშინელი სიციხე, შუალამემდე ვყვალე საშინელად. მე შეგონა რო ცოცხალი ჩამადდეს ჯოჯობეთში მეთქი; შემდგომ შუალამისა-კი აღარა მახსოვს რა, გაეხლომიღვიყავი ავით შავი საოფლით. ჯერ ისე ავით რო ეყოფილიყავ, ვინ იყო ჩემი პატრონი, ვის ასტკიოდა ჩემთვის გული, რო საოფლეში, ამ საშინელ შესაყარ ავთამყოფობაში, ვინ უნდა მომკარებიყო. მაგრამ არ ვიცი, როგორ, მხოლოდ სამ კვირას უკან მოვედი გრძნობას. ერთმა რეგვენმა დედაკაცმა, რომელსაც არ ესმოდა არც სიცოცხლე, არც სიკვდილი და არც ავთამყოფობა, და რომელიც თურმე მივლიდა მე ავთამყოფობაში, შემატყობინა, რო ჩემ გარდაკიდევ სხვანიც ბევრი იყვნენ ჩვენსა ავით. ამ ავთამყოფობით ჩემი ბატონის სახლში მოკვდა სამი კაცი; იმათში ერთი ერთი პირმშო შვილი ჩემი ბატონისა.

გავიდა სამი წელიწადი ჩემი მოყვანის შემდეგ.

323 ბატონიც შემირიგდა, ვგონებ იმიტომ, რო პოვა ჩემში სასარგებლო ნივთი. და რა უნდა მოგახსენო: ეძებდა ჩემში ერთგულობას და დარწმუნებულიც იყო, რო მე ვიყავ იმისი ერთგული; ხა! ხა! ხა! ერთგულობას ეძებდა იმაში, რომელსაც დედა მოუქლა უღელში... საკვირველნი არიან, შენმა გაზდამ, ეგ ხალხნი!

მე შემისრულდა ოცდა სამი წელიწადი. ამ დროს ქალბატონს ჰყვანდა ერთი გოგო, სახელად ნატო. წაბლის ფერი გრძელი თმა, ბამბისავით ²⁵) თეთრი პირისახე, ცოტათ მსხვილი ტუჩები, მშვენიერი თეთრი კბილებით, ტანი შუათანაზე უფრო დაბალი და წვრილი. ნატო იყო მართლა-და ლამაზი, მაგრამ რა იყო იმაში უფრო მშვენიერი, — ეს იმის თვალეები. არ ვიცი როგორ გამოვსახო ეს თვალეები. შენ სხვაგან სადმე რო ყოფილხარ დიდხანს და რო მოსულხარ, შეგინიშნავს, როგორ უყურებია შენთვის დედაშენს?

— მე დედა არ მახსოვს, — უბასუხა დურმიშხანმა.

— აო, უკაცრავად, დამავიწყდა. ნატოს თვალეები იყურებოდნენ ისე, ის თვალეები იყვნენ ცისფერი და ისევ სავსე საიდუმლოთი, როგორათაც ცა. ის თვა-

324 ლეები რო შემოგხედავდნენ, თითქო გიყვავებდნენ, | თითქო გთხოვდნენ შეწყალებას, თითქო გეუბნეოდნენ: ახ, რა კარგი კაცი ხარ. მე ვიყავ, ნატო რო მიყურებდა ხოლმე სწორედ კატის მდგომარეობაში, როდესაც იმას უსომენ ზურგზე ხელს. როცა ის მი-

ყურებდა ხოლმე, ღმერთს ვეხვეწებოდი, რო იმას
ეყურებინა დიდხანს, მაგრამ საწყალი ნატო არ იყო
იმისთანა, რო სულ ყველასთვის ეყურებინა სხვა
გომბიოებივით. მე დარკმუნებული ვარ, რო ბუნება
შეცდენილიყო, რო ის დაიბადა მოსამსახურეთ, ჩვე-
ნი ქალბატონი-კი—ქალბატონათ.

ერთხელ მე და ნატო ერთად ვიყავით ქალბა-
ტონის ოთახში. ქალბატონმა, რაღაზედაც გაჯავ-
რებულმა, ნატოს უბძანა, მოტანა რილისაცა, ნატო
გაიქცა მოსატანათ, მაგრამ ის ნივთი ვერ იპოვა
დროზე.

— ოჲ, შე მამაძაღლო, ოჲ, შე უნამუსო,— შეუ-
ტივა ქალბატონმა ნატოს, რო მოვიდა ისი,— ნეტავი
საქმელი იყოს, რო ჩქარა იპოვნო. რაზე ვეჭმევი ამ
აზარქლებს, ²⁹) რაზე ვეჭმევი? გაგყიდი, შე უნა-
მუსო, აღარ შემოძლიან შენი გაძლება!

— ქალბატონო, მაპატივე, შენი ჭირიმე, დრო-
ზე ვერ ვიპოვე ბატონის მზემ.

— შეხე, შეხე ამ უნამუსოს, როცა ტყუილათ
უნდა დაიფიცოს, მაშინვე ბატონს | მივარდება ხოლმე. 325

— არა, ღმერთმანი..— და ტირილით ველარ დაას-
რულა სიტყვა.

მე ველარ გავძელ ყურება და გამოველ კარში.
ცოტა ხანს შემდეგ გამოვიდა კარში ნატოც.

— ნატო, ძალიან გაწუხებს ქალბატონი?— ვკით-
ხე მე დაღონებით.

— ისე, რო ლამის თავი მოვიკლა,— მიპასუხა
იმან და დაიწყო ისევე ტირილი.

— ნუ სტირი, ნატო, ღმერთი მოწყალებს და გინდოდეს ხოლმე, მე მომკითხე, როგორც შევიძლებ და რითაც, შეგეწევი. ამის შემდეგ შენ—და, მე—ძმა, მეც შენისთანა ობილი და უპატრონო ვარ.

უნდა გენახა, რა მადლობითი თვალგებით შემომხედა მაშინ ნატომ.

— ჩემო ძმაო!—მითხრა ნატომ, გამომართო ხელი, მაკოცა და შევარდა შინ გაწითლებული.

მე გული ისე არ შემახტა, როგორც შეუხტება ხოლმე დის კოცნაზე. იმ წლოვანებაში, რომელშიაც მე და ნატო ვიყავით, ყოველივე დამზობილება გარეშე პირთა დასრულდება ხოლმე ცოლქმრობით, თუ არამ დაუშალა.

326 შენთვის საჭირო არ არის მოგახსენო! ყოველივე ბოდვა სიყვარულისა, და სწორე მოგახსენო, ეხლა ვერც-კი შევიძლებ მოგონებას.

კარგა ხანი რო გამოვიდა ჩენი შეყვარებისა, ერთხელ მოვახელე დრო და ვსთხოვე ბატონს ჯვარის-წერის ნება.

— რას მიჰქარამ, ბიჭო? ჯვარის დაწერა კი არა, მამა გიცხონდა!

— შენი ქირიზე, ბატონო

— ვისზე უნდა დაიწერო ჯვარი?

— იმას არა ვთხოვ,—შენი ქირიზე! —ქალბატონის გოგოზე.

— ქალბატონის გოგოზე?

— დიახ.

— დიახ!—გამაჯავრა მე ბატონმა,—დიახ, თითქო არ იყვნენ სხვა გოგოები, რო შინაური არ მოძებნო?

— რა ვქნა, შენი ქირიმე, ეს მომეწონა და.

— რაო? მოგეწონა? მომეწონა, თითქო ბატონის შეილი იყო! სხვა კი არა მოგეწონა რა, მამა გიცხონდა?!

— ბატონო!..

— წადი, დაიკარგე, არ შეიძლება! მოსამსახურეს შინიდან არ გავუშვებ და არც შენ მოგცემ ნებას. შინ მინდისარ!

რას ვიტყვოდი. შენი მტერი იყოს ისე, როგორიც მე გამოვედი ბატონის ოთახიდან. ნატო კარ- 327
ში თურმე იდგა და მიცდიდა, რა ანწავს გამოვიტანდი. გამოსული რო დამინახა, აღარც-კი მათქმევინა, ისე დაიწყო ტირილი.

შემდეგ ეს ჩემი ლაპარაკი, რომლიდამაც მოველოდი ბედნიერებას, გახდა წყაროთ ჩემი უბედურებისა. აი როგორ: ჩემ ბატონს აქამდისინ ხეირიანად არც-კი შეეხედნა ნატოსთვის და თითონ ნატოც თურმე ერიდებოდა იმას: მაგრამ მე რო ვსთხოვე იმაზე ჯვარის-წერა, მაშინ გაეშინჯა და მოსწონებოდა.

ერთხელ ჩემთვის ვიჯექი და ვფიქრობდი, როგორ მომეხდინა ნატოზე ჯვარის დაწერა. უეცრად მომეარდა ნატო და ჩამომეკიდა ყელზე.

— ნოდარ, შენი ღვთის გულისათვის, მიშველე. რა ვქნა: ჩვენი ბატონი, როგორღაც მიყურებს, თით-

ქო შეაშვიკება. ისეთი თვალებით მიყურებს ხოლმე,²⁰⁾
რო საშინელია. რა ვქნა მითხარი?

ამ სიტყვებმა მე თმა ამიშალეს და სისხლი მო-
მიყვანეს ყელში.

— თავი მოარიდე. ნუ შეჭხვდები ხოლმე! — უთ-
ხარი მე.

— ეგ მეც ვიცი, უწინ დღე დამელიოს, სანამ მე
328 იმისი აშვიკობა მივილო, მაგრამ შემრე რა ვქნა?!

— ღმერთი გვასწავლის შემრე.

იმავე დღეს ბატონს გაემეორებინა ნატოსთვის
აშვიკობა. ნატოს, რასაკვირველია, რო იმისთვის
არ მიეცა პასუხი. გამოვიდა სამი კვირა და ბა-
ტონს აღარა უთქვამს რა ნატოსთვის.

სამი კვირის შემდეგ დამიბარა ბატონმა, მომცა
ერთი წიგნი და მიბძანა წაღება იმისი ქალაქს
ერთ იმის მოკეთესთან და იქიდგან მოტანა იმ წიგნის
პასუხისა. მე გამოვართვი ის წიგნი და წავედი ქალაქს.
იმ წიგნში თურმე სწერდა ჩემი ბატონი, რომ მე დავე-
კირეთ ქალაქში სამიოთ კვირა. სამი კვირა რო
გავიდა, წამიკითხეს წიგნი და მითხრეს, რომ წავსუ-
ლიყავ სოფელში. მე მაშინვე შევიტყუე, რისთვისაც
იყო ეს საქმე მოხდენილი და როგორათაც²¹⁾ მოვედი
სოფლის ბოლოს, შემხვდა ერთი ბებერი დედაკაცი.

— დედაშვილობას მითხარი, ჩვენი გოგო რასა
იქს? — ვკითხე იმას.

— ეჰ, შვილო, ნუ მკითხამ. შენი მტერი იყოს,
რო ის არის!

— რა ანბავია? მითხარი ჩქარა, დედაშვილობას,—შეკრთომით უთხარი მე.

— რა ანბავია, შვილო ჩვენი ბატონი ვააშიკე-ბიყო იმას, და იმ წაწყმენდილს დაყვავებით რო ვერა ექნა-რა, მემრე ძალა ეხმარა და შიშით, თურმე, უნდოდა შეეყვარებინა თავი. საწყალს ქალს ჯერ-კი 329 ეთმინა, მაგრამ შემდეგ მოთმინებითგან გამოსულიყო და წყალში ჩავარდნილიყო. აი ნაოზას თავში, თურმე, იპოვეს საცოდავი.

მე ველარ გავიგონე უკანასკნელი სიტყვები, გაცხარებული მივარდი ბატონთან.

— ბიჭო, რა ანბავია?—დამიძახა იმან,—ეშმაკს გიგავს ეგ სახე!

— არაფერი! სად არის ნატუა?

— ეშმაკმა იცის შენი თავი! სულ შენი საქმეა, შე ძალლი-შვილო, უთუოთ...

მე აღარ დავასრულებინე სიტყვა და მივარდი ხანჯლით.

— რას შვრები, შე მამაძაღლო! მიშველეთ. მომკლა,—დაიკივლა ბატონმა.

ეს იყო იმის უკანასკნელი სიტყვა. შემდეგ დაიწყო სასიკვდილოთ ხრიალი. ბატონის შეკავლებაზე გამოვარდა ქალბატონი და, ეს ანბავი რო დაინახა, შეჭკივლა და შევარდა თავის ოთახში. იმის ხმამ მომაგონა, რომ კიდევ მყვანდნენ ჯავრის ამოსაყრელნი პირნი და გამოვუდევ იმას. ოთახში რო შევარდი, დავინახე რო ქალბატონი გარდახვევიყო შვილს და იფარამდა.

— ნოდარჯან, მე მომკალ, ჩემ გიგოს ნუ მომიკლამ, არა დაუშავებია—რა შენთვის.—მიტხრა ქალ-
330 ბატონმა ხვეწნით. | მე ნუ მომიკლამ, შენთვის არა და-
მიშავებია რა, —გაიმეორა ყმაწვილმა.

მაგრამ მე არ მესმოდა იმათი ხვეწნა. სისხლისაგან გაგიტებულმა მე დავაკალ დედა შეილსა. გაბრაზებული სისხლისაგან გამოვარდი კარში, შევჯექი ცხენზე და გამოვიქეცი. საღამოზე დამეწივა მღვდარი და, რასაკვირველია, არა თუ იმათგანმა დამიქირა ვინმე,³²) ან მოინდომა მოკვლა, არამედ თითონვე მასწავლეს, რო გადავარდნილვიყავ ახალციხისკენ. მე მართლა დავიჯერე იმათი დარიგება და მესამე დღეს მივედი ახალციხეს. აქ მაშინვე გამოვცხადდი მუფტისთან და მოვახსენე სურვილი მათი სჯულის მიღებისა. მეორე დღეს დიდის ანბით მივიღე თათრობა, ვგმე ქრისტე. აქ ყველა ოსმალოს დიდკაცებმა დამაჯილდოვეს, მიჩიეს სტამბოლში წასვლა და იანიჩარის ჯარში გამწესება. მე წავედი და გავმწესდი. უნდა მოვახსენო, რო აქ ჩემი გარეგანი ცხოვრება იყო ძრიელ კარგად, მაგრამ რა სრულდებოდა ჩემს გულში, ის უწყოდა მხოლოდ ღმერთმა.

მოკვლა უბრალო ყმაწვილისა, და უმეტესად გადადგომა ქრისტიანობისა არ მაძლევდენ მე მოსვენებას და არც ეხლა მასვენებენ. მხიარულებაში, ძილში,
331 ომში, ან თუ |საცა გინდა, ყოველგან სისხლში შესვრილი ყმაწვილი მიდგა წინ და მეუბნება საღმობით:

— მე რა დაგიშავე, რათ მომკალ?

რამტენჯერ მე ვეძიე ომში სიკვდილი, რამტენჯერ გიჟივით გადავარდი ვახშირებულ ომში, რომ ჩქარა გავსწორებულვიყავ ცხოვრებას, მაგრამ მტრის ტყვია არა მპოულობდა მე, და სიკვდილის მაგიერ გამივარდა მამაცობის და გულადობის ხმა და იმან მაშოვნინა ასისთავობა. მაგრამ ამის შემდეგაც არ დამიმშვიდდა ჩემი სვინიდიისი, შემდეგ, იმ ფიქრით რო ვავიქარვო ეს აზრები, დავიწყე ვაქრობა. ვაქრობაში მოვიგე ფული, მაგრამ ჩემი სვინიდიისი არ დამშვიდდა.

— ღმერთო, მომეტევება როდისმე მე ჩემი შეცოდებანი? — სთქო ჩუმათ ჩაფიქრებულმა და თითონვე დაატანა — საიდუმლო ხმა მეუბნება, რა არაო.

— ღმერთი მრავალ-მოწყალეა, — უთხრა დურმიშხანმა, — მე გამიგონია, რო არ არის ცოდვა, რომელიც არ მიეტევოსო, თუ წმინდა გულით მონანებს.

— არა, ჩემთვის არ არის მოტევება, — ჩაფიქრებით სთქო ოსმან-ალამ, — არა სჩანს მოტევება.

— სასოწარკვეთილებას ნუ მისცემ თავსა, ღმერთი მრავალ-მოწყალეა, — გაუმეორა | დურმიშხანმა. 332

— ეჰ! გვეყოფა, უკაცრავად მოგაწყინე, თავი, — დაღონებულის ღიმილით უთხრა ოსმან-ალამ და უბძანა ბიჭებს ცხენების მოშაადება.

— შენც ჩვენთან წამოხვალ, ვგონებ? — ჰკითხა დურმიშხანს, — გზაზედ მოვილაპარაკებთ შენ მომავალ ცხოვრებაზე.

— გიახლეები.

რამტენიმე წუთისა³³) შემდეგ შეჯდნენ ცხენზე და გასწიეს. ჰირი იქ დავაგდო, ლხინი აქ მოვიტანე.

— ოჲ! ეგ შენ არ უნდა გეთქო!—უთხრეს ალექსის, რო გაათავა.

— მა ვის უნდა ეთქო?

— კნიაზ-ლიბერალს.

კნიაზ ლიბერალს ვეძახოდით კნიაზ ლ. დ—სა. იმიტომ, რო დიდი გულმოდგინებით სურდა ყმების განთავისუფლება და ყოველსავე ბატონ-ყმობაზე ამბავსა შეიტყობდა ხოლმე სულ ყველაზე წინ.

ხვალ სთქოს იმან.

— ხვალ კნიაზ-ლიბერალმა³⁴)... კნიაზ-ლიბერალს, მოემზადე, მაგრამ მაღალ ფრაზებს-კი თავი დაანებე.

— თქვენი გამოჯავრებული ბატონ-ყმობაზე სულ 333 არას ვიტყვი, — სთქო კნიაზ-ლიბერალმა.]

IV

— ნათლი მამ, გაბედე-მეთქი, გაბედე!

— ხმ, ხმ! დედა-კაცო, ვადუბრუნე, ე შწვადი. სულ დასწვი!

— კარგი, სიტყვა ბანზე ნუ ააგდე, შენ გეუბნები!

— რასა, შენი ჰირიმე?

— გაბედე-მეთქი ჩემი ნათლულის გათხოვება.

— აკი ვბედავ, თუ მთხოვა ვინმემ.

— აი მეც მოციქული.

— არა, შენი ჰირიმე, არა, მე იმას ვერ მივცემ!

— რატომ?

— რა ვიცი, ჯერ ერთი იმიტომ, რო... ეჰ, ბევრი მიზეზებია, რატომაც არა.

— მაინც რა არის, მითომცუ ბიჭი არ ვარგა?

— ბიჭი კარგია, მაგრამ...

— დაანებე თავი მაგ მაგრამებს.

— მაგრამ უთვისტომოა.

ამ სიტყვებზე პირველი მოლაპარაკე დაილრიჯა ისე, თითქო უჩხვლიტა რამემო.

— რა, უშავს, რო უთვისტომოა, იმიტომ კაი ბიჭი არ არის? ჯერ ორი წელიწადია რაც ჩემთან არის და ას თუმნამდის ფული იშოვნა, კარგი არ არის? |

334

— კარგია, მაგრამ მე, ხომ იცი იმ ქალის მეტი არა მყავს-რა, მინდა რო ერთ ხეირიანს მივცე ვისმე.

— ვინ არის შენში ხეირიანი?

— ვისაც ღმერთი მოგვცემს. მე მინდა ერთ საწყალ აზნაურს მივსცე ვისმე.

აქ ისევ პირველი მოლაპარაკე დაილრიჯა ისე, თითქო გულითგან მოსწყვიტეს რამეო.

— ახლა რა არის, რო აზნაური არ იყოს?

— აზნაური სხვა რამ არის, ჩემო ნათლია. ერთი გოგო-ბიჭი მაინც ეყოლებოდა მოსამსახურეთ, წყალს მაინც თითონ არ მოიტანს, პურს მაინც თითონ არ გამოაცხობს.

— განა იმისი ცოლი კი გამოაცხობს პურს? განა იმას კა არ შეუძლიან, რო იყოლიოს გოგო, ბიჭი?

— რატომ, მაგრამ იმან ფული უნდა აძლოს, აზნაურს თავისი ეყოლება.

— თუ აგრეა, ხვალვე უყიდი ყმებს!

— უყიდე, ღმერთმა ხელი მოგიმართოს!

— მემრე ხო მისცემ? *

— არ ვიცი! უმოკეთოა, ნათლი, უმოკეთო! მეც ოჯახის შვილი ვარ, მტერი მყავს და მოკეთე, მინდა იმათში თავი გამოვიჩინო სიძითაც და მოკეთითაც.

335 — სულ ტყუილია, ჩემო ნათლიმამ, ასეთ ქორწილს უზამ, რო პირველ შავადის შვილს არა ჰქონიყოს.

— რა გამრეა იმითი?

— ის გამოვა, რო იმ დროებით შენ მტრებს იმითი თვალებს დაუყენებ, მემრე ღურმიშხანი ისე დაიწყებს²³⁾ ვაჭრობას, მოიგებს ფულს და, ხომ იცი, ფულს რა შეუძლიან?

— ფული გვარიშვილობას ვერ გამოუცვლის.

— მართალია, მაგრამ, რო ის გვარიშვილები დაპნატრიდნენ იმას, ის გვარიშვილები რო თავზე აღდგნენ იმას, რო იმათ ასესხოს ფული?

— ოჲ, შენ შენი მოჰყე! ახლა ვინღა გელაპარაკება.

— ვსტყუი თუ?

— არ სტყუი, მაგრამ რო ისეთი იყოს, როგორც შენ ანბობ, შენ ღურმიშხანს უნდა ჰქონდეს ბევრი, ასი თუმანი.

— ექნება.

— საიდგან?

— თავისი ვეუ-კაცობით. და მე ვიცი რითაც. მე მივსცემ ჩემი ქონების ნახევარს!

336

— რათა?

— ის მე ვიცი! აკი გეუბნები, რო უნდა შეუდგე ღმერთსა: იქნება კიდევ მელირსოს მოტევება.

— ოჲ, მოჰყვე კიდევ. როდის დაანებებ შენ მაშენ ბოიღვას თავს?

— როცა მოგკვდები.

— კარგი, მაშა ნუ წავიწყნდება, მაგისტანა ლაპარაკს თავი დაანებე.

— მაინც რას მეტყვი?

— მემრე, მემრე, ჯერ ვახშამი ვსკამოთ: სუფრა ვაშალეთ, ვინა ხართ მანდა,—დაუძახა მეორე ოთახში.

— ეგ „მემრე“, ეს ერთი წელიწადია მესმის შენგან.

— რა ვქნა, შენი კირიმე, ჩემო ნათლია, ვერ გამიბედნია და რა წყალში ჩავარდე?!

ასე ლაპარაკობდნენ ორი ხნოვანი კაცი სურამში, ქრისტიანობის დამეს, მჯდომნი ქართული დარბაზის ა*) კერის პირს. პირველი ამათგანი იყო, თუ იცანით, ჩვენი ნაცნობი ოსმან-ალა, რომელმაც შემდგომ შეტყვევებისა დურმიშხანთან, ის დაიჭირა მოჯამაგირეთ და იხმარებდა ვაჭრობაში. მეორე იყო სურამის მცხოვრები გლეხი სახელად... მაგრამ რად გინდათ სახელი.

დასხდნენ ვახშამზე. პირველად დაჯდა ჩვენი უსახელო, მემრე იმისი მეუღლე, შემდეგ იმისი ქალი და უკანასკნელად ოსმან-ალა.

— აბა, ნათლულო, არ გათხოვდები? საქართველოს
საზღვრედაც

— კარგი, ნათლიას მზემ, დამეხსენ, — და შორ-
ცხვობით დაიხედა ძირს.

— მტყუანს რა უთხრა, რო კიდევ ვიანება
ხოლმე, ¹⁷⁾ რო გეტყვა!

— კარგი, თორემ წავალ აი! — უთხრა ქალმა და
დაჰკრა ხელი მუხლზე.

— რა საქმრო გიწოვნი, რო იცოდე?

— თვალი იმასაც დაუდგება, მე ქმარი არ მინდა!

— რატომ, ქალო?

— არა და იმიტომ. ¹⁸⁾

— მაინც? მოლოზნათ ხო არ უნდა წახვიდე?

— არა.

— მაშ ქმარი რატომ არ გინდა?

— არ მინდა, მე დედასთან უნდა ვიყო.

— მაშ შენ უნდა დაჰბერდე?

— ჰო.

— ნუ, მამაშვილობას, აგრე ნუ გაწყრები! — ლი-
მილით უთხრა ოსმან-ალამ.

— მაშ ნუ მეუბნები ხოლმე შენც და არც მე
გეტყვი.

— ჰო, ვიცის: მამა-შენმა გაგათხოვოს კი არ
გათხოვდები, მაგრამ მე რო გიწოვნი საქმრო, იმას-
კი შეიერთამ განა?

— არა.

— ახლა რა არის შენი არა და არა?

338 — დურმიშხან, აქ მოდი! — დაუძახა მეორე ოსმან-
შა. დურმიშხანი შემოვიდა.

— გადახტი, აკოცე ჩემს ნათლულს, და ხელზე რო ბეჭედი გაქვს, მიეცი ნიშნათ!—უთხრა ოსმან-ალამ ღურმიშხანს ყურში, ღურმიშხანი გადახტა, აკოცა ქალს და მისცა ბეჭედი. ქალმა შეჰკივლა, წა-მოხტა სუფრიდგან და გავარდა კარში.

— უი, დამიდგა თვალები! ეგ რა ჰქენით?—სთქვა დედამ, შეხედა ოდნავ ღიმილით და ტუჩებზე მიიღო თითები.

მამამ შეხედა ოსმან-ალას გაჯავრებით და დაინახა იმის თვალებზე ორი ცრემლი. საწყალს იმას მოაგონდა, რო იმისთვისაც შეიძლებოდა ამ გვარი ბედნიერება თავის ნატოსთან.

— რას ჰშვრები კაცო? სტირი? ეს რა მიყავი, რაზე შემარცხვინე? გამხილებს შენვე შენი სვინიდისი, თუ არა?

— არა, ნათლიმამ, ეს სხვა ცრემლი იყო. დაუძახეთ ჩემს ნათლულს გამოვიდეს. მომილოცავს სიძე. შოდი ღურმიშხან, დაჯექი. ეხლავ გამოვა შენი დანიშნულიც

— მაშ ალარ ხუმრობთ,—ჰსთქვა მამამ ღიმილით.

— რალა ხუმრობა! აბა თუ კაცი ხარ ეხლაც ნუ მოგვეცემ შენ ქალს! ღმერთმანი გავალ და შთელ სოფელში თავს მოგპრი.

— მართლა, დედაკაცო, ტყუილი-ლა არი, | წა- 339
დი, შემოიყვანე შენ შენი პატარძალი.

— აგრე უეცრად როგორ იქნება? აკი გითხარი, ცოტა დამაცალე-მეთქო.

— კუთილ საქმეს ცდა არ უნდა,—უპასუხა ოსმან-ალამ.

რამტენი მე დროს შემდეგ შემოიყვანეს ქალაქი და მოუსვენს ღურმიშხანს გვერდით.

— ეჰ, ასე ჩქარა არ მინდოდა, მაგრამ რა კი მოხდა, რაღა გაეწყობა. ღმერთმა დაგლოცოთ, შეიღებო, და მე მალირსოს გახარება თქვენის ბედნიერებით!— უთხრა იმათ ქალის მამამ.

— ადექით, ხელზე აკოცეთ!— ასწავლა ოსმან-ალამ.

ახალ დანიშნულნი ადგნენ და ხელზედ აკოცეს, როგორც ქალის მშობელს, აგრეთვე ოსმან-ალას.

— ღმერთმან გაკურთხოთ, შეიღ... — ველარ დაასრულა და გადმოსცივიდა ცრემლები ოსმან-ალას.

მეორე დილას აღარ იყო სურამის ვარშემო სოფელი, რომელშიაც დიდი და პატარა არ ლაპარაკობდა ამ ანბავს. კიდევ გამოვიდა ცოტა ხანი და ისევ სოფლები შეიყარნენ ღურმიშხანის ქორწილში. და აი, ღურმიშხანი დგას ეკლესიაში ღვთის

340 ტაძრის წინ და აძლევს პირობას თავის მეუღლეს სიკვდილამდე სიყვარულისას, მაგრამ უყვარდა იმას თავისი დანიშნული? არა, იმას არ უყვარდა არც ეს ლანდელი თავისი დანიშნული, არც გულის ვარდი და არც ოსმან-ალა, ღირსი სიყვარულისა იმა კეთილთათვის, რომელიც უყო იმან ღურმიშხანს და არც ღმერთი, შემომქმედი მისი. იმას უყვარდა მხოლოდ სიმდიდრე და თავის პატივი და იმათ მოპოვებას შესწირა ყოველივე კეთილი გრძნობა გულისა. რათ უნდა იმას სიყვარული, როდესაც იმას აუსრულდება თავისი ოცნება, როდესაც ის იქნება მდიდარი, პატივ-

ცემული და დამოუკიდებელი. რა ფასითა ყიდუ
 ლობდა ამ სიკეთეთა, იმას არა ჰქონდა საჭიროება
 გამოკითხვისა. და აი სიმდიდრისთვის მამაკაცი ჰყი-
 დის თავს, როგორც ერთი კურტიზანკათაგანი.³⁹) საწყ-
 ყალი ოსმან-ალა! იმან მისცა დურმიშხანს ნახევარი
 თავისი ქონება იმ აზრით, რომ ის ერთხელ მოი-
 გონებდა იმას და აღუნთებდა ღმერთს ერთს სანთელს
 იმისი ცოდვების შესასუბუქებლად და იმის საფლავზე
 ჩამოაგდებდა ერთს ერთგულს ცრემლს. საწყალო
 ოსმან-ალა! რა მწარედ მოსტყუვდი შენ ფიქრებში!

ოსმან ალამ ორი თვე დააცალა დურმიშხანს და
 შემდეგ წაიყვანა სტამბოლში ჩასაბარებლად თავის
 ქონების ნახევარისა. რა მივიდნენ სტამბოლში, ოს- 341
 მან-ალამ ნახევარი ქონება თავისი მართლა მისცა
 დურმიშხანს, მეორე ნახევარი კი შესწირა ეკლესიას,
 თითონ კი შემდგომ დალოცვისა პატრიარხიდგან,
 ცხადად აღიარა ქრისტე. მოგეხსენებათ, რა წვალე-
 ბას მიიღებდა ის მაჰმადიანთაგან? იმ აზრით, რომ
 როგორმე მიექციათ ისევ მაჰმადიანთა სჯულზე, ოს-
 მალით მოლებმა და სხვათა იხმარეს ყოველი შესაძლო
 მათგან ცბიერება, მაგრამ რომ სიკეთით ვერ შეიძ-
 ლეს იმისი მიქცევა, მემრე იხმარეს ძალა და ამისთ-
 ვის მოღალტეს იმაზე სხვადასხვა ტანჯვანი, მაგრამ
 იმითაც რა ვერა გახდნენ რა, შემდგომ კრეს შაყა, ესე
 იგი, გასჭრეს შუაზე. დურმიშხანი კი იმ დროს, რო-
 დესაც იმას აწვალებდნენ და შემდეგ ისე საშინლად
 მოჰკლეს, არა ფიქრობდა არც ერთსა ღონისძიებას
 იმის შეგლისათვის და შემდეგ სიკვდილისა იმტენი

ვერ შეიძლო, რო გამოეთხოვნა სტამბოლის მართებლობისათვის იმისი დამარხვის ნება ⁴⁰)

საწყალი ოსმან-ალას გვამი ეგდო რამტენიმე ხანი სტამბოლის ქუჩებში, სანამ შეწუხებულთა იმის სუნითა არ მოიგონეს გადაგდება იმისი ზღვაში.

და სად ჰქონდა ღურმიშხანს დრო ქალაქუნასა-
342 ვით ტირილისა, ან რბენისა ეკლესიებში ოსმან-ალას სულის განსასვენებლათ! ის იმ დროს, როდესაც ოსმან-ალას აგდებდნენ ზღვაში, იდგა ბოსფორის ⁴¹) პირზე და ელოდა გემს ყირიმიდგან საქუდე კალმუხის ტყავებით, დაკვეთილს ოსმან-ალიდგან და იმისგან გადაცემულს ღურმიშხაზე. იდგა იქ და ფიქრობდა გაყიდვით სად უფრო მოიგებდა, იქვე, თუ უკეთუ წამოიღებდა საქართველოში.

— ჯერ აქ ვივაქრებ,—სთქო რამტენიმე წუთის შემდეგ,—და მემრე წავალ საქართველოში.

ამ გარდაწყვეტის შემდეგ ღურმიშხანი დარჩა მართლა სტამბოლში რვა თვე და ისე გაერთო ვაქრობაში, რო არც ერთხელ არ მოაგონდა ცოლი და არ შეატყობინა, რო კიდევ იყო ცოცხალი. რვა თვის შემდეგ ღურმიშხანმა მთელი ქარვანი სხვადასხვა ფარჩები წამოიღო სტამბოლითდგან და წამოვიდა შინ. შინ ცოლმა დაახვედრა მშვენიერი ვაჟი... საწყალ ქალს ეგონა, რომ იმითი გაახარებდა ღურმიშხანს, ის მოეხვეოდა და აკოცებდა ტკბილად ვაჟის დედას, მაგრამ ღურმიშხანმა დაჰხედა ყმაწვილს, გაიღიმა და ჰკითხა დედას:

— ჯერ ხო არ მოგინათლამთ?

— არა, მაგრამ ჩვენიანთ გოგია მთხოვს, | მე 343
მოვნათლამო, — უპასუხა ცოლმა.

— გოგია კი არა, მოგია არ გინდა! უთხარი, რო
თავადიშვილს უნდა მოვენათვლინო-თქო.

— თავადიშვილი რალა არის, ის გოგია უფრო
მოკეთობას არ გიზამს?

— შენ რა იცი, რაც არის?! შენ შენი საქმე
იცილე, შენ ჩემ კითხვაში ნუ შემოდინხარ!

— მაინც კი ვიტყვი, რო ჩვენ თავადიშვილი
მოკეთობას ვერ გვიზამს.

— რა იცი შენ? ერთხელ რო დიდმა თავადმა დაგი-
ძახოს შენ ნათლიდედა, ერთხელ რო იმისმა ცოლმა
გამოგარჩიოს შენ სხვა დედაკაცებში და მოგიკითხოს,
აბა მითხარი რად ღირს, ჰა? შემდეგ გაიზდება შენი
შვილი, ვინ იცის მაშინ როგორ უპატრონოს. შენ
რა იცი, დედაკაცო! — და ღურმიშხანი დაფიქრდა
და წამრიდგინა⁴²) როგორ გაზდიდა შვილს. აი, ხე-
დავს, ის ზის ცხენზე და ახლამს თავის ნათლიას. დიდ
შვიდანზე გღია დიდი ქვა და იმაზე ღვას ვერცხ-
ლის თასი, აი გამოაქენა ერთმა თავადისშვილმა ცხე-
ნი, წამრიგდო თოფი, ესროლა თასს, მაგრამ ააც-
დინა; აი მოდის მეორე, ოჲ, იმანაც ვერ მოარტყა,
აი იმის ნათლიამ გამოაქროლა ცხენი, სტყორცნა
თოფი და ვერ მოარტყა. |

344

აქ მოაქენებს ცხენს იმისი შვილი. კობტათ გად-
მოიგდო თოფი, ესროლა და გადააგდო თასი. კითხუ-
ლობენ: ვინ არის ეს ყმაწვილი, თითონ მეფე იკით-
ხამს იმის დედ-მამას და გამოჩნდება, რო ის არის

დღურმიშხან წამალადის შვილი. რა ბედნიერი იქნება
მაშინ დღურმიშხანი! ან აი იმისი შვილი, ჯერ კა-
ბუკი, შევიდა ბერათ. შეხეთ რა მშვენიერი ანგე-
ლოზივით სახე აქვს, ყური დაუგდეთ რა მშვენიერი
ტკბილი ხმით კითხულობს მარხვანს, შეხედეთ ამ
კითხულობაზე როგორ გასწირეს თავ-სული მლოც-
ველთა, ხოლო აქა-იქ ისმის ბერების ქვითქვითი.
აი ერთხელ იმისი ნათლია შეხვდება კათალიკოზს
და თავის ნათლულის კითხვას აქებს იმასთანა. აი
შენიშნა კათოლიკოზმა, წაიყვანა თავისთან, აკურთხა
ილუმენიად, არხიმანდრიტათ და ეპისკოპოზად, აი
დღურმიშხანის შვილი,—ეპისკოპოზი, ზის ცხენზე და
წინ მოუძღვის დროშას და მოჰყავს საეკლესიო ჯა-
რი ბატონის მოსაშველებლად. კითხულობენ: ვინ
არის ეს ახალგაზდა ეპისკოპოზი! დღურმიშხან სოვ-
დაგრის შვილი. ოჲ! რა ბედნიერი იქნება მაშინ
დღურმიშხანი. ან ვინ იცის, იქნება კათოლიკოზიც
გახდეს. ოჲ! მაშინ კი დღურმიშხანი აღარ დაუკრამ-
და თავს არც ერთს თავადს.

- 345 მეორე დღეს სურამში აღარ იყო თონე, რომელ-
შიაც არ იცხოვრებდა პური და ნაშუქი დღურმიშხანის
შვილის ნათლობისთვის. მართლა-და საგანგებო
ნათლობა რამ, თურმე, გააკეთა. თავის დღეში რაც
რამ კი ენახა ჩვენ საქართველოში, თუ თათრებში,
ყველა მოამზადებინა და თითქმის დღის სავალზე
აღარ იყო სოფელი, რომლიდამაც დიდი და პატარა
არ მოიპატიყა. ყმაწვილი მონათლა თავადმა ქაი-
ხოსრო აბაშიძემ, რომელიც იმ დროს იყო იმ მხა-

რეს, და დაანათლა ერთი კომლი კაცი. ნაცვლად ამისა მკლავის ძღვნად გაუგზავნა ღურმიშხანმა ერთი უმშვენიერესი არაბული ცხენი, აკიდებული სხვადასხვა ძვირფასი ფარჩებით.

სწორედ ამ დროს იყო დაწერილი ის წიგნი, რომელიც წაიკითხა საწყალმა გულის ვარდმა.

მართლა, გულის ვარდი! ის კი დაგვაფიწყდა! ეხლავ მოგახსენებთ იმის ისტორიასაც. დევსენ გაიზარდოს მანამ ზურაბი, ეს სახელი დაარქვეს ღურმიშხანის შვილს. დევსენ გაიზარდოს, ჩვენ კიდევ შევხვდებით იმას, როდესაც ის იქნება მშვენიერი ყმაწვილი კაცი, სიამბარტავენე მამისა, ნუგეში დედისა და ოცნება ბევრ ლამაზთა ქალთა.

V

ავლაბარში, სუფ-კარაბეტის ეკლესიის ⁴³⁾ აღმო- 19²⁾ სავლეთის მხრით, ზედ გორაზე, იმ დროს, როდესაც ხდებოდა ის საქმეები, რომელთაც ეხლა მე მოგახსენებთ,—ჰსთქო მორიგემ,—იდგა მხოლოდ ერთ-ოთახიანი იაქათილის სახლი, რომელსაც ჰქონდა ორი ფანჯარა დასავლეთისაკენ, მაგრამ იქიდგან არა სჩანრა, იმიტომ რომ ის ფანჯრები იყვნენ გაკრულნი ზეთ-წასმული ქალაღლით. ეს სახლი ცოტა რომ მიელაგ-მოელაგებინა კაცს გარეთგან: ქალაღლის მაგიერ ჩაესოთ მინები ფანჯრებში და გაელესნათ, იქნებოდა | სა- 20 სიამოვნო შესახედი. მაგრამ ეხლანდელის მდგომარეობით იცქეროდა როგორღაც დაღონებით.

იყო იანვრის დღეა, ქროდა ქარი და წუწუნით აყრიდა ნამქერს ფანჯრებსა. იმ სახლში მცხოვრებნი, ორი ქვრივი დედაკაცი, ის იყო ამდგარიყვნენ და ერთი ჰგვიდა სახლს, მეორეს კი ახლათ ამდგარსა ლოგინითგან წამოესხა. სინჯათის ქათიბი, ქურსში **) შეეყო ფეხები და თბებოდა. პირველი იყო კარგა მოხუცებული, თითქმის სამოც-და-ათი წლისა და წლოვანებით ცოტათ მოხრილი ტანში, მაგრამ პირისახეზე სჩანდა, რო ის თავის დროზე ყოფილიყო არა უვარგისი. მეორე იყო ასე ოც-და-ხუთმეტ წლამდე: ცოტა დიდი ცხვირი, ხმელი პირისახე, წვრილი, თითქო დასცინიან ვისმე, იმისთანა ტუჩები, თვალები შავი, მაგრამ იმისთანათ შემოგბედავდა, იტყოდი, რო ეს დედაკაცი ჩემს სულსაც-კი ხედავსო. მსჩანს რო ის არ ეკუთვნოდა იმგვარქალთა, რომელნიცა თავის ცხოვრებაში არ მიიღებენ შრომას განსაჯონ არც ერთი საგანი.

— არა დედიჯან, მე აღარ შემიძლიან ეს, რაც გინდა მიყავ, ისევ სხვა ხელობას დავიწყობ, — უთხრა უმცროსმა ქალმა მოხუცებულსა. |

— რატომ, შვილო, რა არის?

— რა არის, ბევრჯელ ისე შევწუხდები ხოლმე, რო არ ვიცი რა ვქნა.

— რისგან, შვილო?

— იმისაგან, რო აღამიანი მოდის, მართალი საჭიროება აქვს, ტირის, გეხვეწება, გაფიცებს, რო მართალი უთხრა და შენ უნდა დაუწყო ეშმაკმა იცის რა?

— რა ვქნათ, შვილო, ჩვენი მამა-პაპაც ეგრე ყოფილა და ჩვენც ეგრე უნდა ვიყვნეთ.

— აი ეხლა იმ საწყალ გოგოს მივეცი პირობა, ხვალ მოდი და ხვალ გეტყვი-მეთქი, რაც უნდა ჰქნა, ამაღამ სიზმარში ვნახავ მეთქი, მაგრამ მე წუხელ სიზმარი სულაც არ მინახავს, ის-კი ეხლავ მოვა, აბა რა უნდა უთხრა?

— ვინ გოგო, მე არ მახსოვს?

— აი ერთი ლამაზ-ლამაზი გოგო არ მოვიდა, რო ტიროდა კიდეცა.

— ჰო, მე კარში გავედი მაშინა, მემრე რა იყო?

— რა იყო! საშინელი ტირილით მეუბნება, რო დანიშნულმა მომატყუაო, ჯერ მე შემიყვარა და მემრე სხვაზე დაიწერა ჯვარიო.

— ახლა რა უყოთ? ცოტა მოხდება ხოლმე მაგისტანა მაგალითები? |

22

— იმას ჰგონია, რო ის იყო პირველი მაგის მაგალითი, — დალონებით სთქო უნცროსმა.

— მემრე რა მინდაო?

— ვინდა თუ არა ერთი იმნაირი რამ მასწავლეო, რო მეც ისე მოუკლა იმას გულიო, როგორც იმან მომიკლაო.

— შენმა მზემ, ვერას ეტყოდი, გიჭივით ტირილს დაიწყებდი იმასთან.

— არა, თუმცა ⁴²) მომდიოდა ტირილი, მაგრამ მაინც კიდევ გაუშალე ქერი და უთხარი, რო გორიჯვარი და არბოს წმინდა გიორგი ელოცნა და ისენი დასჯიდნენ იმის ორგულს.

— ცოტა შორს უნდა გაგეგზავნა, უნდა გეთქო სპარს-ანგელოზი, ან ლომისა, ან ლაშარის ჯვარი,⁴⁶) ისე რო ასრულება გაძნელებულიყო.

— რას ბძანებ, იქაც ვერ მიდის! ჩემ და ღმერთ შუა ერთი აღარა არის-რაო, მე იმისთანა რამე მასწავლე, რო ეშმაკის ძალით ასრულდესო.

— მემრე, რა უთხარი შენ?

— რას ვეტყვოდი: უთხარი დღეს მოსულიყო და აი საცაა მოვა და არ ვიცი, რა უთხრა.

23

— მაშ, როცა მოვიდეს უთხარი, რო დედა გიკითხამს-თქო. |

იმ დროს, როდესაც ესენი ასე ლაპარაკობდნენ, გულის ვარდი დაეთხოვა თავის ქალბატონს და წამოვიდა ამათთან. ეს იყო იმის მეორე დღეს, როდესაც შეიტყო ღურმიშხანის დაქორწილება.

გულის ვარდმა გაყინულის ხელებით დააკაკუნა კარები.

— ვინა ხარ? შემოდო!

— უკაცრავად, შეგაწუხეთ, უდროოთ გიახეღით, — ჰსთქო ვარდომ, რო შევიდა შინ.

— არაფერი, შვილო, არა უშავს-რა, მოდი გათბი, მოდი ქურასთან, — უთხრა უფროსმა დედაკაცმა.

გულისვარდი მივიდა, გაიხადა ქოშები, ავიდა ტახტზე, ასწია საბანს და მიუჯდა ქურასს.

— აი, დედავ, ის ქალი, წუხელ რო გითხარი, — უთხრა უნცროსმა ქალმა დედას, გულის ვარდი რო გათბა მაშინ.

მოხუცებულმა დაათვალიერა გულის ვარდი.

— იმ უღმერთოს, შენზე ლამაზი ვინღა უნდა მზის უნახავს ხო არ იშოვნინდა?

გულის ვარდმა მორცხობით დალუნა თავი და თვალები აეცსო ცრემლით.

— ნუ სწუხარ, შვილო, — უთხრა იმავე დედა-ქაცმა, — ნუ სწუხარ, შენ არა ხარ მაგისი პირველი მაგალითი!

— ჰო, შენ არა ხარ მაგისი პირველი მაგალითი, — დაუმატა უნცროსმაც ნაღვლიანათ.

— ახლა რა გინდა, შვილო? — უთხრა უფროსმა.

— შენ ქალს ჰკითხე, რაც მინდა.

— ასწავლე იმისთანა რამ, რო შური იძიოს.

— შურის ძიება ცოდვა არის შვილო, ღმერთ-ზედ მიანდე, ღმერთი ილოცე, რო იმან გადაუხადოს მაგიერი.

— არა, დედი, მე თითონ უნდა გადაუხადო მაგიერი, გადაუხადო ისე, რო იცოდეს, ის მე ვიყავ და არა სხვა ვინმე.

— მაშ, რა ვქნათ, შვილო? აი რას გეტყვი: ჯერ-ხნობით არ შეიძლება გადახდა, უნდა მოიცადო კარგა ხანი.

— რამტენიც გნებავთ, თუნდა სიკვდილამდე, ოღონც კი ბოლოს მოუკლა მე იმას გული.

— მაშ, იცი რას გეტყვი?

— მიბძანეთ.

— ისწავლე მკითხაობა და როდესაც ყოველსავე მკითხაობის საიდუმლოებას ისწავლი, მაშინ შენ თითონ მოიგონებ, რაგვართაც დასაჯო შენი მტერი. გინდა?

— მინდა! — ცოტა ხანს უკან ჰსთქო გულის
ვარდმა.

25 | — არა, შვილო, ჯერ ეგრე ჩქარა პირობას ნუ
მამცემ, ჯერ მოიფიქრე კარგა.

— ფიქრი აღარ უნდა! მე ერთხელ შევიძლებ
დავსაჯო ჩემი გულის მომკვლელი, სხვა რაღა მინდა?!

— იცი, შვილო, რას იწყობ? არა, აი მე რა
გითხრა: ეხლანდელი დღით შენ ეყრები ქვეყანას.
ამის შემდეგ გახდები კუდიანი, მკითხავი. ამის უკან
ყველა დაგიწყებს შენ ყურებას არა თუ როგორც
ადამიანსა, არამედ როგორც რასმე კაცსა და ეშმაკს
შუასა. გიფიქრია ეს?

— მე ფიქრი აღარ მინდა!

— არა, ამალამ კიდევ იფიქრე, თუ შეგიძლიან
ღმერთსაც შეეხვეწე და ხვალ მითხარი, რაზედაც
განაწყვეტ, ახლა მშვიდობით.

ამ ლაპარაკის შემდეგ გულის ვარდი გამოვიდა
და წამოვიდა შინ.

— ეგლა გვაკლდა, — უთხრა უნცროსმა ქალმა დე-
დას დაყვედრებით, ვარდო რო გამოვიდა კარში, —
აბა რაზე მოიხვიე თავზე სხვის შვილი, რო შენი
თავის შენახვაც გიძნელდება?

— რა ვქნა, შვილო! მე მეგონა, რო ჩვენი ხე-
ლობა შეაშინებდა და დაინებებინებდა თავს თავის
განძრახვას. სჩანს, რო არა ხუმრობს საწყალი.

26 | — ახლა რაღას იქ? ზო ნახე, რო მე არა მგავს.

— შენ რა? ის რაღა კარგს შვრება, ხორციით
დაღუპულმა, სულიც უნდა დაღუპოს.

— მაინც კიდევ ბარაქალა, ქალო, თუ დალუბა, ისე მაინც, რო უმტეროს თავის მტერს!

— ახლა რით უნდა უმტეროს მითომ, თუგინდ ჩვენი ხელობა ისწავლოს?

— მაშ, არას ასწავლი?

— არა, მე იმედი მაქვს, რო ამ ერთ წელიწადს დაავიწყდეს თავის განზრახვა და გახდეს ისევე პატიოსან დედაკაცათ. იმითი დავიხსნით ჩვენ ქრისტიანე სულს ჯოჯოხეთიდგან და ეგება იმისთვის ღმერთმა დაგვიმადლოს.

— რო არა ქნას და მოინდომოს სწავლა?

— ვასწავლი, სულ ვასწავლი რაც-კი ყიცი, და მემრე თითონ იცის. როგორც მოიხმარებს ჩემს სწავლას. ამის გარდა, შეილო, რას გეტყვი? ეგ გოგო კიდევ გამოგვადგება ჩვენ, ხო იცი, რო თავადების გოგოა. ვისაც ჩვენში საჭიროება ექნება მოასწავლის ჩვენთან და იმითი ერთ ლუკმა პურს ვიშოვნით.

სანამ ესენი ამას ლაპარაკობდნენ, გულის ვარდი მივიდა შინ, შევიდა ქალბატონთან და სთხოვა განთავისუფლება. 27

— რათა, გოგო, განა შეგჭულდი? — ჰკითხა ქალბატონმა.

— არა, ქალბატონო, ღმერთმანი, არა, — უბასუხა ვარდომ არევიტ.

— მაშ, რისთვის მანებებ თავს? ხო არავინ არას გაწუხებს, ჩემო ვარდო? მითხარი, შეილო.

— არა, მაგრამ...

— მაგარი რაღა არი, მითხარი ჩქარა, რათ გინდა განთავისუფლება?

— იქნება უფრო კარგმა კაცმა მითხოვოს,— უნდა ეთქო გულის ვარდს, მაგრამ ტირილში ვერ გამოთქო.

— რაო, რაო, გოგო?

— იქნება უფრო კარგმა კაცმა შემიერთოს,— განუმეორა გულის ვარდმა.

— ჰო, თუ აგრეა, ხვალვე თავისუფალი იქნები, მაგისტვის რასა სტირი, ტუტუცო? ამაღამ ბატონი რო მოვა, ვეტყვი და ხვალვე წიგნს დაგიწერინებ! საღ უნდა იცხოვრო?

— ჩემ დედიდასთახ.

საწყალმა გულის ვარდმა ამითი დაიწყო ტყუილის ლაპარაკი. აქამდინ არც ერთხელ არ ეთქო განზრახვით ტყუილი.

შეორე დღეს განთავისუფლებული გულის ვარდი მიადგა ჩვენ ნაცნობ კარს, ავლაბარში და დაუწო 28 კაკუნი. შიგნიდან ხმამ შეიპატიჟა.

ნუ შეხვალ, საწყალო გულის ვარდო, დაიწერე პირჯვარი, ახსენე ღმერთი, შეაფურთხე ეშმაკს და გაბრუნდი უკან!

არ ესმის! შევიდა საწყალი გულის ვარდი!

— რაო, შვილო, მოიფიქრე?— ჰკითხა მოხუცებულმა დედაკაცმა, რო შევიდა გულის ვარდი.

— მოვიფიქრე და გადავსწყვიტე, რო უნდა ვისწავლო,— უპასუხა გულის ვარდმა.

— ბარაქალა, ქალო, მე არა მგვანებიხარ, ⁴⁷⁾ — უთხრა უნცროსმა.

— ეს რაღა კარგს შერება. ყმაწვილები ხართ ჯერ თქვენ ორთავე საწყლებო, სისხლი გიდულთ — უპასუხა მოხუცმა ორთავე. — კარგი, შეილო, — მიუბრუნდა გულის ვარდს, — თუ არ დაგიშლია, გადმოდის ჩვენთან. ღმერთმა ქნას, რო არ ინანო ეს შენი განზრახვა.

— ხვალვე გადმოვიტან ჩემს ბარგს, — უპასუხა გულის ვარდმა.

ამის შემდეგ მთელი ერთი წელიწადი იმსახურეს ამ მკითხავებმა გულის ვარდი, მაგრამ მკითხაობისა არა ასწავლეს ქრა.

— ყმაწვილია, ქარი გაუვა თავიდგან და მემრე კიდევ დამიმაღლებს, რო არ გავრიე ჩვენ ცოდვებში, ამბობდა მოხუცებული, მაგრამ იმ ერთი წელიწადის შემდეგაც არა სჩანდა ცვლილება გულის ვარდის განზრახვაში. 29

ამ ერთი წელიწადის შემდგომ მოკვდა მოხუცებული მკითხავი და უნცროსმა ჰპოვა რო ⁴⁸⁾ გულის ვარდის დათხოვნა ამის შემდეგ აღარ შეიძლებოდა და ამისთვის, რაც კი რამ საიდუმლოება იცოდა მკითხაობისა, სულ ყველა ასწავლა და მიაჩემა კითხვა ყოველთათვის, ვინც კი მოვიდოდა საკითხავათ. აღარ გამოვიდა ბევრი ხანი, რო დაბალ ხალხში დაიწყეს ლაპარაკი ვარდუას მკითხაობაზე და აუარებელმა ⁴⁹⁾ ხალხმა დაიწყო დენა საკითხავათ!

ათ წელიწადს შემდეგ გულის ვარდი, აჩრდილი უწინდელი გულის ვარდოსი, დაკმუჭნული და გამბ-
დარ პირისახით, იჯდა ორ-სართულიანი⁸⁰) ძვირფას
ხალებით მორთულს სახლში და უკითხამდა რამტე-
ნთამე პირთ. რამტენიზე ქართლელი და კახელი თა-
ვადიშვილი, მოსულნი მხოლოდ იმისთვის, რო ეკით-
ხვინებინათ ვარდუასთვის, იჯდნენ მეორე ოთახში
და ელოდნენ თავის რიგს.

— მე აქ ვერ გეტყვით, რაც მინდა, — უთხრა
ერთმა გასათხოვარმა თავადის შვილის ქალმა, რო
შევიდა ვარდოსთან, და გაწითლებულმა დალუნა
თავი.

30 — მიბძანდი მაგ მეორე ოთახში, ეხლავე | გია-
ხლები.

— ქალი გავიდა.

— რა ექნა დედოჯან, არ ვიცი, როგორ შეგატ-
ყობინო მე ჩემი მწუხარება, — უთხრა იმან ვარდუას
რო შევიდა ისი.

— რატომ შეილო, რა არის იმისთანა?

— შენ ვერ გაიგებ ჩემ მწუხარებას. ჩემ მწუ-
ხარებას იგრძნობს მხოლოდ ის, ვისაც თითონ გა-
მოუცდია, მაგრამ შენ... შენ იყურები ისე, რო შენ
არ იცი, რა არის სიყვარული.

— სიყვარული? ჰო, მე მაგისი არა ვიცი რა, მე
სიყვარულისა არა ვიცი რა, არაფერი, — ჰსთქო ვარ-
დომ სიჩქარით და დაღონებით.

— აკი გითხარ? მე თუ არა მიშველე-რა, მოგკვდე-
ბი... მიშველე რამე დედი, შენი ღვთის გულისათვის, —

გულამომჯდარმა უთხრა, ქალი მისწვდა და აკოცა ხელზე.

— ვინ არის შენი შეყვარებული?

ქალმა უთხრა.

— ნუ სტირი, ღმერთი მოწყალეა, მოვახერხებთ როგორმე, შეგიყვარებს შენ შენი საყვარელი, მაგრამ ქორწილში კი უნდა დამპატიო.

— ჰო, უთუოთ, უთუოთ, ღმერთს გეფიცები, ოღონდ კი ნეტავი ამისრულო და!

გულის ვარდმა აასრულა იმ ქალის თხოვნა 31
ერთ კვირას უკან უთილისმოთ.

— აბა მიკითხე, ჩემო ვარდო, ჩემი ალექსანდრე რასა იქს? ერთი თვეა წიგნი არ მომსვლია, — ეუბნებოდა ვარდუას უწინდელი იმისი ქალბატონი, რომელთაც, შემდგომ შეტყობისა ვარდუას ხელობისა, არა თუ აპყარა სიყვარული, არამედ სიყვარულთან იგრძნო იმნაირი შიში იმისი, რანაირათაც ეშინოდა თავისის ქმრისა.

ვარდუამ გაშალა ქერი.

— ალექსანდრე, ქალბატონო, ეხლა ცხენზე ზის და ჯირითობს. აი მეფეც იქ არის და უყურებს ყმაწვილების ჯირითობას. აი ალექსანდრემ გააქენა ცხენი. ჰო, ბარათაანთ თეიმურაზი გამოუდგა, ესროლა ჯირითი. ყოჩაღ ბატონო! ჯირითი დაიჭირა და გააბრუნა ცხენი. გააქენე თეიმურაზ, ცხენი, გააქენე, მოვიდა, დაგეწია ბატონი, ოჰ, შიგ ბეჭებში არ მიართყა საწყალს! აი მეფემ აქო ალექსანდრე. ქალბატონო! უყურებ, მეფემ აქო ალექსანდრე. სხვა რაღა გინდა?

— არაფერი, შვილო, მადლობელი ვარ! — განცხადებდა ვიფრებულმა უთხრა ვარდოს.

მე აღარ შეგაწყენთ⁸¹) თავს გულის ვარდოს წკითხაობითა. მოგახსენებთ მხოლოდ, რო ვარდომ იმ დროს შეიტყო ბევრი რამ იმისთანა, რომელიც 32 იყვნენ შესარცხვენელნი კაცთა ჩამომავლობისათვის.

გავიდა კიდევ ათი წელიწადი. ათი წელიწადი! ხუმრობაა ათი წელიწადი? დაიხოცნენ ბევრი მათგანი, ვისთანაც გეჰქონდა ჩვენ შემთხვევა გაცნობისა ამ მოთხრობაში. დარჩნენ მხოლოდ თავნი პირნი: დურმიშხანი თავის ცოლშვილით, ესე იგი ერთი შვილით, და ვარდო თავის განთქმულის მკითხაობით, დარჩნენ ისე, როგორც ორი ფალავანი შუა შეიდანზე, მომზადებულნი დასაქიდავათ.

ვნახავთ ვინ ვის მოერევა.

VI

აპრილის საღამოს ის იყო ჩავიდა მზე სურამის გორას იქით და იქიდგან შადრევანივით იავრიდა სხივით, რომელნიცა ერეოდნენ რა ჰაერს, ხდიდნენ იმას ცეცხლის ალივით. ბუნება გართული მზის საღამოში, არც ერთი სიოთი არ შეარყევდა ფოთოლთა. აქა-იქ მოდიოდა მხოლოდ ჭიკჭიკი ყოყელთვის მოუსვენართ ჭივჭავთა, რომელნიც ღამისთვის ეძებდნენ მოხერხებულ საჯდომსა და ამიტომ ერთმანეთს ართმევდნენ ალაგებს. მენახირებმა ის იყო ტყიდგან გამორეკეს ნახირი შოლტის ტლაშა-ტლუშით და

სიმღერით მოუდიოდათ შინ. ნახირი მოდიოდა შინ 33
გაჩქარებული, ჩუმათ, მხოლოდ აქა-ჩქ კი შებლაგ-
ლიდნენ ხოლმე დროითა და დროით ძროხები,
თავიანთ ხბორების მეტი-მეტი სიყვარული რომოა-
გონდობდათ ხოლმე მაშინ ¹²) რამტენსამე დედაკაცს
მხარზე უდგათ კოკები და დამწკრივებულნი მიეშუ-
რებოდნენ წყალზე დუმლით.

ამ დროს დურმიშხანის სახლის გვერდით მწვანე
ხავერდვით მინდორზე ძვირფასი ხალი იყო გაშ-
ლილი და იმაზე იყო წამოწოლილი ჩვენი დურმიშ-
ხანი. ცატათ მზისგან გაშავეებული და ხმელი პი-
რისახე, ეგრეთვე ძარღვიანი ხელები და სრულებით
გამხდარი ტანი აჩვენებდნენ, რომ ის კაცი არ იყო
შინ ჯდომის მოყვარე. ხოლო რამტენიმე ხაზი პირი-
სახეზე, და ქალარა თმაში და ულვაშებში უმოწმებდნენ,
რომ ის არასდროს არა ყოფილიყო უსაქმო და
დაედო იმაზე თავისი ბეჭედი. ¹³) მაგრამ, რასაკვირ-
ველია, ესე ჩვენ ვხედამთ დურმიშხანს თითქმის ოც
წელიწადის შემდეგ.

დურმიშხანმა ის იყო მოსწია ერთი ჩიბუხი მშვე-
ნიერი ტამბოლის თამბაქოთი, გადაადგო ჩიბუხი
იქით, გადაბრუნდა გულაღმა და დაუწყო ყურება
მოწმენდილ ფირუზივით ღია ლურჯს ცას. იმან
უყურა, უყურა ცას და ჩაფიქრდა. იმას მოაგონდა 34
თავის სიყმაწვილე, ის სიყმაწვილე, როდესაც და-
დიოდა კონკებში და ყველა მსახური სცემდა თავში,
მოაგონდა შემდეგ პირველი გაცნობა გულის ვარ-
დისა, ამისი სიყვარული.

— რა ძრიელ უყვარდი საწყალს! — ფიქრობდა ღურშიშხანი — რომ ის არა ყოფილიყო, ხომ არ გამანთავისუფლებდა ბატონი. რა კარგათ მოვიქცე, რა ნაირათ ვაჩვენე თავი, რომ მითომ მიყვარდა, მაგრამ ღმერთმანი ღირდა სასიყვარულოთ. რაბუნენი ვატყუე საწყალი, რომ მოვალ-მეთქი. მარილა, ფული რომ დავპირდი უკანასკნელ წიგნში, რატომ არ გაუგზავნე? ეჰ, რათ უნდა ფული, ჩემთვის უფრო საპიროა. ნეტა სად იქნება ეხლა საწყალა? ვინ იცის როგორ დაბერდა, როგორ გაფუჭდა. ნეტა მომიგონებს ხოლმე კიდევ? მომიგონებს კი არა და მგონია ერთმა ბიჭმა ვინმემ შეირთო და შეიღებით აივსო. სად ეცლება ჩემ მოსაგონებლად... საწყალ ოსმან-აღა. აბა თუ ერთი ვაწირვიჩე იმისათვის, აბა თუ ერთი სანთელი აუნთე! სირცხვილი შენთვის, ჩემი თავო! იმ საწყალმა ნახევარი თავის ქონება მოგცა, იმისი წყალობით ხარ ასე ბედნიერი!... რაეჭნა, ღმერთმანი, 35 ფულები კი არა მშურს, მაგრამ მოცლა არ არის. რა უყო. ვევე! რა საშინელი იყო საბრალო მისაკლავათ რომ მიჰყვანდათ; რანაირათ შემოიხედა, თითქო მეხვეწებოდა რასმე. რა იქნებოდა როდამე-მარხა? მე და ჩემმა ღმერთმა, არ ვემართლები...

— მამაჩემს ვახლავარ, — უთხრა ერთმა ყმაწვილმა კაცმა, რომელიც ის იყო მოვიდა საიდლაშე და შორიახლო ჩამოხტა ცხენითგან.

— ოჰ, შვილო ზურაბ, შენი? — წამოიძახა ღურშიშხანმა წამოხტა ყმაწვილივით და აკოცა პირზე — რასა იქ, შვილო, ხო კარგათა ხარ?

— კარგათა ვარ, დედა სად არის?

— აქ არის. ჯერ არ გინახამს?

— არა, პირდაპირ შენთან მოვედი.

— ბარაქალა, შეილო. ყოველთვის წინ მამა უნდა გაახარო ხოლმე. სხვა, რა ანბავია, როგორ რასმე მოიარე, როგორ რასმე დახვალ ამხანაგებში?

— ნულარ მეტყვი, მამავ. აღარ შემიძლიან ამ საშინელ ამპარტავან თავადებში ცხოვრება.

— რა არის, რას გიშლიან ისენი?

— რალა რა არის? ხმას ამოვიღებ, თუ ხუმრობაში, ანუ რაშიმე გავერევი იმათში, მაშინვე ჭირისავეით მომზორდებიან ხოლმე | და დაიწყებენ ბუტბუტს: 36
„კუმ ფეხი გამოჰყო, მეც ნახირ-ნახი-აო“...

— რატომაო? რითა გჯობიან შენ ისინი: შეძლებით, სილამაზით, გაზრდილობით თუ ვაჟკაცობით?

— არც ერთით.

— მაშ რა უნდათ? რითა გჯობიან?

ჩამომავლობით.

— ჰმ, ჩამომავლობით... ჩამომავლობით. ჩაფიქრებით განიმეორა ღურმი ხანმა, — აბა ერთი ჰკითხე იმათ მამათგან თავის კაცობით ვინ იშოვნა ყმა და მამული? ვინ იშოვნა იმტენი ფულები, რო რომელიც უნდა თავადიშვილის მამული იყიდოს?

ღურმიშხანი თავის გამდიდრებას აწერდა მხოლოდ თავის ვაჟკაცობას.

— მაგას არა ფიქრობენ, — უპასუხა ზურაბმა.

— შენი ვალია, რო ჩააგონო. იმათი მამები არ არიან, რო მეხვეწებიან ხოლმე შვილის მონათლას, იმისთვის რომ ელიან კარგს კუნკულას. ⁵⁶) როცა ფულები სკირდებათ, დაბლა მიკრავენ თავს? მოიცადონ! შენ ეს მითხარი, მეფემ ვერსად შეგნიშნა?

— ვერსად. არსად მოხდა იმისთანა შემთხვევა. მაგრამ ეხლა რაღასაც იძახიან, მითომ ომი იქნებო. აბა, ზაშინ შევიტყობთ, ვინ კუ ყოფილა და ვინ ლომი.

37 | — შენ კი გენაცვალე, შვილო! იმედი მაქვს, შვილო, რო მამა შენს არ შეარცხვენ, ⁵⁷) მაგრამ ეგ რა სთქვი! ომი!? ვისთან უნდა იყოს ომი!?

— არ ვიცი; მგონია, რო ოსმალოებთან უნდა იყოს, მაგრამ სწორეთ არავინ არა იცის რა.

— ეგ ვერაფერი ანბავი მომიტანე, შვილო. შვილო, ომი ვაჭრობის მტერია. უეცრათ რო ომი მოხდეს, დავიღუპებით.

— აი, აკი გითხარი, თითქო მე ვიყო ომის მიზეზი, იმნაირ საყვედურს მეუბნები.

— კარგი, კარგი, ბარაქალა! — და ღურმიშხანი დალონდა. დაინახა რა ესე ზურაბმა, გამოესალმა და წავიდა დედასთან. ღურმიშხანმა, რო შეხედა მიმავალ ზურაბს და დაინახა მშვენიერი ვაჟკაცის ტანი, სიამპარტავენით გაიღიმა.

— რასაკვირველია, შეიშურებენ ჩვენი თავადი-შვილები. ვინ იქნება იმათში ჩემი ზურაბისთანა. — სთქვა სიამაყით ღურმიშხანმა თავის გულში და შემდეგ დაიწყო ფიქრი თავის ვაჭრობის საქმეზე, — ეს

კი ავი ანბავი მომიტანა ჩემმა ბიჭუკამ. თუ ხვალვე არ მივეშველე ჩემ ქონებას, სულ დავილუპები. აბა მაშინ ნახე,³⁶) ღურმაშხან, აზნაურ-შვილობა!

მეორე დილით ღურმიშხანი ადგა აღრე, | გაი- 38
ყოლა თავისი ოსმალოთავანი სამი ბიჭები და გასწია სტამბოლისაკენ.

მიდის ღურმიშხანი ქონების შესაძენად; ის კი არ იცის, რანაირი უბედურება გროვდება იმის თავზე.

ბევრი დრო აღარ გამოსულა ღურმიშხანის წასვლის შემდეგ, რო მეფემ დაიბარა თავისი პირველი ვეზირი და უბრძანა საქართველოს სამძღვრების გასინჯვა ოსმალოს მხრისკენ და, საცა საჭიროდ ჰპოვოს, ააშენოს ციხეები. ვეზირი წამოვიდა, გაშინჯა საზღვრები და სხვათა შორის ჰპოვა ციხის აშენების საჭიროება სურამში. მაშინვე საჩქაროდ მოაგროვეს მასალა, დასწვეს კირი და შეუდგნენ შენობას.

— აბა და ახლა თუ იქნება რამე, უთუოთ უნდა გამოვიჩინო თავი, — ჰსთქო ზურაბმა და ამ აზრით მიაშველა რამტენიმე ურემი. მაგრამ საკვირველი იყო, რამტენჯერაც აიტანეს ის ციხე ერთი ხუთიოდ ადღამდე, იმტენჯერ იქეჭა და გასკდა შუაზე; რაღაც ავი სული უშლიდა იმ ციხის გაკეთებას. მღვდელს ახდევინეს პარაკლისი, მაგრამ მაინც კიდევ არ იქნა, მაინც კიდევ გასკდა კედელი. უკანასკნელ ყოველი ღონისძიება მოიხმარეს, მაგრამ არაფრით არა იქნა რა; კედელმა თავისი არ დაიშალა. რა ქნან?

39 — მოდი ერთი მკითხავს ვაკითხვინოთ! — წამოი-
დახა ვილამაც.

— მკითხავს! მკითხავს! — დაიძახეს ყველამ, ვინც
კი ახლდა ვეზირს.

მოახსენეს ეს აზრი ვეზირს. ვეზირმა მოიწონა,
მაგრამ საქმე დადგა იმაზე, ვისთვის უნდა ეკითხვი-
ნებინათ. ვინ იყო იმისთანა განთქმული მკითხავი.

— ავლაბრელი ვარდუა! — წამოიძახეს რამტენ-
თამე პირთა.

— საკვირველი რამ არის. ერთხელ ისეთი რამ
მითხრა, რო ის საქმე მე და ღვთის მეტმა არავინ
იციოდა, — ჰსთქო ერთმა.

— მეც, კაცო, — უპასუხა მეორემ.

— მეც, — დაიძახეს რამტენთამე.

— ერთხელ ჩემი დედაკაცი ყოფილიყო და სა-
კვირველ რამეებს მოსთქომდა, — დაასრულა ვეზირმა.

— მაშ მოდი და წავიდეს ვინმე საკითხავათ,
არა ვეზირო? — ჰკითხა უფროსმა თავადისშვილმა.

— წავიდეს, წავიდეს! რაც ჩქარა იქნება, ის
სჯობია, — ბრძანა ვეზირმა.

მაშინვე ერთი ყმაწვილი თავადისშვილი შაჯდა
ცხენზე და თავის ბიჭებით წამოვიდა ვარდუასთან.

40 ჰპოვა რამტენიმე პირნი, მოსულნი საკითხავათ.
ჩვეულებისამებრ ყმაწვილ კაცთა და უმეტეს იმის-
თანა პირთა, რომელთაც აქვსთ მინდობილი სახელ-
მწიფო საქმე, ელჩმა გაყარ-გამოყარა ყველანი და
მივიდა ვარდოსთან.

— რა გინდა, შვილო? — ჰკითხა ვარდომ.

— ვეზირისაგან ვარ გამოგზავნილი. მიკითხე ჩქარა.

— რაზე, შვილო? მითხარი.

ყმაწვილმა უთხრა, და, რო გაათავა და ჩაჩუმდა, ვარდომს მოუვიდა ღიმილი.

— აბა ეხლა მოვიდა შენი დრო, ჩემო თავო, თუ რამ შეგიძლიან, — სთქო ვარდომ თავის გულში და ჩაფიქრდა.

— ბევრს ნუ ფიქრობ, ჩემო ვარდუავე, ჩქარა მითხარი! — უთხრა ყმაწვილმა.

— არა, შვილო, სიჩქარით საქმე არ გაკეთდება და არც თუ ციხე აშენდება. ჯერ მითხარი.

— მიკითხე ჩქარა, რაც გინდა, — დააყოლა ყმაწვილმა.

— ჯერ მითხარი, სურამში ჰსცხოვრობს ვინმე ვაქარი დურმიშხანი?

— ჰსცხოვრობს.

— შვილი რამე ჰყავს?

— როგორ არა, ერთი ჩემი ტოლი და ამხანაგი, მშვენიერი ყმაწვილი ზურაბ.

— კარგი! ახლა წადი და უთხარი ვეზირს, რომ 41 თუ თითონ არ მოვიდა, კითხვა არ შეიძლება-თქო. უთხარი, რომ მე ვთხოვ იმას მოსვლას ჩემთან, თუ საქართველოსთვის კეთილი უნდა.

— რას მეუბნები დედა-კაცო!? მითხარი რამე, ასე ვერ წავალ.

— არა, შეილო, შენთვის არ იქნება ~~თქმა~~. შენ
დროს ნუ ჰკარგავ. ჩქარა წადი; საქართველოს ბედი
ეხლა შენზე არის დამოკიდებული — და ის ყმაწვილი
თითქმის ძალად გამოავლო კარში.

— მაშ, რა ვქნა, რა უთხრა ვეზირს?

— უთხარი, რომ თითონ მოვიდეს. საჭირო არის
თქო!

ყმაწვილი მაშინვე შეჯდა ცხენზე და გასწია
უკან.

გულის ვარდი ჩაფიქრებული შამოვიდა შინ და
მლოდნელნი ყველანი დაითხოვა. უთხრა, რომ მისუ-
ლიყვნენ ხვალ. იმავე დღეს გავარდა ქალაქში ხმა,
რომ ჯარიდგან მოვიდა კაცი ვარდოსთან საკითხავათ
და იმის შემდეგ ვარდუა დაჯავრიანდაო.

— აბა, ჩემო თავო, — ფიქრობდა ვარდო, — აბა
ეხლა მოვიდა დრო შენი შურის ძიებისა... აბა თუ
შეგიძლიან რამე, ახლა შეგეტყობა. ჰოი, წყეულ
იყავ, ღურმიშან! რისთვის დამლუპე მე საწყალი! რა
42 გინდოდა ჩემგან, | რა დაგიშავე, რისთვის ჩამაყენე
ამ მდგომარეობაში!? საწყალო ჩემო თავო! დაღუ-
პულო ხორციო, სულითაც უნდა დაიღუპო, — და
დაიწყო საწყალმა ტირილი მწარეთ. — აი შე ლაჩარო,
ჩემო თავო! შეგეშინდა? — ცოტა ხანს შემდეგ ისევ
დაიწყო ლაპარაკი: — აბა შენი გულის მკვლელი ჩა-
გივარდა ხელში, აბა რა წვალეხას მოუგონებ. იმის
სიკვდილი? ცოტაა იმისთვის. დევეწვალოს ისე, რო-
გორც მე ვეწვალე ამ ოც წელიწადში.

ვეზირს, როგორც-კი მოახსენეს ამ მკითხავის პასუხი, მაშინვე შეჯდა ცხენზე და შინაც აღარ მიბრუნდა, ისე პირ-დაპირ მივიდა ვარდუასთან.

— აბა, ჩემო საყვარელო, მიკითხე რა უნდა ვქნა?

— შენ ბძანდები ვეზირი? — ჰკითხა იმას ვარდუამ.

— მე ვარ.

— აბა თუ შენ ბრძანდები და პასუხის გებაც შენა გაქვს ბევრი. საწყალო ბატონო! რა ავ დროს გრგებია შენ ვეზირობა. ღმერთო! რას ვხედავ წყეულნო უსჯულნო, სად მოსდინხართ, რა გინდათ ჩვენი საწყალი საქართველოსაგან? ღმერთო! რა დავაშავეთ და შეგკოდეთ, რისთვისა გვსჯი ასე საშინელათ? ვაი, 43 ვაი, რამტენი მოდიან! ღვთის მშობელო დედაო, შენ დაგვიხსენი. ღმერთო! ჰხოცენ, აი დედებს ართმევენ შვილებს და ქათამივით ჰკვლენ. ნუ მისცემ, საწყალო ქალო! ნუ მისცემ შენ შვილს. ოჰ! წაართო წყეულმა, უშველე, ბატონო, უშველე თორემ დავიღუპებით!

— რა ვქნა, მითხარი? — ოცნებით ⁴³) უთხრა ვეზირმა.

— აი ვხედავ, — განაგრძელა ვარდუამ: — უსჯულოთ ჯარი შემოეხვია ქიანჭველასავით სურამის ციხეს. ჩქარა, ჩქარა ააშენეთ, ძხოლოდ ⁴⁴) ის დაიჭერს ჯარს. თუ როცა ის არ არის, აქ მოვლენ. ღმერთო, რა მოგვივა მაშინ! შენი წვრილ-შვილი მაინც შეიბრალებ, ბატონო, შენი წვრილ-შვილი, ნუ დაახოცინებ უსჯულოთ, — და ვარდუამ დაიწყო ტირილი.

მართლა ტიროდა თუ ტყუილად, არ ვიცი. ოცდა ერთ წელიწადში ისწავლა ისეთი აქტიურობა, რო ღმერთმა შეარცხენოს იმასთან ეხლანდელი განთქმული აქტიურობი.

— რა ვქნა? რა უნდა ვქნა? მითხარი ჩქარა, — უთხრა ვეზირმა.

— უნდა როგორმე ააშენო სურამის ციხე.

— აკი ვაშენებ, მაგრამ მექცევა, რა უყო?

44 — ამოყარე ის საძირკველი, რომელიც ჩაგიყრია, ორ ადღზე კიდევ მოთხარე, გაანათვლინე მღვდელს, მაგრამ... ეს რას ვხედავ? ღმერთო შენ დამიხსენს ბატონო ამოიღე ხანჯალი და აქვე მომკალ, მაღლი იქნება შენთვის. ჭი წყეული იყოს ის ღლე, რა ღლესაც მე მკითხაობა დავიწყე! ბატონო, ნუ გაიგონებ, რასაც გეტყვი. ირა, გაიგონე, კარგა ყური დამიგდე, რასაც გეტყვო, საქიროა რო იცოდე. იმის ასრულებაზე ჰკიდია საქართველოს ხსნა, საქართველოს გამარჯვება.

— მითხარი, შენი ღვთის გულისათვის, მითხარი ჩქარა!

— ციხეში, ხურდის მაგიერად, დედის ერთა ვაჟი უნდა დაატანოთ: ღურმიშხანის ვაჟი, ზურაბი.

— როგორ თუ ვაჟი? როგორ თუ ზურაბი?! რას ანბობ დედაკაცო?! — შეკრთომით ჰკითხა ვეზირმა.

— ზურაბი! დიახ ზურაბი უნდა დაატანო კედელში! უიმისოთ კედელს ვერ ააშენებ! ჭი დედამიწავ, გასკდი და ჩამიტანე, რო ამისთანა სიტყვა

ამოვიდა პირიდგან! შე საწყალო დედაჩემო, რათა
მშობე ქვეყნის საწყევად?!

— რათა, დედავ, შენ რასაცა ხედავ, იმას ანბობ,
შენი რა ბრალია, — დაღონებით უთხრა ვეზირმა და
საშინლად ჩაფიქრებული გამოვიდა იქიდგან და, 45
შინაც აღარ მიჰხედა, ისე წავიდა უკან.

— კარგს ძღვენს არ მიუტანს ჩემს ღურმიშხანს
ვეზირი! ნეტავი იკითხოს შაინც, ვინ გაუგზავნა. დეე
გაიგოს, რაც შეუძლიან საწყალ გოგოს. სუ! ჩემო
გულო! ოცი წელიწადი მეტია ღმერთს გავეყარე, რას
მაშინებ მე იმითი!

VII

მიდის ჩვენი ვეზირი სურამს საშინელი ჩაფიქ-
რებული და დაღონებული. მზე-კი მზიარულათ იყუ-
რება, თითქო იცინის კაცის მწუხარებაზე, ვითომც
არაფერი კავშირი არა აქვს კაცთა ცხოვრებასთან. ვე-
ზირი რო მივიდა სურამს, იმავე დღეს გასცა ბძანება,
რო იმავე დღეს ძველი საძირკველი ყოფილიყო სულ
ამოყრილი და საძირკველი მოთხრილიყო კიდევ ორ
აღლზე. ბძანება რასაკვირველია, მაშინვე აღასრულეს
და მეორე დღეს, შემდგომ პარაკლისის გადახდისა,
ჩაყარეს ახალი საძირკველი და ამოიყვანეს მიწის
პირდაპირ. საქმე მივიდა იქამდინ, როცა ვეზირს უნ-
და გამოეცხადებინა უკანასკნელი რჩევა მკითხავისა.

ძნელია ოდესმე ვალდებულება უპირატესთა ამა 46
ქვეყნისათა. რა სიხარულით დაუტევებდა საწყალი

ვეზირი თავის თანამდებობას, ოღონც-კი იმას ნუ
გამოაცხადებინებდნენ და ნუ გარევედნენ ამ საშინელ
საქმეში! მაგრამ რა ჰქნას? მამული არის განსაც-
დელში, ჩუმად უნდა იყოს გული, სჯობს ერთი
მოკვდეს მამულისთვის, სანამ დაიხოცნენ ათასნი. ამ
ფიქრებით გამაგრებულმა ვეზირმა დაუძახა ოსტა-
ტებს.

— რასაც გიბძანებთ თქვენ ბერო, უნდა აასრუ-
ლოთ დაუყოვნებლად, — უთხრა იმათ — ვინც ჩაფიქ-
რდება, ან აუკანკალდება ხელი ასრულების დროს,
ის მაშინვე ჩემი ბიჭებითგან მოიკვლება. გესმით?

— გვესმის, შენი ჭირიმე, — უთხრეს ოსტატებმა.

— წადით, ახლა კი ამის მეტი სათქმელი არა
მაქვს-რა შენ კი, ბერო, აქ მოიცადე, — უთხრა ვე-
ზირმა ოსტატების უფროსს.

— მიბძანე, შენი ჭირიმე.

— სასიამოვნოს არას გეტყვი, ჩემო ბერო, —
უთხრა იმას ვეზირმა, — რაც უნდა გითხრა, ისე სა-
შინელია, რო ვერც-კი მითქომს.

— რა უყოთ, შენი ჭირიმე! სასიამოვნოა თუ არა,
მიბძანე, შენი ჭირიმე, და თუ იმისი ასრულება
ჩემზე ჰკიდია, კარგათ მოგეხსენება, რო თავს არ
დავზოგავ.

47 | — კედელში ცოცხალი კაცი უნდა დავატანოთ, —
სიჩქარით ჰსთქოა ვეზირმა.

— ნუ მიბძანებ, შენი ჭირიმე, — შეკრთომით
წამოიძახა ბერომ.

— რა ვქნა, ძმაო, მამულის კეთილ-მდგომარეობა ითხოვს ამ მსხვერპლს, უიმისოთ ციხეს ვერ ავაშენებთ. ერთი სიტყვით, მზათ იყავი! ახლა-კი წადი.

— ღმერთო! ცოცხალი კაცი კედელში! — ჩაფიქრებით მსთქო ისტატმა, გამოდიოდა რა ვეზირიღგან.

ვეზირმა კი დაიბარა ვინც თავადიშვილები იყვნენ და გამოუტხადა რა ყოველივე, იმათაც უბძანა რამტენსამე, რო იმათ მიეყვანათ საცა უნდოდა ზურაბი, ხელი ეტაცნათ, შეეკრათ და მიეცათ კალატოზებისათვის. ხოლო სხვათა უთხრა, რო ამ დროს ჯარი მზათ ყოფილიყვნენ და შემოხვევიყვნენ იმ ადგილს, საცა მოხდებოდა ეს საქმე.

შემდგომ რამტენიმე ხანისა, ზურაბი ძკვდარივით ყვითელი, ხელებ-შეკრული იდგა კედელში და კალატოზები სიჩქარით აშენებდნენ იმის გარშემო კედელსა.

— ღმერთო! რა დავაშავე, რისთვის მმარხამთ ცოცხალს! — დროითა და დროით ამოიძახებდა ხოლმე ზურაბი დაოსებულის ხმით.

კეთილი თქვით, თორემ ავი ხმაჩქარა | გავარდება 48 ხოლმე ⁴¹) ქვეყანაზე. ზურაბი არ ამოეშენებინათ მუხლამდისინ, რო იმის დედა მორბოდა ციხისაკენ თმა-გაშლილი.

— არიქა, მაგრა შეკარით, არ დაანახოთ საწყალ დედაკაცს! — დაუძახეს ჯარს.

— გამიშვით, თქვენი ღვთის გულისთვის, გამიშვით. შვილო ზურაბ, სადა ხარ! ვის რა დაუშავე,

რას გემართლებიან, გენაცვალოს დედა! გამიშვით, ქრისტიანი ვინა ხართ, ჩემ შვილთან! იმასთან დამარხეთ, იმასთან მომკალოთ!

— ნუ გეშინიან, დედი, არ მოჰკლამენ; გულადობაში უნდა გამოსცადონ! — უთხრა ერთმა ჯარისკაცთაგანმა დალონებით.

— გამიშვით ჩემ შვილთან! გამიშვით ჩემ ზურაბთან! — იძახოდა ზურაბის დედა და მიიწევედა იმასთან.

ზურაბმა გაიგონა დედის ხმა:

— მიშველე, დედი! შენს ზურაბს ცოცხალს მარხამენ! — დაუძახა დედას ზურაბმა.

— შვილო, ზურაბ, სადამდინ?

— ვაიმე, დედავ, მხრებამდინ! — უპასუხა ზურაბმა.

— კარგი! არ ეყოფა? არ შეიტყუვით იმისი გულადობა? მომეცით შვილი, მომეცით ჩემი ზურაბი! შვილო, ზურაბ, სადამდინ?

49 | — ვაიმე, დედავ გავთავ... — აღარ დაასრულებინეს და მსწრაფლ დააყარეს რამდენიმე თაბახი კირი.

— ვაიმე! — შეჰკივლა ზურაბის დედამ და მკვდარივით დაეცა მიწაზე.

გულ შეწუხებული წაიღეს საწყალი შინ და თითქმის გამოვიდა სამი საათი, რო ძლივს მოაბრუნეს გულწუხილიდგან.

— ახ, ნეტავი-კი მომავონა! რალაც დამავიწყდა-ქა! — ჰსთქო საწყალმა ზურაბის დედამ, გულწუხილიდგან რო მობრუნდა, და გაიღიმა ერთი იმ

ლიმილით, რომელიც ტირილს უფრო მიემგზავსება, სანამ სიცილს. საცოდავი შეჰსცდა კკუაზე.

— შე საწყალო, რალა უნდა მოგავონდეს, შენი ზურაბი ცოცხალი დაჰარბეს! — დაიწყო ერთმა მოხუცებულმა დედა-კაცმა და მოძახა ტირილით.

— ახ, ნეტავი-კი მომაგონა! — ჰსთქო ზურაბის დედამ და თავისი ამღვრეული თვალებით უაზროთ შეხედა იმ მოხუცს.

ამ დროს დურმიშხანი მოდიოდა შინ ფრიად დალონებული და გულშეკრული, თუმცა-კი არა ჰქონდა იმას სწორე მიზეზი ჰმუნვისა. სასარგებლოთ გაათავა თავისი ვაქრობა, ჯიბე აიგსო ფულით, მიდიოდა ცოლშვილში, რომელიც არ იყო რო | უყვარდა, უმე- 50 ტესად შვილი. ვგონებ, რო არა ჰქონდა მიზეზი ჰმუნვისა, მაგრამ ამბობენ გული მისანიო.

დურმიშხანი რო მოახლოვდა სურამს და დაინახა სურამის ციხე თითქმის გათავებული, ჰსთქო თავის გულში:

ეტყობა აღარ ხუმრობენ, შენმა მზემ! შეხედეთ, რამოტენი ციხე აუშენებიათ, ეტყობა რო საშინელი ომი უნდა იყოს. ახლა თუ გინდ მთა-მთას ეხალოს, მე ჩემი საქმე გავათავე. ნეტავ ვინ იქნება ამ ციხის კეთებაზე ზედამხედველი? ნეტა ზურაბმა დაჰპატიჟა? უნდა ეთხოვნა ჩვენსა დამდგარიყო, შემდეგ გამოადგებოდა; მაგრამ უჩემოთ ვერ გაბედამდა. ჯერ ყმა-წვილია, არ იცის ანგარიში. ეხლა მე რო მივალ, ჩემ მისვლაზე გავაკეთებ სადილს, დავპატიჟებ და გავიც-

ნობ ვინც გინდა იყოს. ერთი კარგი სტამბოლური ნივთი რამ რო მივართო ფეშქაშათ, მაშინ ხო სულ დავაგალებ.

ამ ფაქტრებით ღურმიშხანი მიადგა თავის სახლს. მოსამსახურებმა და რამტენთამე კაცთა იმ სრფლის მცხოვრებთა, დალონებით მიიღეს ის. რა არის ეს? უწინ რო მოვიდოდა ხოლმე, სულ ყველანი დიდი და პატარა მოეგებებოდნენ იმას მხიარულათ; არ იცოდნენ, ვის ცხენი გამოერთო, ვინ მიშველებიყო

51 ცხენიდან ჩამოსვლის დროს. ⁶²⁾ ახლა-კი, თუმცა მიეგებნენ, მაგრამ რა არის ეს კაეშანი? ღურმიშხანმა რო დაინახა ეს, თავზარი დაეცა, ის დარწმუნდა, რო სახლში მომხდარიყო ⁶³⁾ უბედურება რამე.

— რა ანბავია, ხო მშვიდობაა შინ? — ჰკითხა იმან მომგებთა შეკრთომით, — ჩემი დედაკაცი სად არის?

— შიბძანდით შინ, შინ გახლამსთ! — უბასუხეს მათ დალონებით.

ღურმიშხანი შევიდა შინ. სახლში, დედამიწაზე გაშლილ საფენზე ისხდნენ რამტენიმე მოხუცებული დედაკაცი შაგებით და შუაში უჯდათ ღურმიშხანის ცოლი. უკანასკნელი იყო გართული რაღაც აზრით, ჰსჩანდა, რო ცდილობდა რიღისაც მოგონებასა. აქეთკენ იდგა მღვდელი შავი ოღრით და ჯვრით.

ღურმიშხანმა რო დაინახა ყოველივე ესე, გახდა მკვდარივით, საშინელმა სიყვითლემ გადაჰკრა პირისახეზე და დასუსტებული მიეშო ტახტზე.

— რა არის ჩემ თავს? მითხარით ჩქარა! — წი-
მოიძახა ტირილით, — მითხარით ჩქარა, ნუ მიკ-
ლავთ გულს!

იმას კიდევ რილისაც იმედი ჰქონდა. როგორ-
ღასაც დარწმუნებული იყო, რომ ეს უბედურება არ
ეკუთნოდა იმის ზურაბს...

| დედაკაცებმა უთხრეს ტირილით ყოველივე სი- 52
მართლედ და ღურმიშხანი იმ წუთს ⁶⁴) მოხუცდა თით-
ქმის ათის წლით.

— დედაკაცო, რა უყბე ჩემი შვილი?! რა უყავ
ჩემი ზურაბი? რატომ იმასთან არ მოჰკვდი, შენ საყ-
ვარელ ზურაბთან! ვაიმე, შვილო, ზურაბ! ჩემო იმე-
დო, ჩემო სიცოცხლე! იქნება ამხანაგებმა გიმტრეს,
შვილო, შენ ისე სჯობდი იმათ, შვილო! რატომ არ
უთხარი, რომ მოხუცებული მამაშენი მოეკლათ, შენ-
თან რა უნდოდათ, ჩემო თვალის სინათლე! ვაი,
ჩემს დღეს!

— გამხნევედი ღურმიშხან, — დაუწყო დარიგება
მღვდელმა, — შეხედე შენ მაცხოვარს, რამტენი ტან-
ჯვა მიიღო შენთვის, მოიგონე, რომ არის სხვა სი-
ცოცხლე, — სიცოცხლე საუკუნო, სადაც ნახამ და
ყოველთვის ერთად იქნებით შენ ზურაბთან.

— დედაკაცო! რა უყავი ჩემი ზურაბი, რატომ
არ გაუფრთხილდი, მითხარი ჩქარა: სად არის ჩვენი
ზურაბი? — ტირილით ჰკითხა ცოლს ღურმიშხანმა
და გამოსწია კაბის სახელს.

— ახ, ნეტავი მომაგონა! დამავიწყდა, რაღაც
უნდა მეთქო, — უპასუხა იმან და შეხედა თავისი
ამღვრეულის თვალებით.

53 — ვაიმე ოჯახო დაქცეულო! — განაგრძებდა ღურმიშხანი, — ეს რა მომსგლია! ვის რა ვაწყინე, რატომ მე არ მომკლეს, რატომ მე არ წამართვეს ჩემი სიმდიდრე, იმან ვის რა დაუშავა, უმანკო ტრედმა. ვაიმე შვილო, ზურაბ! რათ მოგადგა, შვილო, ეს დღე?! სწორე სიკვდილი არც-კი გელირსა, სწორე დამარხვა. ცოცხალი დაგმარხეს, შვილო! ვაი ჩემს სიცოცხლეს!

— კარგი, გეყოფა ღურმიშხან, განა არ იცი, რო მწუხარებით არას მოუმატებ! — არიგებდნენ იმას რამტენიმე პირნი.

— დაიცა, შვილო, თუ ცოცხალი ვარ, ვიპოვნი შენ მტერს, ვიპოვნი იმას, ვინც ეგ დღე დაგაყენა შენ და ვაი იმის სიცოცხლეს.

— მაცხოვარი ჩვენი გვიწერს მტერთა მიტევებას, — უთხრა მღვდელმა, — თვითონ მოგვცა მისი მაგალითი; ის ჯვარზე ლოცულობდა თავის მტერთათვის.

მაგრამ მღვდლის სიტყვანი იყვნენ აქ ამაო. იმ დროსვე ღურმიშხანმა დააწყო, რო ხვალვე უნდა წასულიყო იმ მკითხავის მოსაძებნათ, რომელსაც მიეცა ის საშინელი დარიგება ვეზირისათვის, რომლისაც მსხვერპლი გახდა იმისი ზურაბი, და იმისთვის გამოიკითხა ამისი მიზეზი.

მართლა-და არც იგლოვა ჩვენებურად, არც საყ-
54 დარში გავიდა ჩვეულებრივ, როგორც ეკუთნოდა დარბაისელ ოჯახის შვილს. არც წირვა უყო თავის ზურაბს! ღურმიშხან ისევ შეჯდა მეორე დღესვე ცხენზედ და გამოსწია აქეთკენ. როგორც-კი ჩამო-

ვიდა აქ, მაშინვე იკითხა ვარდუა მკითხავის
სახლი. ვარდო იმ დროს ისე განთქმული იყო
მთელ ქალაქში, რომ თითქმის პატარა ბავშვებმაც-კი
იცოდნენ იმისი სახლი და იმისთვის, რასაკვირველია,
პირველმაც შეშვედრმა ასწავლა დურმიშხანს იმისი
სახლი.

დურმიშხანი მივიდა.

— დაიწყო, უმაწვილებო, ქუხილი, ჭეჭა! და მეხი.
მოემზადენით! — დაიძახა დაცინებით ალექსიმ.

— წყეული იყავ, მეფისტოფელო! ⁶⁵) — უთხრა
იმას სიკომ, რომელიც სჩანდა, რომ დიდი გულის-
ხმის მიმდევრებით უგდებდა ყურს, — თქვი, კაცო!

დურმიშხანი მივიდა და იკითხა ვარდო. დურმიშხანს
აჩვენეს ვარდუა. ⁶⁶) საკვირველია, ვერც ერთმა ვერ
იცნეს ერთმანეთი, ისე გამოცვლილიყვნენ ორივე
შემდგომ გაყრისა.

— არ შეიძლება ცალკე მოგასხენო რამე? —
უთხრა იმას დურმიშხანმა.

— რატომ, აი ეხლავე გავათავებ და გიახლები, —
უპასუხა ვარდუამ. |

55

— აუ შეიძლება, დაითხოვე სულ ყველანი, მე
ბევრი სალაპარაკო მაქვს შენთან, — უთხრა დურმიშ-
ხანმა ამღვრევით.

— ბატონი ბძანდებით, — უპასუხა ვარდუამ.
იმან არ უგდო ყური იმის ამღვრევას, იმიტომ, რომ
ბევრი შეხვედრიყო იმას ნახვა იმისთანა მაგალი-
თისა.

შემდგომ რამტენიზე წუთისა,⁶⁷) ვარდო და დღე
მიშხანი შეიყარნენ ერთათ ცალკე ოთახში.

— მიბძანე, ბატონო, — დაიწყო დურმიშხანმა, —
შენ უკითხე ვეზირს, რო ჩემი შვილი დაეტანებინათ
სურამის ციხეში?

ამ ლაპარაკში ვარდომ გააპარა ხელი და გა-
მოიღო პატარა ხანჯალი მუთაქის ქვეშითგან.

— მე უკითხე, — უბასუხა ვარდომ სრულებით
მშვიდათ.

— რათა?! შე წყეულო, რათა? რა დაგიშავა?!

— დურმიშხან, აბა შემომხედე! ვერ მიცნობ?
შენ მომიკალ გული, მე მოგიკალ შვილი! ახლა
გავსწორდით!

— ოჰ! შე წყეულო, გულის ვარდო, შენა ხარ?—
სთქო დურმიშხანმა ჩუმათ, მივარდა და ყელში წაუ-
ჭირა ხელები. სიმწარით აღარ მოაგონდა რო მოეხ-
მარა სხვა იარაღი.

56 | — მოდი ჩემო დურმიშხან, ოცი წელიწადია ამ
დღეს ველი! — ჰსთქო ვარდუამ, მოეხვია და ბეჭში
ჩაურჭო ხანჯალი.

რამტენსამე საათს უკან მოსამსახურეთ ეპოვნათ
ისენი მკვდარნი, მიწოლილნი ტახტზე, როგორც ორი
საყვარელი მოხვეულნი ერთმანეთსა.⁶⁸) ეტყობოდა,
რო არც ერთი მათგანი არ ცდილიყო სიკვდილისაგან
დაცვას.

დურმიშხანის ცოლს, ზურაბის დედას, შემდგომ
შეცდენისა შეუყვარდა სურამის ციხესთან სიარული.
მივიდოდა ხოლმე საწყალი, იდგა, იდგა, ფიქრობდა

რადასაც და შემდგომ გულისმოსაკლავი დაღონებით
 იტყოდა: — ახ, ნეტავი-კი მომაგონა... — და დაღრ-
 ნებულნივე წამოვიდოდა შინ. ესე გაიარა თითქმის
 სამმა წელიწადმა. შიშმაც გადაიარა ისე, როგორც
 ხანდიხან გადაივლის ზოლმე ქუხილი. ქუხილი ბევრი
 იყო, წვიმა სულ არა. ზურაბის დედამ ერთხელ, რო-
 დესაც ჩვეულებრივ იდგა სურამის ციხის წინ და
 ფიქრობდა, მსწრაფლ დაიძახა საშინელის ხმითა: —
 ვაიმე შეილო ზურაბ! — და შეუწუხდა გული. დასუს-
 ტებულმა სხეულმა ვეღარ აიტანა ის გულის წუბი-
 ლი. საწყალი მოკვდა. დამარხეს ისე, როგორც 57
 ეკუთვნოდა დამარხვა ერთს მათგანსა, რომლისაც
 შეიღმა ესე საშინლად შესწირა თავი მამულს.

ამბობენ მითომ იმ ადგილს, საცა დატანებული
 იყო საწყალი ზურაბი, სურამის ციხე არის ნოტიო
 და ცრემლივით ჩამოდის წვეთი და თითქმის აქამ-
 დისინ მთვარიან ღამეში გამოადიოდა ერთი თმა-გაშ-
 ლილი დედაკაცი შავის ტანისამოსითა და ტირილით
 მოსძახდა:

სურამისა ციხე,
 სურვილითა გნახე,
 ჩემი ზურაბ მანდ არის,
 კარგა შემინახე!

.

ფ. მახარაძე

დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო

რამდენიმე სიტყვა ამ გამოცემისათვის

ნაშრომი „დანიელ კონქაძე და მისი დრო“ დაწერილია 1903 წლის შემოდგომაზე და გამოცემულია 1904 წლის გაზაფხულზე, მაშასადამე, 28 წლის წინათ. დ. კონქაძის მოღვაწეობის შესწავლას კი მე უფრო ადრე შეუდექი, რადგანაც მაშინდელ ქართულ მწერლობას ეს მწერალი თითქმის სრულებით დავიწყებული ყავდა. მართალია, დ. კონქაძის მოთხრობა „სურამის ციხე“ ხალხში ძლიერ გავრცელებული იყო, პოპულიარულ ნაწარმოებს წარმოადგენდა, მაგრამ მის დამწერზე თქვენ ამაოდ მოსძებნიდით სადმე რაიმე ცნობას. ეს მით უფრო გაუგებარი იყო პირველი შეხედვით, რომ დ. კონქაძის გარდაცვალების შემდეგ ჯერ ნახევარი საუკუნე არც კი იყო გასული. რაც ანტონ ფურცელაძემ 1853 წელს და გ. თუმანოვმა 1874 წელს დასწერეს „სურამის ციხის“ ავტორზე, მას შემდეგ ამ მწერლის ხსენება ქართულ მწერლობაში აღარ ყოფილა.

მაშინდელ ქართველ მწერლებს და საზოგადო მოღვაწეებს, რომელთაგან ზოგიერთები პირადათაც კი იცნობდნენ დ. კონქაძეს, თითქო პირობა მიეცათ ერთმანეთისთვის, რომ კონქაძეზე კრინტი არავის დაეძრა. რა თქმა უნდა, ეს შემთხვევით არ აიხსნებოდა: აქ აშკარად კლასობრივი ინტერესი ლაპარაკობდა, რადგანაც ქართულ

მწერლობის მესვეურებათ და ბატონ-პატრონებად იმ ხანებში ან თავადები და აზნაურები იყვნენ, ან თავად-აზნაურობის ინტერესების დამცველები. მაგრამ ამავე დროს ეს ვაჟბატონები თითქოს ცრემლებს ღერიდენ საწყალი ხალხის, ე. ი. დატანჯული გლეხკაცობის მწარე ბედზე, და ამნაირად პირველი შეხედვით მშრომელ ხალხის მოსარჩლეებად ეჩვენებოდენ საზოგადოებას. რა თქმა უნდა, ეს ვაჟბატონები დიდი სიამოვნებით გამოვიდოდენ კონქაძის და მისი „სურამის ციხის“ წინააღმდეგ, მაგრამ ამას ისინი საშინლად ერიდებოდენ, რადგანაც ასეთი გამოსვლით ისინი თვითონვე გამოამჟღავნებდენ თავიანთ ნამდვილ სულისკვეთებას, ე. ი. ყველასათვის აშკარა გახდებოდა, რომ ისინი სინამდვილეში გაბატონებულ ბ მჩაგვრელ კლასებს ესარჩლებოდენ და იცავდენ. აი, რისთვის აირჩიეს იმათ გაჩუმების ტაქტიკა დ. კონქაძის მიმართ. იმათთვის ასეთი ტაქტიკა თითქოს ერთად-ერთი გამოსავალი იყო. ამიტომ აუცილებლად საჭირო იყო ამ ტაქტიკის წინააღმდეგ გალაშქრება. საჭირო იყო იმ სამარისებური სიჩუმის დარღვევა, რომელიც არსებობდა ქართულ მწერლობაში დ. კონქაძის ირგვლივ. ეს იქნებოდა ნილაბის ჩამოხდა მაშინდელ ქართველ დიდ და პატარა მწერლებისთვის, რომლებიც სამშობლოს უერთგულეს მხსნელებად სახავდენ თავიანთ თავს, რომლებიც თითქო საქართველოს და მთელი ქართველი ხალხის კეთილდღეობისთვის მზად იყვენ მსხვერპლად შეეწირათ თავიანთი თავი. აუცილებლად საჭირო იყო ამ სიყალბის და ამ თვალთმაქცობის მხილება. დ. კონქაძის და მისი მოთხოვნის ნამ-

დელი ისტორიის აღდგენა ამ მიზნისთვის კარგი გამო-
სადეგი საშუალება იყო. და მეც იმ ხანებში, სხვათა შო-
რის, ამ საშუალებასაც მივმართე.

მაგრამ ამ საშუალების გამოყენება არც ისე ადვილი
საქმე იყო. მწერლობას მაშინ სასტიკად დარაჯობდა მე-
ფის ცენზურა, რომელიც კალმის ერთი მოსმით კრძა-
ლავდა ყოველივე იმას, რასაც შეეძლო რაიმე ვნების
მიყენება თვითმპყრობელობისათვის, სარწმუნოებისათვის
და გაბატონებული კლასებისათვის. ცენზურა მაჯლაჯუ-
ნასავით აწვა თავზე მაშინდელ მწერლობას. ის დაუზო-
გველად სდევნიდა ყოველივე ახალს, ყოველივე ცხოველ-
მყოფელ აზრს. მაგრამ ცნობილია, რომ მიუხედავად მე-
ფის ცენზურის მაგარი მუხრუჭებისა, ზოგჯერ მაინც შე-
საძლებელი ხდებოდა იქიდან გამოძრომა, რაც დამოკიდე-
ბული იყო ერთი მხრით ავტორის მოხერხებაზე და მეო-
რე მხრით ცენზურის გონების სიჩლუნგზე. რა თქმა უნდა,
ცენზურის თვალის ასაბმელად საჭირო იყო ერთნაირი
ხერხის ხმარება, აზრის პირდაპირ გამოთქმის მაგიერ, შო-
რიდან შემოვლა, სიტყვების და ტერმინების შერჩევა და
სხვა და სხვა. ასე გვიხდებოდა წერა მაშინ, განსაკუთრებით
ჩვენ, მარქსისტებს, როცა იძულებული ვიყავით ლეგალურ
ლიტერატურაში ხმა ამოგველო.

დ. კონჭაძეზე ხმის ამოღება, თავისთავად იგულისხმე-
ბა, საჭირო იყო ლეგალურ ლიტერატურაში. მე პირადად
კარგად მქონდა წარმოდგენილი ამ საქმის სიძნელე, ე. ი.
ერთი მხრით, არც წიგნის შინაარსი დაზარალებულიყო
საგრძნობლად და მეორე მხრით შესაძლებელი ყოფილიყო
მისი გაძვრენა ცენზურის ლუმელში. აქედან აშკარაა,

რომ ამ გარემოებას თავისი დალი უნდა დაეჩინია. ბსენე-
ბულ წიგნზე. მაგრამ თუ სხვა გარემოებათ არ შეეწყო
ხელი, დასახელებულ წიგნს იმ სახითაც კი, რა სახითაც
ის იყო შედგენილი, შესაძლებელია მაშინდელ პირობებში
არც კი ღირსებოდა გამოქვეყნება. უწინარეს ყოვლისა,
ცენზურაში ის მოხდა სწორედ იმ დროს, როცა ერთი
მხრით მუშების და გლეხების განმათავისუფლებელი რე-
ვოლიუციონური მოძრაობის ტალღები სულ უფრო მაღ-
ლა მიიწევდა, მეორე მხრით კი ის-ის იყო შორეულ აღ-
მოსავლეთში უეცრად იფეთქა რუსეთ-იაპონიის იმპე-
რიალისტურმა ომმა, რომელმაც ერთბაშად მიიპყრო რო-
გორც მთავრობის, ისე საზოგადოების ყველა ფენების,
ჯგუფების და კლასების განსაკუთრებული ყურადღება.
ყოველივე ამას არ შეეძლო რამდენიმედ მაინც არ შეესუ-
სტებია მეფის ცენზურის სისასტიკე განსახილველ წიგნე-
ბის მიმართ. ჩემ განცვიფრებას საზღვარი არა ქონდა,
როცა გავიგე, რომ ცენზურში წარდგენილ ხელნაწერში
მხოლოდ ორი უმნიშვნელო სიტყვა აღმოჩნდა წაშლილი.

ახლა ვიკითხოთ, თუ როგორ შეხვდა მაშინდელი ქარ-
თული პრესა „დ. კონქაძეს და მის დროს“-ს გამოქვეყნებას?
რა თქმა უნდა, ახლა უკვე სხვა დრო იყო, რევოლიუციო-
ნური მოძრაობა სწრაფად ვითარდებოდა, თუმც კვეყნის
მართვა-გამგეობის საჭე ისევ მეფის და მისი ბურჟუების—
მიწისმფლობელი თავადაზნაურობის და კაპიტალისტუ-
რი ბურჟუაზიის ხელში იყო: თუმც უნდა ითქვას,
რომ „ივერიელთა“ ბატონობა რამდენიმედ შერყე-
ული იყო. იმათ უკვე გაუჩნდათ მეტოქეები ერთი
მხრით მესამე დასელები ს, — მარქსისტების
და მეორე მხრით ფედერალისტების სახით. უნდა

ითქვას, რომ ფედერალისტები (გაზ. „ცნობის ფურცელი“) არსებითად თითქმის არაფრით განსხვავდებოდნენ ივერიელებისაგან. ისე, რომ ნამდვილად ორი ბანაკი არსებობდა: ერთი მხრით თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიული ბლოკი და მეორე მხრით პროლეტარულ-მარქსისტული. ამ ორ ბანაკს შორის უკვე სწარმოებდა გაცხარებული ბრძოლა პრესის საშუალებითაც. ივერიელებს და ფედერალისტებს, ბევრიც რომ სდომებოდათ, ამიერიდან გაჩუმება აღარ შეეძლოთ „სურამის ციხის“ ავტორის შესახებ. მიუხედავად ამისა გადაკრილი აზრის წარმოთქმა ამ საგანზე იმათ მაინც ვერ შესძლეს. მართალია, ივერიელ-ფედერალისტების კრიტიკოსები და პუბლიცისტები (მათ შორის — კ. აბაშიძე, შემდეგ კოტეტიშვილი და სხვ.) ბოლო დრომდისაც კი ცდილობდნენ დ. ქონჭაძის მიჩმქალვას, მაგრამ შეიძლება ითქვას რომ ის მიზანი, რომელიც მე დავისახე ზევით დასახელებულ ბროშიურის დაწერით, მიხწეულ იქნა: მისი გამოქვეყნების შემდეგ დ. ქონჭაძემ დაიკავა ქართულ მწერლობაში ის ადგილი, რომელიც მას სამართლით დიდი ხანია ეკუთვნოდა.

მე კვლავ გულდასმით გადავიკითხე ეს ბროშიურა და ჩემი დასკვნა მასზე ასეთია: რა თქმა უნდა, ახლა რომ შემხვედროდა მისი დაწერა, უთუოდ მას გარეგნობით რამდენიმე სხვა სახეს, სხვა ფორმას მივცემდი. მაგრამ არც ერთ იქ წამოყენებულ დებულებას არ შეეცვლიდი, ე. ი. წიგნი არსებითად, თავისი შინაარსით იქნებოდა ისეთივე, როგორც ის იქნა დაწერილი ამ 28 წლის წინათ. ამიტომ მე ვერ ვსცანი საჭიროდ რაიმე ცვლილება შემეტანა ამ

წიგნში მისი გადათვალეობის შემდეგ. ჩემი აზრით მხოლოდ ამ წიგნის „შესავალი“ საჭიროებს კოტაოდენ განმარტებას ყოველივე გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად. უპირველეს ყოვლისა რევოლუციონური მარქსისტისთვის ან ლენინელისთვის როგორღაც გაუგებარი დარჩება ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია დიდბუნებოვან ანუ გენიოსურ პირებზე. აქედან შეიძლება ისეთი დასკვნის გამოყვანა, თითქოს ხალხთა ისტორიული განვითარების პროცესში ყველაფერი დამოკიდებულია ასეთ დიდბუნებოვან პიროვნებებზე. რა თქმა უნდა, თუ ასე გავიგებთ ამ ადგილს, იქ ჩვენ უთუოდ აღმოვაჩენთ წმინდა წყლის იდეალისტურ მსოფლმხედველობას. მაგრამ ავტორმა უკვე დიდი ხნით ადრე სანამ ამ წიგნის დაწერას შეუდგებოდა, სამუდამოთ უკუ აგდო იდეალისტური მსოფლმხედველობა და გადაჭრით შეითვისა მარქს-ენგელსის მატერიალისტური ფილოსოფია. ამას მოწმობს ყოველივე ის, რაც ავტორს დაწერილი აქვს, ვიდრე იგი „დ. ჯონქაძეს და მის დროს“ დასწერდა. და თუ დასახელებული წიგნის შესავალში ასეთი ორკოფული აზრი იქნა გამოთქმული, ეს აიხსნება ერთი მხრით, ამ წიგნის დაწერის მეტის-მეტი სიჩქარით და, მეორე მხრით, იმ გარემოებით, რომ აქ მე მაშინ მხედველობაში ვიღებდი მხოლოდ მხატვრულ ნაწარმოებებს და იმათ ავტორებს. ვფიქრობ, რომ ამ განმარტების შემდეგ ხსენებული ადგილი გაუგებრობას აღარ გამოიწვევს მკითხველებში.

შემდეგ ერთი შენიშვნა კიდევ. მე ვამბობ იმაზე, რომ ამავე შესავალში საქართველოს და ქართველი ხალხის

წარსული ისტორიის შესახებ არასწორი კილო იყო აღებული, რომ თითქო აქსერიოზული ისტორიკოსისთვის არავითარი საქმე არ მოიძებნებოდა, რომ თითქო ეს ისტორია შესწავლის ღირსიც არ იყოს. ასეთი დასკვნის გამოყვანა შესაძლებელია ავტორის მსჯელობიდან. რა თქმა უნდა, ესეც არაა სწორი შეხედულება. მაგრამ არსებითად ავტორის მტკიცება იმის შესახებ, რომ ქართველი ხალხის ძველ ისტორიაში აღგილი არ ქონდა ფართო ხალხურ მოძრაობათ და საზოგადოებრივ რევოლიუციებს, ეს სავესებით სწორი აზრია, რომელიც წარმოადგენს საქართველოს წარსულ ისტორიის ანალიზიდან გამოყვანილ დასკვნას. აი ის განმარტებანი, რაც მე საჭიროდ ვსცანი გამეკეთებია ამ წინასიტყვაობაში.

დასასრულ კიდევ რამდენიმე სიტყვა. ჩემი მოვალეობა დაბ. ჭონქაძის წინაშე, ავად იყო თუ კარგათ, მე შევასრულე, რამდენადაც დრო და გარემოება ამაში ხელს მიწყობდა, მაგრამ სამაგიეროთ მე აქამდის ვერ შევასრულე ჩემი განზრახვა ორი ქართველი მწერლის ნაწერების შესწავლის და დაფასების შესახებ. მე ვამბობ ალექსანდრე ყაზბეგზე¹⁾ და ეგნატე ნინოშვილზე, განსაკუთრებით კი უკანასკნელზე.

რა თქმა უნდა, ამ ორი მწერლის ბედი სრულიად სხვა იყო და არის, ვინემ დ. ჭონქაძის. გარჩევის და დაფასების მხრით, ისინი ბევრად უფრო ბედნიერები აღმოჩნდნენ დ. ჭონქაძესთან შედარებით: ქართულმა ლიტერატურამ ისი-

¹⁾ მიუხედავად იმისა, თუ ვინ იყო „ელგუჯას“, „მამის მკვლელის“ და სხვა მოთხრობათა ავტორი, ალექსანდრე თუ დიმიტრი ყაზბეგი.

ნი იცნო. ეს აიხსნება იმით, რომ ყაზბეგის და ნინოშვილის ლიტერატურულ მოღვაწეობას სრულიად სხვა საზოგადოებრივ პირობებში ქონდა ადგილი: ეს აღარ იყო ის ყრუ პერიოდი ცხოვრებაში, როცა დ. ქონჭაძეს მოუხდა ცხოვრება. დ. ქონჭაძე ობოლივით განმარტოვებული იყო თავის თანამედროვეთაგან. ეს აიხსნება იმით, რომ იმ დროს არ იყო ისეთი საზოგადოებრივი ძალა, წრე, ჯგუფი, რომელსაც შესძლებოდა მისთვის მხარის დაჭერა. იმ ხანებში კი, როცა ყაზბეგს და ნინოშვილს მოუხდათ ლიტერატურული მოღვაწეობა, უკვე სხვა პირობები იყო. თითოეული იმათგანი უკვე ეყრდნობოდა განსაზღვრულ წრეებს, ჯგუფებს და საზოგადოების ფენებს. ეს უნდა ითქვას განსაკუთრებით ეგნ. ნინოშვილის შესახებ.

ჩვენ ვიცით, რომ მაშინდელი საზოგადოების დიდი უმრავლესობა, რომელიც იმავე დროს გაბატონებული იყო მწერლობაშიაც, ეგნატე ნინოშვილს არა თუ არ სცნობდა და გასაქანს არ აძლევდა, არამედ სდევნიდა კიდევაც. მაგრამ იმავე დროს იყო ახალგაზრდობის განსაკუთრებული ჯგუფი (რევოლიუციონური ახალგაზრდობა), რომელიც ეგნ. ნინოშვილს ამოუდგა გვერდში და იწყო მისთვის ზურგის გამაგრება. ეს ჯგუფი თანდათან იზრდებოდა, მატულობდა და ჩქარა ის ძლიერ საზოგადოებრივ ძალადაც იქცა.

აი, რა დიდი განსხვავებაა ამ ორ ეპოქას შორის. მართალია, ნინოშვილსაც ცუდ დროს მოუხდა ცხოვრება, სხვას ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მან უკიდურეს სილატაკეში და გაჭირვებაში დალია სული, მაგრამ სიკვდილის წუთებში მას უკვე შეეძლო ამომავალი მზის სხი-

გების დანახვა, თავისი იდეალის მოახლოება. ერთი სიტყვით იგი ობლად აღარა გრძნობდა თავს.

ღიახ, მე განზრახვა მქონდა ზევით დასახელებული ორი მწერლის, განსაკუთრებით კი ეგნ. ნინოშვილის ნაწერების განხილვა-დაფასება, მაგრამ ეს მოითხოვდა დიდ შრომას და დიდ დროს. ეს მოითხოვდა მთელი ქართული მწერლობის შესწავლას. სამწუხაროდ, ამის შესრულება აქნობამდის აღარ მოხერხდა და, როგორც სჩანს, ჯერჯერობით არც არის იმედი, რომ მომავალში მაინც შეესძლებ მის შესრულებას.

ფ. მახარაძე.

ბორჯომი — ლიკანი.

1923 წ. აგვისტოს 27.

ფ ე ს ა ვ ა ლ ი

არიან ისეთი ბედნიერი ხალხნი, რომელთა მთელი ცხოვრება, ე. ი. სულიერი და ნივთიერი კულტურა, ანუ მთელი წარსული ცხოვრების ნამოქმედარი და ნაანდერძევი, მომავლის იმედი, სავსებით და აშკარათ გამოიხატება გენიოს-პირთა სახელოვნო ნაწარმოებებში: ლიტერატურის, მხატვრობის, ქანდაკების თუ მუსიკის. როცა აკვირდებით და სწავლობთ ასეთ ნაწარმოებთ, თქვენ ნათლად ხედავთ, რომ რაც ხალხს მთელი საუკუნოების განმავლობაში ღირს-სახსოვარი შეუქმნია და შეუძენია, რაც მის გონებას უმუშავია და ნაყოფი გამოუღია, — ყოველივე ამას თითქო აქ, ამ სახელოვნო ნაწარმოებში მოეყაროს თავი და ეპოვნოს თავის გამომეტყველება. ასეთ გენიოსთა რიცხვს ეკუთვნიან, მაგ., ინგლისელების შექსპირი და ბაირონი, გერმანელების გიოტე, შილლერი და ბეთჰოვენი, იტალიელების დანტე, რაფაელი და მიქელ-ანჯელო. მაგრამ ხალხის სულისკვეთება და მისი მისწრაფება — ნაყოფი მთელი მისი წარსული ცხოვრებისა და იმავე დროს მისი მომავალი განვითარების თავდები — კიდევ უფრო თვალსაჩინოა იმ ბრწყინვალე ისტორიულ ხანებში, რომლებიც შეადგენენ, ერთი მხრით, დასკვნას მთელი წარსული ცხოვრებისას და მეორე მხრით, განახლებული ცხოვრების დასაწყისს. ასეთ ბრწყინვალე დროს ჩვენ ვხედავთ ხალხის სულიერ ძალას, მისი მოქმედების ნიქს და უნარს, თუ როგორ ნაყოფიერათ უმუშავია მის ტვინს წარსულში

და თუ რის შემძლებელია იგი მომავალში. ასეთი ბრწყინვალე მომენტები ხშირი მოვლენა არაა თვით ბედნიერ ხალხთა ისტორიაშიაც, და ამიტომ ისინი მით უფრო საინტერესოა ჩვენთვის. იმათი საფუძვლიანათ გამოკვლევა და შესწავლა აუცილებლად თხოულობს ხალხის მთელი წარსული ცხოვრების შესწავლას. უამისოდ სრულებით გაუგებარი ხდება, მაგ., ისეთი დიდი ისტორიული მოვლენა, როგორც არის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია.

მაგრამ ყოველივე ის, რაც ჩვენ ზევით ვთქვით, მხოლოდ ბედნიერ ხალხთა ხვედრია. ამათ გარდა არიან ისეთი ხალხნი, თითქო ისტორიის მიერ დასჯილნი და გაუბედურებულნი, რომლებსაც არ ყოლიათ გენიოსი-მწერლები თუ ხელოვნების წარმომადგენლნი და რომლებსაც თავის ისტორიულ ცხოვრებაში არ გამოუვლიათ არც ერთი ბრწყინვალე ხანა, როცა ხალხი ამოძრავებულისკენ რომელიმე მაღალი იდეის სახელით და მისი მოგონება ღირს-სახსოვარი გამხდარიყოს შთამომავლობისათვის.

თქმა არ უნდა, რომ ასეთი ხალხის ცხოვრება მეტად საბრალოა; მის წარსულ ცხოვრებას არ აცისკროვნებს და არ აბრწყინებს არც ერთი შესანიშნავი პირი, რომლის ნაწარმოები ამაღლებდეს გრძნობა-გონებას და აღვიძებდეს ინტერესს წინსვლისადმი. შესაძლებელია, ასეთ ხალხს მრავალი განსაცდელი გამოეაროს, ბევრი სისხლი დაეღვაროს თავის ისტორიულ ცხოვრებაში თავისი ვინაობის დასაცავათ, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისტორია მას არ იხსენიებს, ვინაიდან მის ცხოვრებაში არ მომხდარა ისეთი რამ, რაც მას ამის ღირსად ხდიდეს. ვინც ჩვენ ისტორიას გაეცნობა, იგი დარწმუნდება, რომ ასეთი ყო-

ფილა ჩვენი ხალხის ცხოვრება წარსულში. აქ თქვენ ხედავთ ხალხის უზომო კაპან-წყვეტას, შეუწყვეტელ ომებს და სისხლის ღვრას, მაგრამ ვერც ერთ ისტორიულ ფაქტს, რომელშიაც იხატებოდეს ხალხის სულის კვეთება და მისი მისწრაფებანი. მეორე მხრით, ჩვენ აქ ვერ ვხედავთ ისეთ პირებს, რომლებიც თავიანთ ნაწარმოებით გვიხატავდნენ ხალხის ნამდვილ ცხოვრებას ან ასაზრდოებდნენ მას რაიმე მაღალი იდეით.

იმ ხალხის ისტორიის შესწავლა, რომლის წარსული მოკლებულია ასეთ ცხოველ-მყოფელ ელემენტებს, რაღაც უაზრო ხდება და თვით მისი ისტორია უფერულია. ამ შემთხვევაში ისტორიკოსმა არ იცის, რას მოკიდოს ხელი, საიდან დაიწყოს, სად ეძიოს თავის თვალთახედვის ისარი, ვინაიდან, სადაც გადაშლით ასეთ ხალხის ისტორიას, ყველგან ერთი და იგივე გხვდებათ: ყველგან ომი, სისხლის ღვრა, ლალატი; იცვლება მხოლოდ სახელები და წელთა აღრიცხვა.

ჩვენ ხშირად გვესმის საყვედური, რომ ქართულ ისტორიას ჯერ არა ყავს გამოჩენილი ისტორიკოსიო: მაგრამ ასეთი საყვედური რამდენადაც მართალია, იმდენად იგი უსაფუძვლოა. და მართლაც, კარგიც რომ გვეყოლოდნენ, რას იზამდნენ ჩვენში ჰიზო, ლუი-ბლანი, ტიერი, ბოკლი, ნიბური და სხ.? რომელი მოძრაობა, ან რომელი ისტორიული ცვლილება უნდა გაეხადოთ იმათ თავიანთ გამოკვლევათა საგნათ, რაზე უნდა მიეპყრათ თავიანთი ყურადღება? აბა დაასახელეთ ისეთი ღრმა ცვლილება ჩვენს ისტორიაში, რომელსაც ხაზი გაველოს ძველსა და ახალს ცხოვრებაში და რომლის მოთავე თვით ხალხი ყოფილი-

ყოს; ან ის დიდებული პირები, რომლების ნაწარმოებნი ხალხის გონების დაუშრეტელ და ცხოველ-მყოფელ წყაროდ გამხდარიყოს და რომლების გავლენით რამდენიმედ მაინც შემსუბუქებულიყოს მაშერალთა და ტვირთმძიმეთა უღელი? ბევრი ჩვენი წარსული ცხოვრების სიტყვით დადიებული ვაჟბატონი, რომელსაც ამ ისტორიის არაფერი გაეგება, უშუველად დაგვძრახავს ასეთი აზრის გამოთქმისთვის ჩვენი წარსული ცხოვრების შესახებ: როგორ თუ ჩვენმა წარსულმა ცხოვრებამ არ იცის ბრწყინვალე ხანა, როგორ თუ ჩვენ არ გვყოლია დიდებული პირებიო? — დაგვეკითხებიან ჩვენ გაცუებით. — განა დიდებული პირები არ არიან ვახტანგ გორგასლანი, ბაგრატ მესამე, დავით აღმაშენებელი, თამრ მეფე, ერეკლე მეორე და სხვა? განა ბრწყინვალე ხანათ არ ჩაითვლება ჩვენს ისტორიაში თამარ მეფის დრო? თქვენ ამოდ დაეკითხებით ასეთი ბრმა თაყვანისცემით და უმეცრებით გატაცებულ ვაჟბატონთ: რით ისახელეს თავი ამ პირებმა? ნუ თუ ამისთვის საკმარისია მხოლოდ აუცილებელი სისხლის ღვრა, შეუწყვეტელი ომები, ადამიანთა ქლექა? გარდა ამისა კი ჩვენ ვერაფერს ვხედავთ ვერც თამარ მეფის დროს და ვერც სხვა ზევით ჩამოთვლილ პირთა მოღვაწეობაში, განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ სხვებთან შედარებით, იათ დროს უფრო მეტი ხალხი გაჟლიტა და უფრო მეტი სისხლიც დაიღვარა.

მართალია, ჩვენს ძველ შწერლობაში არის ერთთერთი გამოჩენილი პირი — შოთა რუსთაველი თავისი „ვეფხისტყაოსნით“, მაგრამ რუსთაველი არ გადმოგვცემს თავის ნაწარმოებში ხალხის სულისკვეთებას და მის მი-

სწრაფებით; „ვეფხისტყაოსანში“ თქვენ ვერ ხედავთ ჩვენი ხალხის ცხოვრებას; ის ზღაპრული პოემაა აღმოსავლეთის კილოზე, სადაც გაღმერთებულია ქალ-ვაჟის სიყვარული, მონური წეს-წყობილება და მონური ცხოვრება. ამნაირი შინაარსის პოემამ შეიძლება მოიპოვოს მრავალი მკითხველი, რომელიც უსაქმოდ და უღარდელად ატარებს დროს და სხვისი ნაოფლარით ცხოვრობს, მაგრამ იგი არასოდეს არ შეიძლება გახდეს რომელიმე ნაყოფიერი მოძრაობის ან მოვლენის სათავედ. დარწმუნებული ვარ, ასეთი აზრი ზოგიერთ ვაჟბატონს არ მოეწონება და მის გამომთქმელს სასტიკად გააკიცხავენ, მაგრამ სულ ერთია, ამით სინამდვილე როდი შეიცვლება.

ასე იყო თუ ისე, ხალხი მაინც ცხოვრებდა, რისთვისაც საჭირო იყო განსაზღვრული ნივთიერი პირობები, რომლების ნიადაგზე აღმოცენდა და განვითარდა განსაზღვრული საზოგადოებრივი ურთიერთობა — სახელმწიფო და იურიდიული წესწყობილება, გონებრივი და სარწმუნოებრივი ზედნაშენები. თუმცა ქართველი ხალხის საზოგადოებრივი ცხოვრება თავის წარსულში არც ერთხელ არ შეწყვეულა ისე ღრმად და მძლავრად, რომ მით ერთბაშად და ძირეულად შეცვლილიყოს მისი საზოგადოებრივი წესწყობილება, როგორც ეს ხდებოდა განვითარებულ და დაწინაურებულ ხალხთა ისტორიაში, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი ხალხის ცხოვრება ნელ-ნელა მაინც იცვლებოდა, მის გულში მაინც ხდებოდა ერთნაირი ცვლილება. რომ დიდხანს არ მოგვიხდეს ამ საინტერესო საგანზე გაჩერება, ვიტყვით აქ, რომ მთელი ეს ცვლილება უმთავრესად ბატონ-ყმური წესწყობილების შექმნაში და

ზრდა-განვითარებაში მდგომარეობდა. ერთი მხრით, თავისუფალი მიწის მუშა-გლეხი თან-და-თან ხდება ბატონის ყურმოჭრილ ყმად, მონად, და მეორე მხრით, მთელი მიწა-ადგილი, რომლითაც წინად ყმები სარგებლობდნენ თანდა-თან გადადის ფეოდალური თავად-აზნაურობის და ეკლესიის ხელში. ეს პროცესი გრძელდება მრავალ საუკუნოების განმავლობაში. იგი იწყება ჩვენში თითქმის VII—VIII საუკუნოებში ქრისტეს შემდეგ: მაგრამ უფრო მკაფიოდ ბატონ-ყმობის ზრდას ჩვენ ვამჩნევთ მეათე საუკუნიდან. უკიდურეს საფეხურს ბატონ-ყმობა აღწევს ჩვენში მეთვრამეტე საუკუნეში, ღლო მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში იგი ლებულობს ყველაზე უფრო საძაგელ და აღმაშფოთებელ სახეს, ალბად იმიტომ, რომ იმის დღეები უკვე დათვლილი იყო.

მთელი ჩვენი წარსული ცხოვრება მოუხდა ამ ბატონ-ყმური წესწყობილების შექმნას და გაძლიერებას. შესანიშნავი აქ მხოლოდ ის გარემოებაა, რომ ეს პროცესი გაგრძელდა დიდხანს. ბატონ-ყმური ხანა გამოიარა თითქმის ევროპის ყველა დაწინაურებულმა ხალხმა, მაგრამ არსად ამ წესწყობილებას არ უცოცხლია ისე ხანგრძლივად, როგორც ჩვენში. ვინ იცის, კიდევ როდემდი იცოცხლებდა ჩვენში ბატონ-ყმობა, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს ჩვენი ხალხის პოლიტიკური მდგომარეობა ძირეულათ არ შეეცვალა. ბატონ-ყმობის განვითარება და იმავე დროს მისი გაქარწყლება ყოველგან დააჩქარა ვაჭრობისა და მრეწველობის აღორძინებამ და ეგრედ წოდებული მესამე წოდების შექმნამ და განვითარებამ. სამწუხაროდ, ჩვენში საკმარისად ვერ განვითარდა ვაჭრობა-

მრწველობა, და მაშასადამე, ვერც მესამე წოდება. მართალია, უძველეს დროში, ისტორია გადმოგვცემს, რომ ძველ კოლხიდელებს საკმარისად განვითარებული აღებ-მიცემობითი დამოკიდებულება ჰქონდათ უცხო ქვეყნებთან და ერებთან, როგორც, მაგ., ფინიკიელებთან, ეგვიპტელებთან და ინდოეთთან, მაგრამ შემდეგ ხანებში ეს საქმე თანდათან სუსტდება და თითქმის სრულებით ქრება. აქედან აღვიღად აიხსნება ის გარემოება, რომ ჩვენი ხალხის წარსულმა ცხოვრებამ არ იცის არავითარი პოლიტიკური გინდ წმინდა გონებრივი ხასიათის მოძრაობა, ასე რომ ქართველი ხალხის მთელი შინაური ცხოვრება წარსულში მხოლოდ ბატონ-ყმური წესწყობილების გარშემო ტრიალებს, ყოველივეს მისი დალი ასვია, ყველაფერი იმით არის გაქლენთილი და შექუთვილი. სამწუხაროდ, ბატონ-ყმობის ისტორია ჩვენში ჯერ არ დაწერილა, ასეთი ისტორია კი მეტათ საინტერესოა მეცნიერულათა. ამ წიგნაკში ჩვენ გვსურს გავაცნოთ მკითხველს ერთი მწერალი, რომელმაც ჩვენში პირველად ამოიღო ხმა ბატონ-ყმური წესწყობილების წინააღმდეგ, რომელმაც პირველად დაგმო ეს წყობილება და რომელმაც საზოგადოებას გადაუშალა მისი შემადრწუნებელი და აუტანელი მხარეები. ამ მწერლის სახელი დანიელ კონქაძეა.

მისი ერთად-ერთი მოთხრობა — „სურამის ციხე“ — ერთ და იმავე დროს აშკარა პროტესტიც არის ამ საზარელი და ადამიანის ღირსების შემარცხვენილი წესწყობილების წინააღმდეგ და მისი ზოგიერთი მხარეების ცოცხალი და ნამდვილი სურათიც, თუ როგორი იყო

და რას წარმოადგენდა ბატონყმობა მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში.

დანიელ კონჭაძის მოთხრობა შესანიშნავია არა მარტო როგორც ხელოვნური ნაწარმოები, არამედ კიდევ უფრო, როგორც ისტორიული დოკუმენტი. მისი გარჩევა და დაწვრილებით გინხილვა გადაგვიშლის რამდენიმედ იმ სურათის ერთ კუთხეს, რომელსაც ბატონ-ყმობა ეწოდება და რომელიც ჯერ ჩვენთვის სქელი ბურუსით არის გარემოცული. მაგრამ სანამ ამას შევუდგებოდეთ, მე შევეცდები მკითხველს გავაცნო თვით ამ მოთხრობის ავტორის ცხოვრება. ამას მით უფრო სიამოვნებით ვასრულებ, რომ დღემდის ჩვენს მწერლობაში ამ შესანიშნავი პიროვნების შესახებ თითქმის არაფერი ცნობა არ მოიპოვება*).

*) დ. კონჭაძის და მისი „სურამის ციხის“ შესახებ ქართულ მწერლობაში გარდა ჯერელი ბექასი (ფსევდონიმა ანტ. ფურცელაძისა) და გ. თუმანოვის წერილისა დღემდის თითქმის არავითარი ცნობა არ არსებობს. პირველი ავტორის წერილი დაბეჭდილია ჟურ. „ცისკარში“ 1863 წ.; ამ წერილში გარჩეული და დაფასებულია „სურამის ციხე“, როგორც მოთხრობა. ბ-ნ გ. თუმანოვის წერილში გაზ. „დროება“ 1875 წ. №№ 117—119), სხვათა შორის, მოყვანილია ზოგიერთი ცნობა დ. კონჭაძის ცხოვრების შესახებ, მაგრამ, სამწუხაროდ, სრულებით სიმართლეს მოკლებული, როგორც ჩვენ ამას თავის დროზე დავინახავთ. ამ ცნობების თანახმად შედგენილია ბ-ნ ა. ბაბანაშვილის წერილი დ. კონჭაძის შესახებ რუსულ ჟურნალ „Русская мысль“-ში (1902 წ., № 8).

ახალი შენიშვნა: ამას უნდა დაუმატოთ კიდევ შემდეგი: ამ უკანასკნელ დროს დ. კონჭაძეზე აღმოჩენილ ახალ მასალებში, რომლებიც შეიცავენ სხვადასხვა ცნობებს კონჭაძის ცხოვრების შესახებ. ახალი არაფერია გარდა ერთი ცნობისა, რომელიც გვეუბნება, რომ აღმოჩენილია კონჭაძის ახალი ხელნაწერი.

დანიელ ჭონქაძის ცხოვრება.

(1830—1860 წ. წ.).

დანიელ ჭონქაძე დაიბადა 1830 წელს*) სოფ. ყვავილაში, რომელიც დუშეთის მაზრაში მდებარეობს (ტფილისის გუბ.) **). ჩამომავლობით დანიელი გლეხი იყო, და თუმცა ის სასულიერო წოდებაში ირიცხებოდა, მაგრამ მას მაინც

*) ერთი ოფიციალური საბუთი, რომელიც დანიელის სამსახურის აღწერას შეიცავს, გვეუბნება, რომ ვითომც 1839 წელს დანიელი, როცა ის სასწავლებელში მიიბარეს, ყოფილიყოს 14 წლის. თუ ამ წყაროს დაუჯერეთ, მაშინ გამოვა, რომ დანიელი უნდა დაბადებულიყო 1825 წელს; მაგრამ რადგანაც ამას ეწინააღმდეგება ყველა დანარჩენი წყაროები, ამიტომ ჩვენ ამაზე არ ვემყარებით. შემდეგ ჩვენ გავიგებთ, თუ საიდან წარმოდგა ეს წინააღმდეგობა.

**) დანიელ ჭონქაძის ცხოვრების შესახებ ცნობები ჩვენ შეგკრიბეთ უმეტეს ნაწილად მის ნათესაეთა და ნაცნობთა შორის 1897—98 წლებში, ტფილისში. აქ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, ერთი მხრით დან. ჭონქაძის დის, ქ-ნ ეკატერინეს, და, მეორე მხრით, დანიელის მახლობელი მეგობრის ბ-ნ იოსებ ინდუაშვილის ნაამბობი. ორივე ეს პირები ცნობის გამოკითხვის დროს ღრმა მოხუცებულები იყვნენ, მაგრამ დანიელის ხსენება ისე ცოცხლად და ნათლად ჰქონდათ თავის მეხსიერებაში დაცული, რომ ასე გეგონებოდათ, ყოველივე ეს თითქო გუშინდელი ამბავიო, მიუხედავად იმისა, რომ დანიელის სიკვდილის შემდეგ თითქმის 30 წელიწადი იყო გასული. გარდა ამისა, ზოგიერთი საინტერესო ცნობები ტფილისის სემინარიის და საქართველოს სინოდალური კანტორის არქივიდან გვაქვს ამოღებული. დასასრულ, მადლობის ღირსია აგრეთვე ბ-ნი ზ. კიკინაძე, რომელმაც ამ მიზნისათვის გვათხოვა თავისი ორი

გლახად მიაჩნდა თავი, რაც დაამტკიცა მით, რომ 1856 წელს 31 იანვარს უწმინდესი სიხოდის დადგენილებით თავისივე თხოვნით ის გამორიცხულ იქნა სასულიერო წოდებიდან.

მეორე მხრით, უადგილო არ იქნება შევნიშნოთ აქვე, რომ დაბალი სამღვდელოება, რომელსაც დ. კონქაძე დაბადებით ეკუთვნოდა, თავისი საზოგადოებრივი მდგომარეობით ბევრით არაფრით განირჩეოდა გლახაკობისაგან, რომელიც იმ დროს ბატონ-ყმობის მძიმე უღლის ქვეშ იზნიკებოდა; ეს უღელი დაბალ სამღვდელოებასაც აწვა თავზე.

ცნობილია, რომ საქართველოში თავადებს თავის ყმებად ყავდათ სასულიერო პირებიც, თუმცა 1808 წელს რუსეთის მთავრობამ ეს უკანასკნელნი გაანთავისუფლა ყმობიდან, მაგრამ ბატონ-ყმური დამოკიდებულება სასულიერო პირებსა და თავად-აზნაურობას შორის ფაქტიურად

ხელ-ნაწერი: ერთი ბატონ-ყმობის შესახებ და მეორეც თვით დ. კონქაძეზე. საკიროდ ვთლით აქვე აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ, სამწუხაროდ, ჩვენ ვერ ჩავიგდეთ ხელში ვერც ერთი ხელნაწერი რომელიც დანიელის ხელით ყოფილიყოს დაწერილი. თქმა არ უნდა, რომ ეს დიდი დანაკლისია მისი ბიოგრაფიის საესებით შესადგენად. დანიელის ერთათ-ერთმა შვილმა გიორგიმ, რომელსაც ჩვენ ამის შესახებ მივმართეთ, შეგვატყობინა, რომ მამისაგან არავითარი ხელნაწერი არ დარჩენილა, გარდა თვით დანიელის სურათისა, რომელიც დაუზატავს დანიელის სიცოცხლეშივე სემინარიის მხატვრობის მასწავლებელს ფორტუნატოს. ეს სურათი მან მაშინვე გამოუგზავნა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას გადასაღებათ.

ახალი შენიშვნა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ წიგნის დაწერის შემდეგ გავიდა 26-27 წელიწადი, საკითხი, თუ რომელ წელს დაიბადა დ. კონქაძე, საბოლოოდ დღემდისაც არაა გამორკვეული.

შენარჩუნებულ იქნა თვით ბატონყმობის გაუქმებამდე. გარდა ამისა სასულიერო წოდება თავის თავად წარმოადგენდა თავისებურ კიბეს, რომლის მაღალი საფეხურები, ე. ი. ეპისკოპოსობა, მიტროპოლიტობა და კათალიკოსობა, ეჭირათ განსაკუთრებით გამოჩენილ გვარების პირთ*) და დიდი წოდების პირნი იქ ძლიერ იშვიათად შესკუბდებოდნენ.

ამნაიოად, დ. ჭონჭაძე თავისი საზოგადოებრივი მდგომარეობით და ცხოვრების პირობებით მჭიდროდ დაკავშირებული იყო გლეხ-კაცობასთან. ამ გარემოებაზე ჩვენ განგებ შევაჩერეთ მკითხველის ყურადღება, რადგანაც ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დანიელის ცხოვრებაში.

დ. ჭონჭაძის მამას ერქვა გიორგი; მამე ჩვენ ვიცით მხოლოდ შემდეგი: სწავლა მიუღია ნათლის-მცემლის მონასტერში, რის შემდეგ გაუმწესებიათ მღვდლად. გასული საუკუნის ოცდამეათე და მეორმოცე წლებში იგი მსახურობდა მისიონერად ოსეთის სასულიერო კომისიაში. ამ მსახურში მან გამოიჩინა შესანიშნავი მზნეობა და ბოლოს მას თავიც გადააჯოლა. საზოგადოდ წასული საუკუნის 30—40 წლები დიდი მოუსვენარობის და შფოთვის დრო იყო მთიულეებში. ეს ნახევრად ველური ხალხნი, მაჰმადის

*) 1798 წელს ნიქოზის კათედრა თავისუფალი იყო; ამისათვის იშუამდგომლეს, რომ ეს ეპარქია მიცემოდა დიონისესს, თავად ციცი-შვილთა ნაცემეს. მაგრამ ამაზე გიორგი XIII-ემ უარი თქვა მხოლოდ იმიტომ, რომ ეპისკოპოსი საჭიროა „გვართ განთქმული კაციო“. იხ. პ. იოსელიანი: „გიორგი მეფის ცხოვრება“, გვ. 198. ავტორი იქვე დასძენს: „საზოგადოდ მეფენი არა ადვილათ უბოძებდენ გლეხთა და აზნაურთაგანს კათედრასა“.

სარწმუნოებით გატენილნი, უკანასკნელ სისხლის წვე-
თამდის ეწინააღმდეგებოდნენ რუსეთის მორჩილებას. სხვა-
თა შორის, ქრისტიანობის გავრცელება მიაჩნდა მათ ასე-
თი დამორჩილების ერთ-ერთ იარაღად. მამა გიორგი
შეიქნა იმათი ფანატიკოსობის მსხვერპლი: 1845 წელს,
სოფ. გიქარში (ოსეთშია), გზაზე მას თავს დაესხა ფანა-
ტიკოსთა ბრბო და სიცოცხლეს გამოასალმეს.

შვიდ წლამდის დანიელი ცხოვრობდა თავის სამშობ-
ლო სოფელში — ყვავილში, დედასთან. დანიელის დედა,
მელანია, მეტად კეთილი ადამიანი ყოფილა: მას ჩაუნერ-
გავს თავის ერთად-ერთი ვაჟისათვის — დანიელისათვის
ბევრი ისეთი თვისებები, რომლებმაც შემდეგ კეთილი ნა-
ყოფი გამოიღო. დანიელს პატარობიდანვე ეტყობოდა შე-
სანიშნავი დაკვირვების ნიჭი და მკვირცხლი გონება.
1837—38 წლამდის დანიელი იზრდებოდა განსაკუთრე-
ბით თავისი დედის გავლენის და მზრუნველობის ქვეშ.
ამ ხანებში მამა გიორგის თავის ოჯახი გადაუყვანია ვლადი-
კავკაეში, სადაც იგი იმ დროს მსახურობდა. ამით,
სრულიად ნორჩი ბავშვი მოშორდა როგორც თავის სამ-
შობლო სოფელს და ტოლ-ამხანაგებს, ისე ყოველივე იმას,
რაც შეადგენდა მისი მონათესავე ხალხის მწუხარებას თუ
სიხარულს, ზნე-ჩვეულებას და ხასიათს. ამ გარემოებას
თავისი კვალი უნდა დაემჩნია ბავშვის აღზრდა-ვანებითა-
რებაზე. ცხოვრებაში კაცს იმდენი მოულოდნელი და
უნებლიეთი ნაბიჯის გადადგმა უხდება, რომ ძნელია იმის
გადაჭრით თქმა: ეს სასარგებლო იყო და ეს უსარგებლო.
ამიტომ ჩვენ არაფერს ვამბობთ: სასარგებლო იყო თუ არა
დანიელისთვის სამშობლო სოფელთან დაშორება.

ვლადიკავკავში გადასახლების შემდეგ პატარა დანიელმა სულ მოკლე ვადაში იმდენად შეითვისა ოსური ენა, რომ ჩქარა დაიწყო მათე ლაპარაკი. ამის მიზეზი ის იყო, რომ მის მამასთან, როგორც მისიონერთან, ხშირი მისვლა-მოსვლა და დამოკიდებულება ჰქონდათ ოსებს. აქვე შევნიშნავთ, რომ შემდეგ დანიელმა ისე შეითვისა ოსური ენა, რომ ეს უკანასკნელი გახდა თითქმის მის მეორე სამშობლო ენად. მაშინდელი დროის მიხედვით, როცა 15—20 წლის ყმაწვილი კაცს აწყობინებდნენ სწავლას, დანიელს შედარებით ძლიერ ჩქარა დაებადა სკოლაში შესვლის სურვილი, ქართული წერა-კითხვა მან კიდევ თავის სამშობლო სოფელში ისწავლა დედისაგან. სკოლაში შესვლას კი მშობლები აგვიანებდნენ, რადგანაც რვა-ცხრა წლის ბავშვს სასწავლებელში იმ დროს არ ღებულობდნენ. როგორც იქნა, 1839 წელს დანიელი შევიდა ვლადიკავკავის სასულიერო სასწავლებელში, როცა იგი ცხრა წლის იყო. ამიტომ ადვილი შესაძლებელია, რომ წლოვანებას არ დაებრკოლებია, მშობლებმა ის 14 წლის გამოიყვანეს*).

პატარა დანიელი ისე დაეწაფა სწავლას, როგორც დიდი ხნის მოწყურებული კაცი დაეწაფება ხოლმე ცივ წყალს. ამიტომ არა თუ მშობლები, თვით მასწავლებლებიც იძულებული იყვნენ დაეშალათ მისთვის მეტის-მეტე მეცადინეობა. ბუნებით ნიჭიერი და სწავლას მეტათ მოწყურებული დ. ქონქაძე საუკეთესო და სამაგალითო მოწაფე იყო მთელ სასწავლებელში. ვლადიკავკავის სასუ-

*) აქედან აიხსნებამ ის გარემოება, რომ ერთ-ერთ ოფიციალურ საბუთის ქალაქში დანიელი 1839 წელს 14 წლისათ არის გამოყვანილი.

ლიერო სასწავლებელში მან სწავლა დაასრულა 1845 წელს და იმავე წელს გადმოვიდა ტფილისის სასულიერო სემინარიაში. სემინარიაში სწავლის დროს დანიელის ცხოვრებაში შესანიშნავი არაფერი მომხდარა; აქ იგი ითვლებოდა არა მარტო ნიჭიერ და სამაგალითო შეგირდათ, არამედ კიდევ უფრო საუკეთესო ამხანაგადაც. უნდა ვიფიქროთ აგრეთვე, რომ დანიელს სემინარიაში ყოფნის დროს თვითგანვითარებისთვისაც უნდა მოეკიდებინოს ხელი, რაც იმ დროს ახალი ხილი იყო მოსწავლეთათვის. იმავე დროს იგი უფრო ახლო ეცნობა მაშინდელ ჩვენს ცხოვრებას, რომელსაც იგი დაშორებული იყო მთელი რვა წლის განმავლობაში და რამდენიმედ ქართულ მწერლობასაც. მხოლოდ ამით აიხსნება ის ღრმა ინტერესი და ხალისი, რომლითაც სწავლის დამთავრების შემდეგ, დ. ქონქაძე უკვირდებოდა ჩვენი მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების მოთხოვნილებათ და ქირ-ვარამს; და იმავე დროს ცდილობდა მშრომელი ხალხის გლეხ-კაცობის მონური მდგომარეობიდან დახსნას.

1851 წელს, 11 სექტემბერს, სემინარიაში სწავლის დასრულებისთანავე, ადგილობრივი სასულიერო მთავრობის განკარგულებით, დ. ქონქაძე დაინიშნა ოსური ენის მასწავლებლად სტავროპოლის სემინარიაში, სადაც ის დარჩა სამ წელიწად ნახევარს, ე. ი. 1855 წლის 5 აპრილამდის, როცა იგი ხელახლა გადმოიყვანეს იმავე საგნის მასწავლებლად ტფილისის სემინარიაში. ტფილისში გადმოყვანა დანიელისათვის უეჭველად ძლიერ სასიამოვნო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს მთელ მის ცხოვრებაში. ნათესავეებსა და ნაცნობებს გარდა აქ მას სხვა საქმე იზიდავდა, სხვა

სამსახური იწყებდა. ეს იყო მოღვაწეობა საზოგადოებრივ ასპარეზზე, რაც მას დიდი ხანია სწადდა და რაც ბევრად უფრო შესაძლებელი იყო ტფილისში, სადაც იმ ხანებში ნელ-ნელა ცხოვრება იღვიძებდა. მაგრამ პირველად აქ მას გადმოსვლისთანავე დიდი უბედურება შეემთხვა. არ გასულა მისი გადმოყვანის შემდეგ ცხრა თვე, რომ დანიელს მოუკვდა საყვარელი მეუღლე, რომელიც მან სტავროპოლში შეირთო და რომელიც გარდაიცვალა ძეობიდან განთავისუფლების შემდეგ, დაუტოვა რა თავის ქმარს ერთად ერთი ვაჟი გიორგი. მართალია, ცოლის დაკარგვამ სამუდამოდ მოუშხამა დანიელს სიცოცხლე, მაგრამ სასოწარკვეთილებას იგი არ მისცემია: იგი შეუდრეკელად მიდიოდა ერთხელ არჩეული გზით.

უწინარეს ყოვლისა დანიელის საზრუნავ საგანს შეადგენდა მისი ნივთიერი მდგომარეობის გაუმჯობესება. სემინარიაში სამსახურისათვის ის ღებულობდა წელიწადში სულ 200 მანეთს; ეს მას ვერ აკმაყოფილებდა, ამიტომ იძულებული შეიქნა გარდა ამისა კიდევ სამსახური ეშოვნა. აქ მას უშველა ოსური ენის ცოდნამ. სასულიერო მთავრობას იმ დროს ძლიერ ესაქიროებოდა ოსური ენის მცოდნე და დ. ჰონქაძე ამ მხრით ყველაზე უფრო გამოსადეგი იყო. დანიელს ჩქარა მისცეს ადგილი სინოდალურ კანტორაში, ჯერ კერძოთ და 1859 წლიდან კი ჩარიცხულ იქნა შტატში, როგორც მაგიდის უფროსი. აქ მეტად სწყალობდა მას სინოდალური კანტორის პროკურორი ტიურინი, რომელმაც მიიანდო დანიელს, სხვათა შორის, საეკლესიო წიგნების თარგმნა ოსურ ენაზე. ტიურინის წინადადებით დ. ჰონქაძემ გადათარგმნა ოსურ ენაზე რამ-

დენიმე საეკლესიო წიგნი, სხვათა შორის, კურთხევენი, რისთვისაც მან მიიღო ჯილდო 350 მანეთი. ტიურინისავე წინადადებით დაიწყო მან რუსულ-ოსურ ლექსიკონის შედგენა, მაგრამ ჩვენ არ ვიცით, თუ რა ბედი ეწია ამ შრომას.

ამნაირად, ნივთიერად დ. ქონჭაძე შედარებით უზრუნველყოფილი შეიქნა, მაგრამ მას შემდეგ მას ბევრი აღარ უცოცხლია. გამუდმებულმა და მძიმე შრომამ ლუკმა პურის მოპოებისათვის, ცალკე სემინარიაში, ცალკე სინოდალურ კანტორაში და იმავე დროს საეკლესიო წიგნების თარგმნამ ოსურ ენაზე, გაფაციცებით მეცადინეობამ თვითგანვითარებისათვის, და მთელი ღამეების თენებამ „სურამის ციხის“ წერის დროს, რადგანაც სხვა დრო მას არ ჰქონდა, სრულებით გასტეხეს და მოშალეს ახალგაზრდა დანიელი, რომელიც ის-ის იყო გამოვიდა საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ასპარეზზე.

დ. ქონჭაძე გარდაიცვალა 1860 წელს 16 ივნისს ქლეჩისაგან, რომლის უტყუარი ნიშნები მას ერთი წლის წინად დაეტყო. სიკვდილის წინ მთელი ექვსი თვის განმავლობაში ლოგინიდან აღარ ამდგარა. როცა დანიელი იწვა და სიკვდილს ებრძოდა, ამ დროს მას ტფილისში მოკვლას პირდებოდა მაშინდელი თავად-აზნაურობის ერთი ჯგუფი, რომელმაც, როგორც სარკეში, ისე დაინახა თავის თავი „სურამის ციხეში“^{*)}.

ძნელი სათქმელია, თუ რით დაბოლოვდებოდა დ. ქონჭაძის წინააღმდეგ აღშფოთება, რომ ულმობელ სენს იგი სამუდამოდ არ წაერთმია ქართველი ხალხისა და მწერ-

^{*)} იხ. ამის შესახებ წერილი ქერული ბეჟასი (ფსევდონიმი ანტონ ფურცელაძისა) ჟურ. „ცისკარში“ 1863 წ.

ლობისათვის. დ. ჰონჭაძემ რომ დიდი უკმაყოფილება და ღრტვინვა გამოიწვია „სურამის ციხის“ დაბეჭდვით მაშინდელი საზოგადოების გაელენიან ნაწილში, ეს სხვათა შორის, იქიდანაც მტკიცდება, რომ ჟურ. „ციხის“ რედაქტორს, ი. კერესელიძეს, რომელიც დანიელს დიდ პატივს სცემდა, მისი გარდაცვალების ამბავი ერთი სიტყვითაც არ მოუხსენებია თავის ჟურნალში, რომელიც, ნუ დაივიწყებთ, ერთ-ერთი დრო-გამოშვებით გამოცემა იყო მაშინ ჩვენში. ასეთი გარემოება, ჩვენის აზრით, მხოლოდ იმით უნდა აიხსნას, რომ ი. კერესელიძემ ამჯობინა სრული სიჩუმე იმ კაცის გარდაცვალების შესახებ, რომელსაც იგი დიდათ აფასებდა და ღრმა პატივს სცემდა, ვიდრე იგი ცუდად მოეხსენებია, ვინაიდან, წინააღმდეგ შემთხვევაში დ. ჰონჭაძის მტრები მთელ თავიანთ შურის-ძიებას თვით მასზე გადაიტანდნენ. კერესელიძისთვის ისიც საკმარისი იყო, რომ „სურამის ციხის“ გამო დიდი საყვედური მიიღო და ზოგიერთებმა ჟურნალის გამოწერაზედაც უარი განაცხადეს, რაც, თავის თავად იგულისხმება, მისთვის დიდი დასჯა იყო.

აი უმთავრესი ფაქტები „სურამის ციხის“ ავტორის ცხოვრების შესახებ *), რომლებიც ჩვენ შევკრიბეთ.

*) დანიელ ჰონჭაძე მარხია ტფილისში, ვერის სასაფლაოზე, თავის ცოლის გვერდით. ეს ორივე საფლავი შემოღობილია რკინის მესხრით. დანიელის საფლავს მალეიდან ადევს საკმარისათ სქელი თუჯი ფიცარი შემდეგი ზედწარწერით: „Здесь погребен Даниел Георгиевич Чонкадзе. Родился в 1830 году. скончался 16 июня 1890 года“. მისი ცოლის საფლავს ადევს უბრალო ქვის ფიცარი ანნაირივე წარწერით. დანიელს სიკვდილის შემდეგ რაც კი რამ მას დარჩენია, მის ნათესაებს და მეგობრებს ყოველივე გაუ-

აშკარაა, რომ ეს ცხოვრება გარეგანი გამოხატულებით, ფაქტებით, არ ყოფილა მდიდარი და ეს გარემოება არა თუ ჩრდილავს თვით დ. კონქაძის ცხოვრებას, მის სულიერ ზნეობრივ სახეს, არამედ ის დიდ გასაჭირში აყენებს მის ბიოგრაფსაც, რომელსაც ამის გამო არ შეუძლია გადაუჭლოს მკითხველს მისი ცხოვრების მთელი სურათი, ჩააყდოს ის მის სულის მოძრაობაში, გააცნოს სავესებით მისი განზრახვანი, იდეები და მისწრაფებანი. სამწუხაროდ, ეს ასეა, და ამის მიზეზი კი თვით ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებაა, რომელიც საზოგადოთ ყოველთვის მეტად ვიწრო ფარგალში იყო მომწყვდეული და ამიტომ იგი, ე. ი. ცხოვრება, ადამიანის პირად მოქმედებასაც მეტად ვიწრო სარბიელს ანიჭებდა. ჩვენში ყოველთვის შეზღუდული ყოფილა პიროვნების თავისუფალი მოქმედება, მისი ნიჭის სრული გაშლა, მის მისწრაფებათა და იდეათა სავესებით და დაუბრკოლებლად გამომჟღავნება. დ. კონქაძის შესახებ ეს მით უფრო ითქმის, ვინაიდან ის გარდაიცვალა ისე, რომ მის ლიტერატურულ ნიჭს გაფურჩქვნა არც კი დასცლია. ყოველ ექვსს გარეშეა, რომ იმ მწერალს, რომელიც პირველი ლიტერატურული ნაწარმოები „სუსამის ციხეა“, მომავალში ბევრი რამის შექმნა შეეძლო. და მართლაც, ივ. კერესელიძის გადმოცემით, როცა ცენზორს „სურამის ციხის“ დაბეჭდვაზე ნება და-

ყიდიათ დასაფლავების და ძეგლის გაკეთების ხარჯის დასაფარავად. ალბათ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ დანიელის სიკვდილის შემდეგ, არავითარი ხელნაწერი არ დარჩენილა, ვინაიდან ჩვენთვის წარმოუდგენელია, რომ „სურამის ციხის“ ავტორს არ ქონებოდა რაიმე ნაწერი, თუ დამთავრებული არა, დაწყებული მაინც.

ურთავს, დ. კონჭაძეს მაშინვე განუზრახავს მეორე მო-
თხრობის დაწერა, სათაურით „ვისი ბრალია“, რომელ-
შიაც ავტორი ბევრად უფრო ფართოდ და ვრცლად უნდა
შეხებოდა იმავე საგანს, რომელიც შეადგენს მისი პირ-
ველი მოთხრობის უმთავრეს შინაარსს, ე. ი. ბატონ-ყმურ-
ურთიერთობას. მაგრამ რამდენადაც ჩვენ ვიცით, დანიელი
ისე გამოესალმა სისოცხლეს, რომ ამ მოთხრობის დაწყე-
ბაც ვეღარ მოასწრო.

დ. კონჭაძის მოვლინება ქართულ მწერლობაში პირ-
ველი შეხედვით გასაკვირალია, მისი მონაწილეობა ქარ-
თულ მწერლობაში მიემსგავსება ისეთი ვარსკვლავის გა-
მოჩენას ცის სივრცეში, რომელიც გაანათებს თუ არა,
ისევე საბუღამოდ ქრება. უნდა აღვნიშნოთ მხოლოდ,
რომ დ. კონჭაძემ თავისი „სურამის ციხით“ დასტოვა ქარ-
თულ მწერლობაში გაუქრობელი სხივი, სანამ ქართული
მწერლობის ხსენება არ მოიხპობა. მაგრამ დ. კონჭაძე
შესანიშნავია არა მარტო იმით, რომ მან დასწერა „სურა-
მის ციხე“, არამედ კიდევ უფრო თავის პიროვნებით, თავის
ჩამომავლობით და პირადი ღირსებით. იგი შესანიშნა-
ვია არა მარტო იმით, რომ მან პირველმა აღძრა ჩვენში
ლაპარაკი ძირითად საკირ-ბოროტო საგანზე, არამედ მით,
რომ იგი გამოვიდა ისეთი წრიდან, საიდანაც მანამდე ჩვენ-
ში საზოგადო მოღვაწენი არ გამოდიოდნენ, ვინაიდან
ეს წრე ამის შესაძლებლობას არ იძლეოდა. დ. კონჭაძის
გამოსვლა საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზე მოასწავებდა
იმას, რომ ასეთი ნიადაგი უკვე მზადდებოდა ჩვენშიაც.
ამ ახალი ხანის, ახალ-წყების მოღვაწეთა წინამორბედათ
შეიქნა დ. კონჭაძე, ე. ი. ის, ვინც ნამდვილი ხალხის შეი-

ლი იყო, ხალხის წიაღიდან გამოსული. როცა თქვენ აკვირდებით და სწავლობთ ჩვენ საზოგადოებრივ ცხოვრებას ამ 50 წლის წინათ, განსაკუთრებით ჩვენ მაშინდელ მწერლობას, თქვენ დაინახავთ, რომ დ. კონქაძე ჩვენ მწერლობაში დგას სრულიად განმარტოვებული. მაშინდელ ჩვენ მწერლებთან მას საერთო არაფერი აქვს. ის არა გავს მათ არც ჩამომავლობით, არც ზნე-ჩვეულებით და უმთავრესად, არც თავის ნაწარმოების შინაარსით და მიმართულებით. ჩამომავლობით ის ეკუთვნის დაბალ წოდებას, ე. ი. გლეხ-კაცობას, რომელსაც ბატონ-ყმობის უღელი აწვა კისერზე. მაშინდელი ჩვენი მწერლები უმეტეს ნაწილად თავად-აზნაურები იყვნენ, და თუ ზოგიერთ მეტად იშვიათ შემთხვევაში ისინი სხვა წოდებიდან გამოდიოდნენ მაინც მაღალ საზოგადოებაში ტრიალებდნენ. დ. კონქაძე კი ყველა ამებზეაგან შორს იდგა და ერთხელაც არ უფიქრია ამ მაღალ საზოგადოებასთან დაახლოვება, ის მხოლოდ ერთათ-ერთი ფიქრით, ერთად-ერთი აზრით იყო აღჭურვილი — დამონებული და დაჩაგრული ხალხის აუტანელი მდგომარეობით. აქ მას არ ეტყობოდა რყევა, ორპირობა, ორ-აზროვნება; მისი განზრახვა, წადილი და მისწრაფება აშკარაა; იგი ესარჩლება შეურაცყოფილს და შევიწროვებულ ხალხს. ამ შემთხვევაში მეტად საგულისხმოა ის გარემოება, რომ შეურაცყოფილი და მიწასთან გასწორებული ხალხის გამოსარჩლება პირველად იკისრათვით ამავე ხალხის ნამდვილმა შვილმა, რომელიც თვით ამ შეურაცყოფილი და ტანჯული ხალხიდან იყო გამოსული. ეს გამოსარჩლება არ ყოფილა გამოწვეული არც საქველმოქმედო მიზნით და არც თავის მოსაწონებლად,

რაც ცალიერ სიტყვებს გარდა არაფერში არ იხატებოდა, როგორც იყო გლეხების გამოსარჩლება ზოგიერთ თავად-აზნაურ მწერალთა მხრით. არა, დ. ჭონქაძის გამოსარჩლება ყველა ამ თვალთ-მაქცობას და ფარისევლობას სრულიად მოკლებული იყო; ის იყო გაქირვებული და ტანჯული ხალხის გულიდან ამონახეთქი ხმა და ამიტომ ეს ხმა, როგორც ლახვარი, ისე მოხვდა ყველას, ვისაც მის ტანჯვაში და წვალებაში ბრალი ედვა.

მაგრამ ამისათვის არ კმაროდა მარტო ცხოვრების ცოდნა და დაჩაგრულისადმი თანაგრძნობა; ამისათვის საჭირო იყო ნათელი გონება და ფხიზელი შეხედულება, ე, ი. საჭირო იყო კაცი, რომლის გონება არ უნდა ყოფილიყო შებოქილი ბატონ-ყმური შეხედულებით და თავად-აზნაურული იდეებით. ასეთი კაცი გამოდგა დ. ჭონქაძე, რომელსაც პატარობიდანვე ჩაბეჭდილი ჰქონდა გულში იმ დროს არსებული ბატონ-ყმური წესწყობილების შემადრწუნებელი მხარეები. რაც დრო გადიოდა და დ. ჭონქაძის განათლება და თვითგანვითარება წინ მიდიოდა, ბატონ-ყმობის აუტანლობა მისთვის სულ უფრო და უფრო აშკარა ხდებოდა. ბატონ-ყმობა შეიქნა იმ დროს ისეთი მძიმე უღელი ხალხისათვის, რომ მისი არსებობის გაგრძელება ხალხს პირდაპირ განადგურებას უქადდა. როცა კაცს რაიმე სიმძიმე აწევს თავზე, იმ დროს ის მხოლოდ ამ სიმძიმის თავიდან მოშორებაზე ფიქრობს, მისი ფიქრი და გონება მხოლოდ ამ ერთი აზრით არის გამსჭვალული, — და თუ როგორ იქნება მომავალში მისი მდგომარეობა, ეს გარემოება მას იმ დროს სრულებით არ აწუხებს. ასე იყო ამ შემთხვევაშიაც: დ. ჭონქაძე ფიქრობდა როგორმე მხო-

ლოდ ამ ბატონ-ყმობის მოსპობაზე, სხვა რამეზე ფიქრი იმ დროს არ შეიძლებოდა. დიდი გაქირვება ან უბედურება ავიწყებოდა კაცს პატარა გაქირვებას ან უბედურებას. „სანამ ჩვენ ბატონის ყმანი ვართ, ჩვენი ბედნიერება არ შეიძლება“, — ეუბნებოდა დურმინიანი თავის სატრაფოს და მისი პირით აქ ლაპარაკობს თვით ავტორი. მაგრამ ეს ისეთი დრო იყო, როცა ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ მოქმედება კი არა, ფიქრიც აკრძალული იყო და დანაშაულებად ითვლებოდა. ჩვენში ეს მაინც წარმოუდგენელი იყო.

სხვანაირ პირობებში იყო საქმე თვით რუსეთში. იქ ამ საზარელი წესწყობილების წინააღმდეგ დიდი ხნიდან იბრძოდნენ როგორც ფარულად, ისე აშკარად, როგორც მწერლობის საშუალებით, ისე სიტყვიერადაც. გასული საუკუნის მეორეოთხე წლების სახელოვან მოღვაწეთა გუნდმა, რომელსაც ამშვენებდნენ: გერცენი, ბელინსკი, სტანკევიჩი, გრანოვსკი, ტურგენევი და შემდეგ ჟურნალ „სოვრემენიკი“-ის გამოჩენილი თანამშრომლები: ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი, თავის უპირველეს მიზნად ბატონ-ყმობის მოსპობა დაისახეს; ეს იყო მათი მოღვაწეობის პროგრამის პირველი მუხლი. დ. კონქაძე ეცნობა იმათ ნაწარმოებს ჯერ კიდევ სემინარიაში სწავლის დროს შემდეგ როცა დანიელი სტავროპოლიდან გადმოიყვანეს და ის ტფილისში დასახლდა, მან შეადგინა ახალგაზრდათა წრე, რომელიც იკრიბებოდა დანიშნულ დროს. ამ კრების დროს ეს ახალგაზრდები რუსეთის გამოჩენილ მწერლების შესანიშნავ ნაწერებს კითხულობდნენ და იმათი გარჩევის და კრიტიკის დროს არკვევდნენ და მსჯელობ-

დენ თანამედროვე საკირბოროტო კითხვებზე, განსაკუთრებით ბატონ-ყმობაზე. ჩვენ არ ვიცით ვისგან შესდგებოდა ეს წრე, ვიცით, მხოლოდ, რომ დანიელის გარდა მაშინდელ ჩვენ მოღვაწეთაგან მხოლოდ ლ. არდაზიანი ლებულობდა იმაში მონაწილეობას. ბ-ნოს. ინდუაშვილმა, რომელმაც ჩვენ დ. ჯონქაძის ცხოვრება გვიამბო და რომელიც ზევით მოხსენებულ წრეში ლებულობდა მონაწილეობას, თავისი საუბარი ასე დაამთავრა: „ჰე! ბევრი ბრწიყნვალე იმედები და განზრახვა გვქონდა“. ამ სიტყვებით იგი თითქო იმას ამბობდა, რომ ყოველივე ეს მხოლოდ ამაოება იყო და დანიელის სიკდილთან ერთად გაჰქრა, ვითა სიზმარი ღამისო.

მაგრამ არა, უმნიშვნელოდ და უკვალოდ არაფერი არ ჩაივლის: ადამიანის ყოველ-გვარ მოქმედობას, მის სულისკვეთებას და თავ-განწირვას ყოველთვის რაიმე შედეგი მოსდევს. თუმცა იმ წრის არსებობა, რომელზედაც ჩვენ ზევით გვქონდა ლაპარაკი, დიდ ხანს არ გაგრძელებულა, მაგრამ უნაყოფოდ იმას მაინც არ ჩაუვლია: დანამდვილებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ „სურამის ციხი“-ს შექმნაზე იმას საკმარისად დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ დ. ჯონქაძის მნიშვნელობა მარტო „სურამის ციხით“ არ განიზომება. პირადად მას ისეთი მაღალი ღირსება ჰქონდა, რომ მისი ცხოვრება უნაყოფოდ არასოდეს არ ჩაივლიდა. სამწუხარო ის არის, რომ საზოგადო მოქმედებისათვის იმ დროს ჩვენში არ იყო ნიადაგი მომზადებული. ჩვენ ვიცით, მაგ., რომ ყოველ ზაფხულს, როცა დანიელს სამსახური ნებას აძლევდა, იგი დადიოდა თავის სამშობლო სოფელში, მიჰქონდა იქ სხვა-

დასხვა წიგნები, რომლებსაც უკითხავდა გლებ-კაცებს და ამით სურდა გაეღვიძებია მათში წერა-კითხვის შესწავლის სურვილი. მაგრამ ვინ არ იცის, რომ იმ დროს გლებ-კაცებისათვის წერა-კითხვის ცოდნა, კიდევ რომ შესაძლებელი ყოფილიყო, უსარგებლო იყო, ვინაიდან იმისათვის მას არც მოცალეობა ჰქონდა და არც გამოსადეგი წიგნები მოეპოვებოდა.

II. დ. ჰონძაძის დრო

დ. ჰონძაძის ღვაწლს და მისი „სურამის ციხის“ მნიშვნელობას ჩვენ სავსებით ვერ დავაფასებთ, თუ წინასწარ ჩვენ რამდენიმედ არის მაინც არ გავეცნობით საზოგადოებრივ ცხოვრებას გასული საუკუნის პირველ ნახევარში. ამიტომ ჩვენ განვიხილავთ აქ რიგ-რიგად შემდეგ კითხვებს: რა ყოფაში იყო იმდროს ჩვენში ბატონ-ყმური ურთიერთობა, რას წარმოადგენდა მაშინდელი ჩვენი საზოგადოება და ლიტერატურა.

1. ბატონ-ყმობა.

ჩვენ აქ არ გამოუდგებით იმის გამოძიებას, თუ ძველ დროში რანაირი ბატონ-ყმური ურთიერთობა არსებობდა საქართველოში, ან თუ როგორ გაიზარდა და განვითარდა ის ჩვენში. აქ ვეხებით ჩვენ მხოლოდ იმას, თუ როგორი იყო და რას წარმოადგენდა ბატონ-ყმობა დ. ჰონძაძის დროს, ე. ი. მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ვიდრე მის გაუქმებამდე.

რუსეთის მთავრობას დახვდა ჩვენში უკვე დიდი ხნის წარმოშობილი და განვითარებული დამოკიდებულება

ბატონსა და ყმას შორის— ბატო-ყმური ურთი-
ერთობა. რუსეთის მთავრობა, პირველ წლებში მაინც,
არავითარ ცვლილების მოხდენას არ ფიქრობდა ამ ურთი-
ერთობაში. 1801 წლის 12 სექტემბრის ცნობილ მანი-
ფესტში ნათქვამი იყო, სხვათა შორის, შემდეგი: „ყო-
ველი კაცი დარჩება თავის მდგომარეობის უპირატესო-
ბაში და თავის საკუთრებაში შეუხებლად-ო¹⁾“. იმავე
მანიფესტის ძალით სისხლის სამართლის საქმეები საქარ-
თველოში უნდა გაერჩიათ თანახმად რუსეთის კანონებისა,
ხოლო სამოქალაქო საქმეები კი— თანახმად ვახტანგ VI
კანონებისა. ამ ნაირად ბატონ-ყმური ურთიერთობა და-
რჩა ისევ უწინდლურად თავის ძალაში. რაში გამოიხატება
ეს ურთიერთობა ქართველ მეფეების კანონებით? როგორი
გახდა ის ცხოვრებამ მე-XVIII საუკუნის ბოლოს?

ვახტანგ VI „ღებულება“ პასუხს გვაძლევს პირველ
კითხვაზე. აქ ნაჩვენებია გარკვევით, თუ რა უფლება ჰქონდა
მემატონეს თავის ყმაზე, და ან თუ როგორ ფასობდა
გლეხის სისხლი თავადის და აზნაურის სისხლთან შედა-
რებით. მართალია, ვახტანგის „ღებულებაში“ მრავალ წი-
ნააღმდეგობას შეხვდებით. იქ ერთი მუხლი ხშირად აუ-
ქმებს მეორე მუხლის ძალას. მაგალითად, ხსენებულ
„ღებულების“ მე-258 მუხლი ამბობს, სხვათა შორის, რომ
თუმცა ბატონის უფლებას ყმაზე არავითარი საზღვარი
არა აქვს, მაგრამ ბატონს არ შეუძლია ყმა სიცოცხლეს გა-
მოასაღმოსო; მაშინ, როცა იმავე „ღებულების“ მე-95,

1) „Каждый пребудет при преимуществнах состояния своего
и при собственности своей неприкосновенно“.

პირიქით, გვეუბნება: „ბატონმა რომ მართლაც მოჰკლას ან დაამახინჯოს თავისი ყმა, ამჟუკანასკნელს ან მის შემკვიდრეს, არავითარი უფლება არა აქვს ბატონს აშისთვის რაიმე საზღაური მოსთხოვოს“.

აქ საჭირო არ არის იმის განმარტება, თუ საიდან წარმოდგა ვახტანგ VI კანონმდებლობაში ასეთი წინააღმდეგობა ¹⁾. თავის თავად იგულისხმება, რომ ასეთი წინააღმდეგობა სრულებით ხელს არ უშლიდა მემატონეებს მოეხმარათ თავისი უფლება გლეხებზე ისე, როგორც მათ სურდათ; თავიანთი უფლებების განხორციელების დროს ისინი, ე. ი. მემატონეები, ხელმძღვანელობდნენ „დებულების“ იმ მუხლით, რომელიც მათ სასარგებლოდ ამბობდა.

აქ საჭიროა ვიცოდეთ, რომ გლეხი არა მარტო ნივთიერად იყო დამოკიდებული მემატონეზე, ე. ი. თავისი უძრავ-მოძრავი ქონებით და ცოლ-შვილით, მემატონე იმავე დროს იყო ყოველგვარი დავა-საჩივრის გამრჩეველი, მსჯავრის დამდები და თავის განაჩენას აშსრულებულიც; მხოლოდ სიკვდილით დასჯის ნება არ ჰქონდა მემატონეს კანონით, მაგრამ სამაგიეროდ ცხოვრებამ და ჩვეულებამ მას ეს უფლებაც მიანიჭა. მაგრამ ჯერ მთლად ის განვიხილოთ, თუ თვით კანონის ძალით სადამდის შიდიოდა ბატონის უფლება ყმაზე.

ვახტანგის დებულების § 162 ძალთ. მემატონეებს შეეძლოთ ყმების შექენა და გაცემა ჩვეულებრივ ყიდვა-გა-

¹⁾ ვისაც ეს კითხვა აინტერესებს, იმას შეუძლია მიმართოს ამისათვის ბ. აღ. ხახანაშვილის წიგნს: „ბატონ-ყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის“. ტფილისი, 1890 წ.

ყიდვის თუ ბოძება-ჩუქებით. წყ 358 და 260-ით ბატონს შეეძლო თავისუფლად ესარგებლნა თავის ყმის, როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონებით. ეს უფლება გამოთქმულია მთელი თავისი ძლიერებით ვახტანგის „ღებულებაში“ ამნაირათ: „ყმის ყველა ბატონისა არისო“ (წყ 258); დაურთეთ ამას წყ 95, რომლის ძალით ბატონი განთავისუფლებული იყო ყოველის პასუხის გებისაგან, როცა მას ყმა შემოაკვდებოდა ან დაამახინჯებდა მას. თუმცა წყ 201 ვახტანგის „ღებულებისა“ ამბობდა, რომ ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებსო“, მაგრამ ამას რა ძალა უნდა ჰქონოდა, როცა თვით კანონმდებელმა მისცა სრული საბუთი მებატონეთ თავისი შეხედულებით და სურვილისამებრ ეხელმძღვანელათ „ღებულების“ სხვადასხვა მუხლით, როცა რა მოუხდებოდა. თავის წინასიტყვაობაში კანონმდებელი ასე მიმართავს მსაჯულთ: „მსაჯულნო“¹⁾, განიხილეთ და გასიხჯეთ კანონები ესე და რომელიც დაგიჯდეთ და საუკეთესო იპოვოთ იმით ხელმძღვანელეთ“-ო. მსაჯულებმა — მებატონეებმა ასეთი რჩევა დაიხვიეს ხელზე და როდის რა გამოადგებოდათ და როდის რაში ხედავდენ თავის პირად სარგებლობას, იმით ხელმძღვანელობდენ. „სამართლის ქმნის“ დროს სრულებით არ ზრუნავდენ და არ სწუხდენ იმისათვის, თუ რაზე ფიქრობდა თვით კანონმდებელი, როცა მათ ასეთ დარიგებას აძლევდა. აქედან აშკარად ვხედავთ, თუ რა შეეზღუდველ უფლებას და ძალას ანიჭებდა ჩვენი კანონმდებლობა მებატონეებს

¹⁾ ნუ დაივიწყებთ, რომ ეს მსაჯულნი იმავე დროს მებატონეები იყვნენ.

ყმებზე. მაგრამ ამ მხრით ცხოვრებამ ბევრად გადააჰარბა კანონმდებლობას: ცხოვრებაში ეს უფლება კიდევ უფრო გაფართოვდა, რის გამო იგი ძლიერ სასტიკი და უღმრთელი შეიქნა ყმებისათვის. ერთი სიტყვით, მებატონეებს მიენიჭათ ბევრი ისეთი უფლებები, რომლებსაც მათ კანონი არ აძლევდა. „ცხოვრებამ — ამბობს ალ. ხახანაშვილი ¹⁾ — ჰუმანურსა და ბრწყინვალე მხარეს ვახტანგის სამართლისას პირი უბრუნა, თავდაუქცერელმა თვითნებობამ შემუსრა კაცობრიული შეხედულება (?) ყმის შესახებ, გაავრცელა უკანონო დამოკიდებულება ბატონთა დაყმათა შორის და შავი დღე დააყენაო.“

„ცხოვრებამ“ და პრაქტიკამ დიდძალი მისცა ბატონს ყმაზე, იგი გაამეფა ყმის პიროვნებაზე, მის ქონებასა და შრომაზე... ვახტანგის კანონით ბატონს არ შეეძლო ის, რაც მიანიჭა შემდეგ ჩვეულებამო“ ²⁾... აღნიშნავს რა

1) იხ. ზევით დასახელებული მისი წიგნი, გვ. 82—83.

2) მაგ., 1, კანონით ბატონს ეძლეოდა ყმის დაშინების ანუ დატუქვის უფლება; ჩვეულებამ მისცა მას ჯობით ცემის ნება, რაც ზოგჯერ სიკვდილით თავდებოდა ხოლმე. 2, ვახტანგმა დააწესა ზომა, დასდო საზღვარი ყმის სამსახურისა ბატონის წინაშე; ცხოვრებამ კი ისე გაუჭირა საქმე ყმას, რომ ის თავის ბატონისაგან გარბოდა, შეღავათს და შევლას სხვაგან ეძებდა. 3, წინათ ყმის ყიდვა-გაყიდვა, ყმით ვაჭრობა, თუ სულ აკრძალული არ იყო, რამდენიმედ შეხლუდული კი იყო მაინც; ცხოვრებაში კი ყმა პირდაპირ აღებ-ნიცემობის საგანი შეიქნა. 4, ბატონს არ შეეძლო აეკრძალა ყმისათვის ერთი ბატონიდან მეორესთან გადასვლა; ცხოვრებამ ყმას ამის ნება მოუსპო. 5, კანონი უკრძალავდა ბატონებს ობლების ძალით წაყვანას სახლში მოსამსახურეებათ, მაგრამ ჩვეულებამ მათ ამის უფლება მიანიჭა, და არა თუ მოსამსახურეებათ მიყავდათ მათი ყმის ობლები, არამედ თავისი ყმის ცოლზე და ქალზე ძალას ხმარობდნენ დედაკაცური ნამუსის ასახდელათ და სხვ. და სხვ. (იხ. ალ. ხახანაშვილის დასახელებული წიგნი გვ. 83—88).

ყველა იმ ცვლილებას, რომელიც ცხოვრებამ მო-
ახდინა ბატონ-ყმურ ცხოვრებაში, პატივცემული ავტორი
დაასკენის: „საკმარისად სჩანს როგორ გაბრუნდდა, აღმო-
იფხვრა კეთილი მხარე ვახტანგის კანონმდებლობისა. ჰუ-
მანიური კვალი იმის ცხოვრებაში ჯერ ბეჟუტავდა, მერე
გაქრა და ყმა ჩაფარდა, მოექცა ბატონის „განუკითხველ
ტირანიაში“.

ასეთ მდგომარეობაში იყო საქმე მეცხრამეტე საუკუ-
ნის დამდეგს, ე.ი იმ დროს, როცა საქართველოში რუსე-
თის მთავრობა დაწესდა. როგორც ზევით ვამბობდით, ამით
ბატონ-ყმურ ურთიერთობაში არავითარი ძირითადი
ცვლილება არ მომხდარა: რუსეთის მთავრობამ ყმები დას-
ტოვა წინანდელ მდგომარეობაში, ისევ იმ „განუკითხველ
ტირანიაში“, მით უმეტეს, რომ თვით რუსეთშიაც ასეთი
იყო მათი მდგომარეობა, თუ კიდევ უარესი არა. მაგრამ
რაც დრო გადიოდა, ყმების მდგომარეობა სულ უფრო
და უფრო უარესი ხდებოდა. იმათი შვევიწროება და
ტანჯვა თანდათან იზრდებოდა. ამ გარემოებას ხელს უწყ-
ობდა მრავალი მიზეზები. დავასახელოთ რამდენიმე იმათ-
განი:

1) საქართველოს რუსეთთან შეერთებით ქართველ
თავად-აზნაურობას სულ ერთიანად წაერთვა ის ძირი-
თადი უფლება, რომლის ძალით იგი, როგორც ფეოდა-
ლური წოდება, ქართველ მეფეებისა და მთავრობის დროს
მონაწილეობას იღებდა სახელმწიფო საქმეში, ქვეყნის
მართვა-გამგეობაში; იმის მაგივრად დაწესდა მოხელე-
ების — „ჩინოვნიკების“ ბიუროკრატია. გარდა ამისა წი-
ნად თავად-აზნაურობა ჩვენში, როგორც ყველგან ფეო-

დალურ წეს-წყობილებების დროს, საერთო სამხედრო წოდებას წარმოადგენდა; რუსეთის მთავრობის დაწესებით ამასაც არსებითად ბოლო მოეღო. მართალია, მრავალი ქართველი თავად-აზნაურთაგანი მიდიოდა რუსის ჯარში, მაგრამ უმრავლესობისათვის აქ კარი დახშული იყო, ეს აიხსნება მით, რომ წინა დროებით მხედრობა სულ სხვა იყო, ვიდრე რუსეთთან შეერთების შემდეგ. რუსეთის მხედრობაში სამსახურისათვის საჭირო იყო ისეთი რამეები, რაც ქართველ თავად-აზნაურობას აკლდა, განსაკუთრებით, სამხედრო დისციპლინა ანუ წესრიგის და თავდარიგის დაცვა სამსახურის დროს.

ამნაირად ქართველი თავად-აზნაურობის უმეტესი ნაწილი ერთბაშად მოწყდა ძველ ზნე-ჩვეულებას და ერთგვარ საქმიანობას: წინა დროებით ნაწილად მთელ თავის დროს ის ან ომში ატარებდა და ან მეფესთან სამსახურში. ახლა კა იგი ყოველივე ამას დაშორდა. ერთ-ერთი მისი საზრუნავი საგანი შეიქნა თავისი და თავის ოჯახის რჩენა; ამიტომ იგი ძალაუნებურად მიბმული დარჩა თავის ყმებთან, რომლებსაც მთელი თავისი სიმძიმით დააწვა ზედ კისერზე. თუ წინა დროებით შევიწროვებული იყვნენ ყმები მებატონეთა სამსახურით და ბევრით, ახლა ყოველივე ეს ერთი ორად და ერთი-სამად უნდა გადიდებულიყო, ვინაიდან თავადაზნაურობის ცხოვრებისათვის სხვა წყარო აღარ ქონდა.

2) მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში იწყება ჩვენში ნატურალური მეურნეობის დარღვევის და გაქრობის ნელი პროცესი. ამ დროიდან დაწყებული ჩვენი ქვეყანა სულ უფრო და უფრო ეცნობა ევროპიდან თუ სხვა ქვეყნიდან შემოტანილ საქონლის გემოს; ამასთანავე ჩნდებიან

ახალი მოთხოვნებიანი, რომელთა დაკმაყოფილება შეუძლებელი იყო შინ გაკეთებული ნაწარმოებით. მაშასადამე, ფულის საჭიროება თანდათან და სულ უფრო და უფრო საგრძნობელი ხდებოდა. აშკარაა, რომ ყოველივე ეს უწინარეს ყოვლისა უნდა დასტუბოდა იმავე თავად-აზნაურობას, რომელსაც საზოგადოებაში პირველი ალაგი ექირა. მართალია, მას მოაკლდა ძველი დიდება, მაგრამ სამაგიეროდ მას მიეცა უფრო მეტი დრო განცხრომისა და ფუფუნებისათვის. საჭირო იყო ამისათვის საშუალება, ე. ი. ნივთიერი შეძლება, დრო და მოცალეობა თავსაყრელად ჰქონდათ. მოთხოვნების გაფართოებას და გადიდებას, რა თქმა უნდა, შეძლების გადიდება ფეხდაფეხ მისდევდა. თავად-აზნაურობის შეძლებას, მის ერთათ-ერთ ავლადიდებას შეადგენდნენ ყმები და მამული, ე. ი. მიწა-ადგილი, რომელსაც ეს ყმები ამუშავებდნენ. ეს იყო ერთად-ერთი წყარო, საიდანაც თავად-აზნაურობას (ჯამაგირს სახელმწიფო სამსახურისათვის ჩვენ არ ვღებულობთ მხედველობაში, ვინაიდან ამას მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა) მოსდიოდა: პური, ღვინო, ხორცი, ტანსაცმელი და სხ. თუ მივიღებთ მხედველობაში ქართველ თავად-აზნაურობის სიმრავლეს ხალხის საერთო რიცხვთან და ქვეყნის ტერიტორიასთან შედარებით, თითოეულ თავადის და აზნაურის შემოსავალი ვერ იქნებოდა დიდი სხვა ქვეყნების მებატონეების შემოსავალთან შედარებით; და რაც დრო გადიოდა თავად-აზნაურობის გამრავლების გამო, ამ მცირე შემოსავალსაც უნდა ეკლო. იმავე დროს კი, როგორც ჩვენ დავინახავთ, თავადის და აზნაურის მოთხოვნილება, სხვადასხვა ახალი პირობების მეოხებით, დაკლების მაგიერ

კიდევ უფრო იზღებოდა და მატულობდა. შეტის ღონე არ იყო: თავად-აზნაურობას, საიდანაც უნდა ყოფილიყო, უნდა ეშოვნა საშუალება თავის გაფართოებულ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. მას ჰქონდა ამისათვის მხოლოდ ერთად-ერთი წყარო: ეს იყო სხვადასხვაგვარი გადასახადი და ბეგარა, რომელსაც იხდიდა გლეხკაცობა მებატონეთა სასარგებლოდ. მებატონეები შეუდგენ ამ გადასახადის და ბეგარის მომატებას; ცდილობდნენ გამოეწოვათ გლეხ-კაცობიდან რაც შეიძლება მეტი შრომა, მეტი სისხლი; სადაც ნებაყოფლობით ვერას გადიოდნენ, იქ ძალას ხმარობდნენ, რის შედეგი იყო გლეხ-კაცის ოჯახის სრული გაფუჭება.

თუ წინაღ მებატონეები რამდენიმეთ უფროთხილდებოდნენ თავიანთ ყმების ოჯახებს, ერიდებოდნენ იმათ სახლკარის აკლებას და მოსპობას, და პირიქით, ცდილობდნენ, რომ ისინი ღონიერი და შეძლებული ყოფილიყვნენ, ვინაიდან ყმების შეძლება და ღონიერობა იმათივე, ე. ი. მებატონეთა, შეძლებას და სიმდიდრეს მოასწავებდა, ახლა ყმების ბედ-იღბალი აღარავის აფიქრებდა: ასე გეგონებოდათ, თითქო ბატონებში ერთბაშათ გაქრა ყოველგვარი ფიქრი მომავალზე, მათ აწუხებდა მხოლოდ დღევანდელი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება; მის შემდეგ ქვა-ქვაზედაც აღარ ყოფილა; იმას ათასწილად ერჩია დღევანდელი კვერცხი ხვალინდელ ქათამს; და აი, კიდევაც მიყო ხელი გლეხ-კაცის ოჯახის აწიოკებას და აკლებას, თითქო ეს ოჯახი მას მომავალში აღარ დასჭირდებოდა. ამის შედეგი ის იყო, რომ ხალხში ჩამოვარდა უკმაყოფილება და ატყდა დაუსრულებელი დავა-საჩივარი: ხალხს ეგონა, რომ ახლად

დაარსებული რუსეთის მთავრობა მას გამოესარჩლებოდა და დაიფარავდა მებატონეებისაგან¹⁾. მაგრამ რუსეთის მთავარ საზრუნავ საგანს სულ სხვა რამე შეადგენდა: ეს იყო ერთი მხრით გამაგრება ახალ შეძენილ ქვეყანაში და მეორე მხრით კავკასიის დანარჩენი ნაწილების დაპყრობა და შემოერთება. და მიუხედავად ამისა, თუ მაინც რუსეთის მთავრობამ ჩვენებურ მებატონეებსა და ყმებს შორის ატეხილ დავა-საჩივრებს ყურადღება მიაქცია და მოინდომა, რამდენიმეთ მაინც, იმათი ურთიერთ დამოკიდებულების მოწესრიგება, ეს მხოლოდ იმას უნდა მიეწეროს, რომ ხსენებული ურთიერთობა მეტად გამწვავებული შეიქნა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ.

ჩვენ ვიცით, ორი მაგალითი ასეთი გაწესრიგების ცდისა მთავრობის მხრით; ორივე ცდამ სრულიად უნაყოფოდ ჩაიარა გლეხებისათვის, ვინაიდან ბატონ-ყმური წესწყობილების არსებობა სრულებით ამაოდ ქმნიდა რაიმე წესრიგის დამყარებას ბატონ-ყმურ ურთიერთობაში: წესრიგის შემოღება ორ მოწინააღმდეგე მხარეთა შორის მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როცა ორივე მხარეს ერთნაირი და თანასწორი უფლება და შეძლება აქვს დაიცვას ეს წესრიგი. ამიტომ სრულებით ამაო იყო რაიმე წესრიგის შემოღება იქ, სადაც ერთ მხარეზე იდგა ყოველგვარი უფლებით აღჭურვილი და შეიარაღებული თავად-

¹⁾ ერთი ოფიციალური დოკუმენტი, სხვათა შორის, მოწმობს, რომ უბრალო ხალხი, რომელსაც ჩაგრაედენ თავადები, როცა მან გაიგონა რუსეთის მფარველობაზე, გულწრფელ სიხარულს უცხადებდა ახალ მთავრობასო. იხ. ART. Kav. Arx. Kom. t. II გვ. 466.

საქართველო
საქართველოს
საქართველოს

აზნაურობა და მეორეზე კი ყოველგვარ უფლებას მოკლებული და პირუტყვად მიჩნეული გლეხ-კაცობა, რომელიც სულიან-ხორციანად თავად-აზნაურობაზე იყო დამოკიდებული.

პირველად საქართველოს უმაღლეს მთავრობას 1823 წ. დაებადა აზრი საქართველოს მებატონე და ყმების შორის ურთიერთ დამოკიდებულებათა ცნობაში მოყვანისა. ცნობების შეკრების შემდეგ, 1826 წელს საერთო საკრებულომ ის აზრი გამოსთქვა, „რომ საქართველოში არ არსებობს განსაზღვრული გადასახადი და ბეგარა. იმათი აღების წესრიგი სხვადასხვაა და დამოკიდებულია მებატონეთა თვითნებობაზე“¹⁾. თუ, ერთი მხრით, გლეხკაცობა უჩიოდა თავად-აზნაურობას გადასახადის და ბეგარის მომატებას და უზომო შევიწროებას, რაც ძველად არ ყოფილიყო, მეორე მხრით, არც თავად-აზნაურობა იყო იმ დროს ჩუმაღ: პირიქით, იგი ქართველი მეფეების კანონებით და ჩვეულებებით ამტკიცებდა თავის მოთხოვნილებათა საფუძვლიანობას და სიმართლეს. ყველაზე უფრო შესანიშნავია ამ მხრით თელავის თავად-აზნაურობის მოხსენება, წარდგენილი იმავე 1826 წელს საქართველოს უმაღლესი მთავრობის საერთო კრებისადმი²⁾. ამ მოხსენებაში ჩამოთვლილია ყოველგვარი სამსახური, რომელთა შესრულება საჭირო იყო ყმების მხრით მებატონეთა სასარგებლოდ; შემდეგ ნაჩვენებია, თანახმად კანონების და ჩვეულებისა თუ რა უფლება აქვს ბატონს

1) იხ. Кн. Мих. Туманов, о крепостном праве в Грузии, 83. 18.

2) იხ. Акты Кав. Арх. Ком. т. VI, ч. I, გვ. 82-84. შემოკლებით მოყვანილია აგრეთვე ილია ბაბტაძის წიგნ.—Податное обложение госуд. крестьян Зак. Края. Тифлис, 1887 г. გ., 9-11.

თავის ყმაზე. სულ მოხსენებაში 38 მუხლია, რომელთაგან აშკარად ჩანს, რომ თელავის თავად-აზნაურობა ძლიერ ცდილა არ დაევიწყებია არც ერთი სამსახური, ბევრა თუ გადასახადი, რაც კი ვალად აწვა გლეხკაცობას თავად-აზნაურობის სასარგებლოდ. და მართლაც აქ არაფერი არ უნდა იყოს დავიწყებული. მაგრამ ასე არ ფიქრობდა თელავის თავად-აზნაურობა; იგი შეშინებულა: ვაი თუ რამე დამავიწყდა და შემდეგ ამაზე უარი მითხრას მთავრობამო. ამიტომ იგი თავის მოხსენებაში დასძენს, რომ იმას შეუძლებლად მიაჩნია გაიხსენოს ყველა ის სამსახური, რომელიც გლეხკაცობა მოვალეა შეუსრულოს მასო (ე. ი. თავად-აზნაურობას); ყოველ შემთხვევაში, ბატონის უფლება და განმავლობა ყმაზე „შეუზღუდველიაო“, აცხადებს თელავის თავად-აზნაურობა თავის მოხსენებაში და მით გვეუბნება სრულ სიმართლეს, თუმცაღა მწარე კი იყო ეს სიმართლე. ყოველივე ეს გვიმტკიცებს, რომ ამ ხანებში ბატონს თავის ყმა მთელი მისი სარჩო-საბადებელით და ცოლშვილით სრულ თავის საკუთრებად მიაჩნდა; იგი ბატონობდა მის სულსა და ხორცზე; ყმა მის თვალში უბრალო სახპარი ნივთი იყო და მეტი არაფერი.

ამ ნაირად მთავრობის ეს პირველი ცდა დაბოლოვდა მით, რომ მან სცნო ბატონის შეუზღუდველი უფლება ყმაზე, რომ ბევრას და გადასახადს, რომელსაც იხდის გლეხი ბატონის სასარგებლოდ, არავითარი საზღვარი, არავითარი ზომა არ აქვს და დამოკიდებულია ბატონის თვითნებობაზე და სხ. მაგრამ ეს ვერ მოსპობდა გლეხების დრტეინვას და უკმაყოფილებას. საქმის განხილვიდან სჩანს, რომ გლეხები ხშირათ უარს ამბობდენ რომელიმე ხარკის გადასახადზე

ან სამსახურის შესრულებაზე; მემატონეები ამ შემთხვევაში მთავრობას თხოვენ, რომ მას ძალა ეხმარა ურჩი გლეხობის მოსარჯულებლად. ამიტომ შეტაკება ხდებოდა ყოველ ნაბიჯზე. მდგომარეობა გამწვავდა. საქმე იქამდის მივიდა, რომ ამ საერთო უკმაყოფილების და დრტვინვის ხმამ პეტერბურგამდისაც მიახწია. ამის გამო პეტერბურგიდან მეორმოცე წლებში იგზავნება სახელმწიფო საბჭოს წევრი განი, რომელსაც ადგილობრივ უნდა შეესწავლა ბატონებს და ყმებს შორის ატეხილი შფოთი და აყალ-მაყალი. ბარონ განის გამოძიებამ ის შედეგი იქონია, რომ 1842 წელს იმ მიზნით, რომ ბოლო მოეღოს იმ დაბრკოლებათ, რომლებიც მთავრობას ხვდებოდა ურთიერთ საჩივრების გარჩევის დროს გლეხების მემატონეებზე და მემატონეთა გლეხებზე, მინისტრებმა: სახელმწიფო ქონებათა, ფინანსების და სიშინაო საქმეების, საჭიროდ სცნეს ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრული ყოფილიყო ყოველგვარი ბეგარა თუ გადასახადი, რაც გლეხები ვალდებული იყვნენ ეხადათ მემატონეთა სასარგებლოდ ¹⁾. ეს კეთილი განზრახვაც მხოლოდ ქალაქებზე დარჩა, სანამ მემატონეთ შეუხლულველი უფლება ყმებზე არ აილაგმა თვით ბატონ-ყმობის გადაყარდნით 1864-5 წლებში.

3) აქ უნდა დავასახელოთ ჩვენ ერთი გარემოება, რომელიც თავის თავად მცირე მნიშვნელოვანია, მაგრამ რომელმაც, მიუხედავად ამისა, დიდად ავნო გლეხების ინტერესებს, ეინაიდან ხელს უწყობდა იმათ ჩაგვრას. ჩვენ ვამბობთ მაშინდელ დროის მოხელეებზე, ე. ი. პოლიციის სამმართველოს „ჩინოვნიკებზე“. ჯერ დღევანდელი „ჩინოვნიკები“

¹⁾ იხ. Кн. Млх Туманов, I, с, გვ. 13.

რა არიან და მაშინდელი ხომ რაღა იქნებოდნენ. მთავრობა
ემ დროში „ინოვნიკებად“ ნიშნავდა უმეტეს შემთხვევა-
ში ქართულ თავად-აზნაურობას, უფრო იშვიათად რუ-
სებს. მაშინდელ მოხელეთა განათლება ხშირად უბრალო
წერა-კითხვის ცოდნის იქით არ მიდიოდა. რომ ქართველი
თავად აზნაური მოხელეს როლში სწორი და მიუდგომე-
ლი მოსამართლე არ გამოდგებოდა გლეხ-კაცობისათვის, ეს
თავის თავად აშკარა უნდა იყოს: მაგრამ, მეორე მხრით,
არც რუსი—მოხელე იქნებოდა ასეთი, ვინაიდან სწორი
და პირუთვნელი მართლმსაჯულებისათვის საკიროა უწი-
ნარეს ყოვლისა განათლებული გონება და ეს კი მაშინ
ყველა მოხელეს აკლდა რუსი იყო ის, თუ ქართველი.
მაშინდელ მოხელეთა სასწორი იქით იხრებოდა, საიდანაც
ისინი რაიმე ნივთიერ სარგებლობას მოელოდნენ. მაშინ-
დელი მეჭრთამეობა ახლაც საარაკოდ არის გადაქცეული.
როცა მებატონე თვითონ არ იყო მოსამართლე, იმას მაინც
ყოველთვის შეეძლო, რომ სამართლის სასწორი მისკენ
გადახრილიყო, ვინაიდან ამისთვის საკმარისი იყო მხო-
ლოდ მოხელეს მოჭრთამევა, მოყიდვა. ამ უკანასკნელის
ხელში კი სამართალი მხოლოდ „აბრუნდ-გაბრუნდის“ თა-
მაშობა იყო (გ. ერისთავი, — „დავა“) და მეტი არაფერი,
საითაც გაიქცევი, იქით წაიქცევი, — შეეძლო ეთქვა მაში-
ნდელ გლეხ-კაცობას თავის თავზე: მისთვის ყველგან და-
ხშული იყო კარი, არსად არავითარი შველა.

ამნაირად, როგორც კანონმდებლობა, ისე მაშინდელი
ცხოვრების პირობები ხელს უწყობენ გლეხ-კაცის სრულიად
განადგურებას. არ იყო არც ერთი გარემოება, რომელიც
ამას წინ გადალობებოდა და იგი შეეჩერებია. მებატონე-

ებიც არ იხვედნენ არაფრის წინაშე: იმათთვის არ იყო არც შიში და არც სირცხვილი. გლების ოჯახის განადგურება და აწიოკება, ყმების დაყიდვა, დედა-კაცებისათვის ძალადობით ნამუსის ახდა, „პირველი ღამე“, ურჩი ყმების სასტიკად დასჯა და იმათი მოძრავი ქონების მითვისება, იმათთვის სანაქებო, საგმირო საქმე იყო. ეს ის დრო იყო, როცა მებატონეები აღარ ზოგავდნენ ყმებს; როცა უბრალო დანაშაულისთვის აღამიანს სასტიკად სტანჯავენ, აბამენ ურემში, ავდებენ თონეში, აუპატიურებენ დედა-კაცებს; ეს ის დროა, როცა ყმას არც თავის ქალის გათხოვება შეუძლია და არც ცოლის მოყვანა ბატონის ნებადაურთველად და ამის შემდეგაც „პირველი ღამე“ ბატონის არის. ეს ის დროა, როცა ყმები მთელი თავისი უძრავ-მოძრავი ქონებით, სახლ-კარით და მიწა-ადგილით, თავისი მამულ-დედულით და ცოლშვილით, ხდებიან ალებ-მიცემობის საგნად. მართალია, ყმების გაყიდვა წინადაც იყო გავრცელებული ჩვენში, მაგრამ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ეს სამარცხვინო ხელობა თანდათან სულ უფრო და უფრო განვითარდა. ყიდდნენ როგორც საზღვარგარეთ (ოსმალეთში და სპარსეთში), ისე შინ. ყიდდნენ, როგორც ოჯახის ცალკე წევრებს, ისე მთელ ოჯახებს. ყიდდნენ, როგორც მთელი ოჯახობით, ისე ცალ-ცალკე მის წევრებს: შვილებს ცალკე, ძმას ერთ ადგილას ყიდდნენ და დას მეორე ადგილას. მებატონეებს არ მიაჩნდათ ყმებში მშობლიური სიყვარული ან ნათესაური გრძნობა; იმათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ყმებიც აღამიანები იყვენ და შეეძლოთ სიყვარული, რომ ამათ ქონდათ გრძნობა. მებატონეები არ კმაყოფილდებოდნენ ხარკის და სხვადასხვა გვარი სამსახურ-

რის შესრულებას ყმების მზრით; ისინი ლახავდნ და შეუ-
რაცყოფას აყენებდნ იმათ პიროვნებას. ამას უნდა დაუმა-
ტოთ მხოლოდ ის, რომ ასეთი ადამიანის ღირსების დამამ-
ცირებელი და შემარცხვენელი მდგომარეობა საქართვე-
ლოს სხვადასხვა კუთხეში ერთნაირად არ იყო გავრცე-
ლებული. იმერეთში, გურიაში და სამეგრელოში ეს უკი-
დურეს ხარისხამდე იყო მისული.

შეიძლება წინანდელ დროში ასეთი დამცირება და
შერცხვენა ადამიანის ღირსებისა, ასეთი ფეხქვეშ გათე-
ლვა მისი პიროვნებისა შეუმჩნეველად ჩაივლიდა და საზო-
გადოებაში არ დაბადებდა უკმაყოფილებას და არ ააღელ-
ვებდა მას; მაგრამ იმ დროზე, რომელზედაც ჩვენ ახლა
ვლაპარაკობთ, ე. ი. მეცხრამეტე-საუკუნის პირველ ნახე-
ვარზე, ეს უკვე აღარ ითქმოდა. ის პირობები, რომლებ-
მაც წელი მოსტეხეს თავად-აზნაურობას, როგორც
ფეოდალურ წოდებას და რომლებმაც გაუფართოვეს და
განუფითარეს მას მოთხოვნილებები, ასე იყო თუ ისე,
მოქმედებდნ გლებ-კაცობაზედაც, რომელშიაც ნელ-ნელა
იღვიძებდა ადამიანური გრძნობა, თავისი პიროვნების
ღირსების შეგნება. ეს იყო ის პირობები, რომლებიც
ძირს უთხრიდნ დაპოქსებულ და დახავსებულ ნატურალურ
წარმოებას და რომლებიც იმავე დროს ამზადებდნ იმ
გვარ ნიადაგს, სადაც შეუძლებელი იქნებოდა ბატონ-ყმური
წესწყობილების არსებობა. ამას ახდენდა არა ჰუმანური
და კაცთმოყვარული იდეების გავრცელება, რომლები-
სთვისაც ჩვენში ყოველთვის დახშული იყო კარები, არამედ
უცხოეთიდან შემოტანილი სახმარი ნივთები, ე. ი.
უცხოეთის საქონელი. რუსეთთან შეერთების შემდეგ

საქართველოში თანდათან მატულობს უცხოეთიდან შემო-
ტანილ საქონლის რაოდენობა; ვაჭრობა-აღებ-მიცემობა
თანდათან იზრდება; ამასთანავე საზოგადოებაში აქა-იქ
ჩნდება და თანდათან ძლიერდება ფულის შექმნის, გამდიდრ-
ების სურვილი. მაგრამ ვაჭრობა-აღებ-მიცემობა ძირიანად
ეწინააღმდეგება ბატონ-ყმურ წესწყობილებას. ვაჭრობისა-
თვის საქირთა პიროვნების თავისუფლება და
ქონების, საკუთრების სრული ხელ-შეუხე
ბლობა. ბატონ-ყმობა კი არ სცნობდა არც ერთსა და
არც მეორეს. შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ თუმც
ბატონ-ყმობის დროს ყმები არ იყვნენ თავისუფალნი და
ხელ-შეუხებელნი, მაგრამ სამაგიეროდ მებატონეები იყვნენ
თავისუფალი და დამოუკიდებელნიო. მაგრამ ეს დიდი
შეცდომაა: ჯერ ერთი ის, რომ მებატონეები მართლაც
რომ თავისუფალი ყოფილიყვნენ, ეს ვაჭრობას არაფერს
არგებდა, ვინაიდან თავად-აზნაურობისთვის ვაჭრობა
თავის მოკრა იყო. მეორეც ის, რომ ბატონ-ყმობის
და საზოგადოდ ყოველგვარი წესწყობილების დროს თავი-
სუფალი არავინ არ არის, თვით უპირველესი და უდი-
დესი მებატონეც კი მოკლებულია იმას, რასაც თავისუფ-
ლება ეწოდება. დეე ნურავინ იფიქრებს, რომ იქ, სადაც
ხალხის უმრავლესობა დამონებულია და მასში თავისუფ-
ლების გრძნობა დახშულია, ხალხის უმცირესობისათვის
არსებობდეს ეს თავისუფლება. არა, იქ, სადაც საზოგადო-
ების ერთი ნაწილი მოკლებულია თავისუფლებას, იგი არც
მეორე ნაწილისათვის არსებობს; იქ ყველგ მონაა, ყველას
იქ აღჩობს ერთი და იგივე საზოგადოებრივი წესწყო-
ბილება.

მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ აღებ-მიცემობის აღორ-
ძინებას და განვითარებას ჩვეში წინ ელოებოდა ისეთი
დაუძლეველი ძალა, როგორც ბატონ-ყმობა იყო, ეს აღებ-
მიცემობა მაინც უნდა განვითარებულიყო; მისი ზრდის
შეჩერება შეუძლებელი შეიქნა, ვინაიდან უცხო ქვეყნები-
დან საქონლის შემოტანა თანდათან მატულობდა და მას-
თან ერთად, მაშასადამე, საზოგადოებაშიც იზრდებოდა
სურვილი ფულის შეძენისა, გამდიდრებისა. რაკი ასეთი
სურვილი დაიბადა საზოგადოებაში, იმის აღმოფხვრა შეუ-
ძლებელი იყო; პირიქით, ამას უნდა თანდათან გაეკვალა
ცხოვრებაში კალაპოტი, რომ მისი ზრდა და განვითარება
არ დაბრკოლებულიყო. ამნაირად ბატონ-ყმურ ურთიერ-
ობის გვერდით წარმოიშვა და გაიზარდა სრულიად ახალი
ეკონომიური ძალა, რომელსაც ბატონ-ყმობა უნდა დაემხო
და მის ადგილას თვითონ გაბატონებულიყო. მაგრამ ეს არ
მოხერხდა უბრძოლველად; პირიქით, საჭირო იყო ბრძოლა
სასტიკი, შეურიგებელი. რასაკვირველია, მებატონეთა და
ყმებს შორის ბრძოლა წინათაც არსებობდა, ვინაიდან
კლასობრივი ბრძოლა ისე ძველია, როგორც თვით კაცო-
ბრიობის ისტორია: იგი არსებობს მას შემდეგ, რაც ადა-
მიანთა შორის უფროს-უმცროსობა გაჩნდა და ერთი ადა-
მიანის შრომის ნაყოფს მეორე დაეპატრონა; მაგრამ ეს
ბრძოლა უმეტეს შემთხვევაში დაფარული, გამოუცხადე-
ბელია; იგი მხოლოდ ხანდახან ხდება აშკარა, თვალსა-
ჩინო. მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე ქართველმა
მებატონეებმა იშვიათად იცოდნენ, თუ რა იყო ყმის
წინააღმდეგობა; იმათ არ ენახათ, თუ რა შეუძლია გა-
უბედურებულ და დამცირებულ ადამიანს, როცა იგი

თავის შეწუხებას და დამცირებას გრძობს და იმავე დროს აქედან თავის დაღწევას ლამობს. მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნემ ანახვა მათ ეს მწარე გამოცდილება. მართალია, არც გლეხებს უჯდებოდათ ეს იაფად: უზომო წვალება, ზოგჯერ სიკვდილით დასჯა, სამშობლოდან გარდახვეწა, აი რა იყო ამ წინააღმდეგობის და ამ ბრძოლის შედეგი. მაგრამ მათ არაფერი ეს არ ახევიანებდა უკან. რამდენიც ჩვენ უახლოვდებით მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისს, მებატონეთა და ყმებს შორის განწყობილება სულ უფრო და უფრო მწვავედება და ბრძოლა უფრო და უფრო აშკარა ხდება. თუ მებატონეთა მხრით გახშირდა ყმების შევიწროება, მათი ოჯახების განადგურება და გაცივება, იმათი ადამიანური ღირსების შელახვა, დედაკაცების გაუპატიურება და ნამუსის ახდა და სხვადასხვა,—იმ დროს არც გლეხები იყვნენ გულზე ხელ-დაკოფილები, არც ისინი შესცქეროდნენ ამას გულ გრილად. ჩვენ ვხედავთ, რომ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მეორე ნახევარში წლებში გახშირდა მებატონეთა ამოწყვეტა მთელი ოჯახობით; სადაც ამას ვერ ახერხებდნენ, იქ სხვანაირად უწევდნენ მებატონეთ წინააღმდეგობას და შემდეგ გარბოდნენ სხვაგან თავის შესაფარებლად. ასეთი გარდახვეწა უფრო ხშირი იყო იმერეთიდან. იმერეთის გლეხკაცობა თავს აფარებდა ამერეთში, ან სულ ტოვებდა თავის სამშობლოს, სახლ-კარს და იხიზნებოდა თურქეთში, სადაც ისინი ხდებოდნენ მაჰმადიანებად. აღმოსავლეთ საქართველოშიაც ხშირი იყო სარწმუნოების გამოცვლა იმ მიზნით. რომ მებატონეთ ვერ ეცნოთ თავის ყმები („ოსმან-ალას“ დედა „სურამის ციხეში“). მებატონეთა წინააღმდეგ

მოძრაობა კანტი-კუნტად ხდებოდა სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა დროს; მას ჯერ არ ეტყობოდა გაერთიანების ნიშნები. მიუხედავად ამისა, ეს მოძრაობაც მაინც საშიში და თავზარდამცემი იყო მებატონეთათვის, ვინაიდან ხალხის გულწრფელი თანაგრძნობა ამ მოძრაობისკენ იყო (გაიხსენეთ, მაგ., არსენას ამბავი)., მებატონეებს უკვე დაკარგული ჰქონდათ ნდობა და პატივისცემა ხალხის თვალში. თუ ყმები იმათ ემორჩილებოდნენ, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ეშინოდათ და თავიანთ თავს ჯერ კიდევ უძლურად თვლიდნენ. მაგრამ განკითხვის დღე, ადრე იქნებოდა თუ გვიან, უნდა უეჭველად დამდგარიყო. რომ ეს განკითხვის დღე შორს აღარ იყო, ამას აუარება ფაქტები მოწმობდნენ. მაგრამ ჩვენი ხალხის ისტორია ერთხელ კიდევ გადაცდა ბუნებრივ გზას. ჩვენი ყმების ბედი გადაწყდა შორს ჩვენგან და იმათ დაუხმარებლად. კარგი იყო ეს, თუ ცუდი, აქ ამაზე არ ვლაპარაკობთ. ნურც იმაზე დავიწყებთ ფიქრს, თუ რა უნდა მომხდარიყო, რომ ბატონ-ყმობის გაუქმება მაღლიდან არ მოვლინებოდა ჩვენ გლეხკაცობას.

2. საზოგადოება.

რას წარმოადგენდა მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველი საზოგადოება?

ამ კითხვაზე პასუხის მიცემა ადვილი არ არის. როცა რომელიმე საზოგადოებაზე ვლაპარაკობთ, ჩვენ განსაკუთრებით ხალხის ის ნაწილი გვყავს მხედველობაში, რომელიც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს და საზოგადოებრივ განვითარებას თავის ბეჭედს ასვამს. პროგრესიულ როლს თამაშობს ესა თუ ის საზო-

საქართველოს
საქმიანობის
სამსახური

ვადობა, თუ რეგრესიულს, ეს სულ სხვა კითხვაა. როცა, მაგ., ჩვენ ვახასიათებთ ძველი საბერძნეთის, ან რომის საზოგადოებას, ჩვენ არ ვეხებით მაშინდელ მონებს, არ ვიღებთ მხედველობაში იმათ ზნე-ჩვეულებათ; ჩვენ ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვყავს მაშინდელი თავისუფალი მოქალაქენი, რომლებიც თავის ქვეყნის საქმეებს განაგებდნენ. თავის თავად იგულისხმება, რომ ეს „თავისუფალი“ მოქალაქენი სრულებით არ წარმოადგენენ ერთგვარ მასას და ერთი სულით და ერთი ფიქრით გამსჭვალულს; პირიქით, ისინი დაყოფილია რამდენიმე ჯგუფად, რომელთაგან თითოეულს თავისი საკუთარი სურვილები და განზრახვები ამოძრავებენ.

ვისგან შესდგებოდა ჩვენში საზოგადოება ამ ნახევარი საუკუნის წინად? რა იყო ამ საზოგადოების განზრახვა და მისწრაფება? რაში გამოიხატებოდა მისი ხასიათი და ზნე-ჩვეულება? რა და რა ჯგუფისაგან შესდგებოდა მაშინდელი ჩვენი საზოგადოება? — აი კითხვები, რომელზედაც ჩვენ აქ უნდა ვუპასუხოთ. როცა ქართველ საზოგადოებაზე ვლაპარაკობთ, სიტყვა „საზოგადოების“ მნიშვნელობა ჩვენ უნდა შევაფიქროვოთ და არ მივცეთ მას ის ფართო მნიშვნელობა, რომელიც იგულისხმება, როცა უფრო განათლებულ და დაწინაურებულ ქვეყნების საზოგადოებაზე გვაქს ლაპარაკი.

ქართველი საზოგადოება ამ ნახევარი საუკუნის წინად თითქმის მარტო თავად-აზნაურობისაგან შესდგებოდა. გლეხ-კაცობაზე არ შეიძლება ვილაპარაკოთ, ვინაიდან იგი ყოველგვარ უფლებას მოკლებული იყო და ამიტომ მას არ შეეძლო საზოგადოებაში აქტიური მონაწილეობის მიღება

მართალია, უმისოდ არ შეიძლებოდა თვით საზოგადოების არსებობა, მაგრამ იგი ცხოვრობდა ისეთ პირობებში, რომ მას თავისი გულიდან არ შეეძლო რაიმე საზოგადოებრივი ძალის წარმოშობა, მომქმედი ჯგუფის წამოყენება საზოგადო სარბიელზე. მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის ნახევარში ჩვენს გლეხ-კაცობაში ჩნდება ასეთი ჯგუფის, ასეთი ძალის წარმოშობის ნიშნები. რაც შეეხება სხვა საზოგადოებრივ ელემენტებს: ვაჭართა და მრეწველთა კლასებს და პროლეტარიატს, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში იმათი ქაჰანებაც არ იმის; მხოლოდ ცოტახნის შემდეგ ვაჭრები და ჩარჩები ჩნდებიან აქა-იქ, მაგრამ, როგორც საზოგადოებრივი ძალა, იმათი მნიშვნელობა ჯერ კიდევ სრულიად უმნიშვნელო იყო იმ ხანებში. ამნაირად დაგვრჩა მხოლოდ თავადაზნაურობა, ეს ძველი საქართველოს „დიდება“ და „სახელი“, როგორც მას ზოგიერთები უწოდებენ. მაგრამ ჩვენ არ შეგვხებოდა აქ თავად-აზნაურობის წარსულ ისტორიას, თუ რაში გამოიხატებოდა ძველ დროში მისი მოღვაწეობა; ან თუ რამდენად ნაყოფიერი და სასარგებლო იყო ეს მოღვაწეობა ქვეყნისა და ხალხისათვის. თავის თავად იგულისხმება, რომ ჩვენ არ ვეკუთვნივით ჩვენი თავად-აზნაურობის „ღვაწლთა“ აღტაცებით მადიდებელთა გუნდს. ცნობილია, რომ ეს გზა „ივერიის“ პუბლიცისტების სპეციალურ საგანს შეადგენს და არავითარი სურვილი არა გვაქვს იმათ რიცხვში გავერიოთ. ჩვენ აქ ვეცდებით დავახსიანოთ ქართველი თავად-აზნაურობა ისე, როგორც მას მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ვხედავთ. არც მეტი, არც ნაკლები.

როგორც ზევით შევნიშნეთ, ბურთი და მოედანი იმ ხანებში, რომელზედაც ჩვენ ახლა ვლაპარაკობთ საზოგადო ასპარეზზე სამოქმედოდ, ისევე მხოლოდ თავად-აზნაურობას ჰქონდა დათმობილი. იგი იყო ერთად-ერთი წოდება, რომელსაც მინიჭებული ჰქონდა მრავალი უფლებები და უპირატესობანი, რომლებიც მას ცხოვრების სათავეში აყენებდენ. მას სავსებით ეპყრა ხელში ხალხის უმრავლესობის—გლეხკაცობის—სრული ბედ-იღბალი. მას ჰქონდა მინიჭებული საზოგადოებრივი მოქმედობის, ანუ უკედ წოდებრივი თვითმართველობის უფლება, თუ ამისათვის ნიჭი ღუნარი ექნებოდა. გარდა ამისა თავად-აზნაურობას დროც და საშუალებაც ნებას აძლევდა სულიერი ინტერესებისათვის, ე. ი. სწავლა-განათლებისათვისაც ეზრუნა. თუმცა ასეთი იყო თავად-აზნაურობის მდგომარეობა მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, თუმცა იგი საკმარისად შეიარაღებული იყო, რომ ცხოვრებას უკან არ ჩამორჩენოდა, მაგრამ ვისაც თვალი ჰქონდა ხედვად და ყური სმენად, ყველა ხედავდა, რომ ეს წოდება თავდაყირა დამდგარიყო და შეუჩერებლად მიეშურებოდა დაქვეითებისა და გადგვარებისაკენ.

თუმცა, როგორც ზევით ვამბობდით, რუსეთთან შეერთებით ქართველი თავად-აზნაურობის უფლება ყმებზე ოდნავათაც არ მეზღუდულა,—პირიქით, ეს უფლება რამდენიმედ კიდევაც გაფართოვდა, მაგრამ დღიდან მისი არსებობისა ეს შეერთება იყო პირველი სილა, რომელიც მას ოდესმე მოხვედროდა. ამას შემდეგ ქართველმა თავად-აზნაურობამ სამუდამოდ დაკარგა პოლიტიკური მნიშვნელობა სახელმწიფოში; იგი, როგორც ფეოდალური წო-

დება, რომელიც ქართველ შეფეებს მთელ საქუნების განმავლობაში ვერ მოეთრგუნა და ვერ დაემორჩილებია სამუდამოდ დაეცა. ქართველი თავად-აზნაურობა ჩქარა მიხვდა ამას და მაშინვე მიუპოხელი თავის შეცდომის გასწორებას, ვინაიდან თვით ეს შეერთება რამდენიმედ მისი საქმეც იყო; იგი ამზადებდა და უწყობდა მას ხელს, მაგრამ ეს გვიანდა იყო. რუსეთის მთავრობასთან ბრძოლა ქართველ მეფეებთან კინკლავობას როდი გავდა. ქართველი თავად-აზნაურობა ამაშიაც იძულებული შეიქნა ჩქარა დარწმუნებულიყო: რუსეთის მთავრობამ თითქმის ერთი დაკვრით შეაგნებინა მას მისი უძლურება. ამნაირად „ძველი დიდება“ თავად-აზნაურობას ხელიდან გაუქრა, „წითა სიზმარი დამისა“.

ამ გარემოებამ სხვადასხვა ნაირად იმოქმედა თავად-აზნაურობის სხვადასხვა ელემენტებზე. ერთი ნაწილი საგსებით დამორჩილდა თავის ახალ ბედს და დაუახლოვდნა რუსეთის მთავრობას, რომელმაც იგი უხვად დააჯილდოვა ჯამაგირით, ჩინებით და ორდენებით. მისთვის ყველა დაწესებულებაში ღია იყო კარი. მაგრამ განსაკუთრებით ეტანებოდა ქართველი თავად-აზნაურობა სამხედრო სამსახურს, რომელიც მისთვის სასახელო და თავმოსაწონი იყო, და მართლაც, ქართველმა თავად-აზნაურობამ ჩქარა ისახელა თავი რუსეთის მხედრობაში. ერთ ღროს მისი სახელი იქ ჰქუხდა და სქექდა. წარსულის მოგონებას იგი თითქო ამით იკლავდა. მაგრამ ეს მხოლოდ უმცირესობას ზედა წილად. თავად-აზნაურობის დიდი უმრავლესობა კი სულ სხვა გზას დაადგა: მან სრულებით დაივიწყა თავისი წარსული „დიდება“ და მიყო ხელი სრულიად უღარდელ და უსაქომ

ცხოვრებას, ქართველობა მას ფეხზე ეკიდა. გარდა სმა-
ქამის, ჩაცმა-დახურვისა და მხიარულად დროს გატარებისა,
მისთვის აღარაფერი არსებობდა. ყველა ამაგების დასაკმა-
ყოფილებლად კი მას მიჩემებული ყავდა ყმები, რომლებიც
მას პირში ლუკმას არ უღებდენ, თორემ სხვას ყველაფერს
უკეთებდენ. ყოველგვარ მალალ და კეთილშობილურ მის-
წრაფებებით მოკლებულს მხოლოდ მას სამი საგანი აინტე-
რესებდა: სმა-ქამა, ჩაცმა-დახურვა და მხიარულად დროს
გატარება. ოღონდ კი ეს მოთხოვნილებები დაეკმაყოფი-
ლებია და სხვა მას არაფერი აწუხებდა. ამის იქით
მისი მოთხოვნილება არ მიდიოდა. მაგრამ ამისთვის კი იგი
არაფერს ზოგავდა, არაფერს არ დაგითმობდათ: მისთვის
არაფერი არ ღირდა უბრალო რამესთვის ყმის გაყვლეფა
და დარბევა, მისი ტანჯვა და სიკვდილში ჩაყენება, ყმის
ცოლის და ქალის შეურაცყოფა და ძალათ გაუპატიურება.
იგი იმდენათ აფასებს ყმას და მის ოჯახს, რომ მას მძე-
ბარ ძალზე ცვლის. როცა თავის ყმის შემოსავალი მას აღარ
ყოფნის, იგი ჯერ აგირავენს და შემდეგ ყიდის თავის ყმებს
და მათ ოჯახს ¹⁾. ამ ხნიდანვე იწყება თავად-აზნაურობის
შამულ-დედულის გაფლანგვა, რაც დღემდისაც არ დასრუ-
ლებულა. შეუძლებელია, რომ ასეთ ცხოვრებას გაპირუტ-
ყვება დი გამხეცება არ გამოეწვია და გამოიწვია კიდევაც.
უამისოდ ძნელი წარმოსადგენია ის საზარელი და შემადრწუ-

1) მეორმოცე და მეორმოცდა-ათე წლების ოფიციალური გაზეთები
„Закавказский Вестник“ და „Кавказ“ გავსებულია ასეთი შინაარ-
სის განცხადებებით: ამა და ბატონის ვალში იყიდებიან მისივე ყმები
ოჯახით და უძრავ-მოძრავი ქონებით, რომელიც დაფასებულია ამდენად
და ამდენად.

ნებელი ამბები, რომლების მოწამე იყო მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევარი, განსაკუთრებით მეორმოცე და მეორმოცდა-ათე წლები. მხოლოდ მხეცებს და არა აღამიანებს შეეძლოთ ყმების ხეზე გაკვრა, მილურსმვა, მოხუცებულ მამაკაცების და დედაკაცების კეერში შებმა და ხარებივით წინ გარეკვა, ქალწულ ქალების ძალადობით ნამუსის ახლა და სხ. ამგვარები, რომლებითაც ისახელეს თავი მაშინდელმა მებატონეებმა.

ასეთი იყო თავად-აზნაურობის ძველი თაობა, რომელსაც ახალი დროის სწავლა-განთლების შუქი სრულებით არ მოხვედროდა. მაგრამ ამ ხანებში თავად-აზნაურობაში გაჩნდა ახალი თაობა, რომელსაც ახალი დროის სწავლა-განათლება ჰქონდა მიღებული; რიცხვით იგი მცირე იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, იგი სამ ჯგუფად შეიძლება გავყოთ. პირველ ჯგუფს შეადგენენ ისინი, რომლებიც ძველი თაობის მსგავსად ლხინის და ქეიფის მოტრფიალენი იყვნენ, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ამათ ლხინის და დროს ტარებას უფრო ევროპიული გემო ჰქონდა და ამიტომ უფრო ძვირადაც უჯდებოდათ. ყმების და მამულის დაგირავება და გაყიდვა ამათში უფრო ხშირი მოვლენა იყო, ვინაიდან მათი ევროპიულ გემოზე ცხოვრება უფრო მეტ ხარჯს ითხოვდა. უმთავრეს შემთხვევაში ესენი მსახურობდნენ სხვადასხვა აღმინისტრატულ. და სამოქალაქო დაწესებულებებში. თ-დალ. ჭავჭავაძის პოეზია იყო იმათ შორის ყველაზე უფრო პატივცემული. თქმა არ უნდა, რომ ესენი ყველა ბატონყმური ურთიერთობის ერთგული მომხრენი იყვნენ და, შესაძლებელია ის, მხოლოდ, რომ ისინი არ თანაუგრძნობდნენ ისეთ მებატონეთ, რომლებიც

მეტად სასტიკად და მხეცურად ექცეოდნენ თავიანთ ყმებს. სულ წინააღმდეგს ვხედავთ მეორე ჯგუფში, რომელიც რიცხვით სულ მცირე უნდა ყოფილიყო. ამათთვის ლხინი და ქეიფი არ ყოფილა ცხოვრების მთავარი მიზანი, მათ სულ სხვა აფიქრებდათ. მათ მარტო-ოდენ სევდა და მწუხარება აწვიათ გულზე და მათი მისწრაფებაც სულ სხვაგვარი იყო. ბატონ-ყმური ურთიერთობა იმათ სრულებით არ აფიქრებთ, თითქო არც კი არსებობს იმათ გარშემო, თითქო იმის მეოხებით შეწუხებული და შეზარებული არ იყოს მთელი ქვეყანა. მაშ რა აწუხებდათ იმათ, რა იყო იმათი კმუნვარების და სევდის მიზეზი? მათი აზრი ეს იყო საქართველოს წარსული დიდება და ამ დიდების სამუდამოდ დაკარგვა. შესანიშნავი და ამავე დროს ერთად-ერთი წარმომადგენელი ამ მცირე ჯგუფისა იყო პოეტი ნიკ. ბარათაშვილი, რომლის თითქმის ყველა ლექსებში ჩაქსოვილ-ჩატანებულია ღრმა სევდა და მწუხარება. ბარათაშვილი ღრმად წუხს აწმყო და მომავალ საქართველოს ბედზე, განურჩევლად წოდებისა და მდგომარეობისა. მას არა სწამს, ანუ უფრო მართლად რომ ვთქვათ, მას აშინებს სამშობლოს მომავალი ბედი და ეს გარემოება მას ღრმა მწუხარებას გვრის. მიუხედავად თავისი ღრმა პესიმისტური მიმართულებისა, იგი თანამედროვეთ ურჩევს ქვეყნის საქმეებისათვის ზრუნვას: „არც კაცი ვარგა, რომ ცოცხალი მკვდარსა ემსგავსოს, იყოს სოფელში და სოფლისთვის არა იზრუნვოსო“, — ამბობს იგი ერთ თავის ლექსში („ფიქრი მტკვრის პირას“). ჩვენ ნუ შევალთ იმის გამოძიებაში, მართალი იყო თუ არა ნ. ბარათაშვილი, როცა წარსული „დიდების“ დაკარგვა მას ასე უკლავდა გულს; აშკარაა მხოლოდ ის, რომ იგი ერთად-ერთი პირია,

რომელშიაც ეს გრძნობა ყოველგვარ ანგარებას მოკლებული იყო. კიდევ განვიმეორებთ, რომ ამ ჯგუფის წარმომადგენლები ძლიერ ცოტა იყო, და შეიძლება ბარათაშვილის გარდა არც კი იყო ვინმე. იგი იღვა სრულებით განმართოვეებით; მისი პასუხის გამცემი, მისი შინა გრძნობის გამგები არავინ იყო. ტყვილა კი არ შესჩივის იგი თავის „სულის ობლობას“!

მაშინდელი ახალი თაობის ამ ორ ჯგუფს შუა დგას მესამე ჯგუფი, რომელიც არც აქეთ არის და არც იქით, რომელიც, როგორც ამბობენ რუსები, მიწას მოშორებია, მაგრამ ზეცამდის ვერ ამალლებულა. ამ ჯგუფის არსებობას ჩვენ პირველად ვგებულობთ დ. ჟონქაძის „სურამის ციხიდან“. აქ მას გამოყვანილი ჰყავს ვინმე ლ. დ., რომელსაც „კნიაზ-ლიბერალის“ სახელით ნათლავს. „კნიაზ-ლიბერალობა“ შეტად საინტერესო მოვლენაა; სამწუხაროდ ცოტად თუ ბევრად სისრულით იმათ დახასიათებას ლიტერატურის საშუალებით ჩვენ დღემდისაც ვერ ველირსეთ. როგორც „სურამის ციხე“ მოწმობს, „კნიაზ-ლიბერალები“ ყოფილან დ. ჟონქაძის დროსაც. არიან ისინი, რა თქმა უნდა, დღესაც. დ. ჟონქაძეს, რომელიც პირველად და უკანასკნელად შეეხო „კნიაზ-ლიბერალებს“, გარდა სახელწოდებისა იმათ შესახებ არა ვადმოუცია რა ჩვენთვის. ამიტომ ძნელია იმის გაცნობა, თუ რის თქმა უნდოდა ავტორს ამ სახელწოდებით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს „კნიაზ-ლიბერალები“ დ. ჟონქაძის დროსაც ისეთები უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც არიან ისინი დღეს, ე. ი. სიტყვით „ლიბერალები“ და საქმით-კი ნამდვილი „კნიაზები“. „სურამის ციხის“ ავტორი შესანიშნავად მიხვდა იმათი გულის ზრახვებს

საქართველოს
საგარეო ურთიერთობების
მინისტროს
საქმიანობის
სახელმწიფო
ბიბლიოთეკა

და კიდევ შესაფერი სახელწოდება გამოიხატა იმათთვის, ეკვი არ არის, რომ ახალგაზდობას, რომელსაც ცოტაოდენი განათლება მიელო, არაფრად მოეწონებოდა, როცა მებატონეები მეტის-მეტად სასტიკად ექცეოდნენ თავის ყმებს, და შესაძლებელია, რომ ზოგიერთი მათგანი თანაუგრძობდა ყმების განთავისუფლებას. მაგრამ თუ როგორი მოსარჩლენი იყვენ „კნიაზ-ლიბერალები“ საქმით ყმების განთავისუფლებისა, ამის შესახებ ისტორია სდუმს. დ. ჯონჭაძის მეოხებით ვიცით, რომ მათ ძლიერ უყვარდათ თურმე „მაღალი ფრაზები“. ეს ისეთი დამახასიათებელი ნიშანია, რომ „კნიაზ-ლიბერალებში“ ჩვენ პირველი შეხედვითვე ვცნობილობთ ეგრედ წოდებულ მესამოცე წლების მოღვაწეებს. განა ვინ იყვნენ ესენი, თუ არა „კნიაზ-ლიბერალები“, რომლებსაც ყოველთვის პირზე ეკერათ „მაღალი ფრაზები“, ჰუმანიური იდეები, ხალხის კეთილდღეობისათვის თავის განწირვა და სხვა ამგვარები და საქმით კი სულ სხვა რამეს ემსახურებოდნენ ¹⁾. სხვის რა მოგახსენოთ და ჩვენ-კი, როცა „კნიაზ-ლიბერალს“ ვახსენებთ, მაშინვე ძველი „კნიაზ-ლიბერალი“ და იმავე დროს მესამოცე წლების მოღვაწეთა მებაირადე, თ-ღი ილია ჭავჭავაძე მოგვაგონდება ხოლმე. ასე იყო თუ ისე, დ. ჯონჭაძის დროინდელი „კნიაზ-ლიბერალები“, შემდეგში მართოდენ „ლიბერალებათ“ გარდაქმნილნი, საქმარისად არი-

1) რასაკვირველია, მესამოცე წლების მოღვაწეებზე საერთოდ, en bloc, ამის თქმა არ შეიძლება: ყოველ ეკვის გარეშეა, რომ იმათშიაც არა თითო-ორთა ნამდვილი გულწრფელი მოღვაწე, რომლებიც თავისებურად ხალხის კეთილდღეობაზე ფიქრობდნენ, მაგრამ საერთოდ ასეთების რიცხვი მეტად მცირე იყო.

ან ცნობილნი ჩვენს მწერლობასა და საზოგადოებაში, მაგრამ, რადგანაც ამათი მოღვაწეობა შემდეგ ხანას ეკუთვნის, ამიტომ აქ იმათ ჩვენ თავს ვანებებთ.

დაუბრუნდეთ ისევ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარს. ჩვენ დავინახავთ, რამდენიმედ მაინც, თუ როგორ ცხოვრობდნენ ან რას შეტრფოდნენ მაშინდელი თავად-აზნაურების სხვადასხვა ჯგუფები. მაგრამ ეს დახასიათება არ იქნება სრული, თუ აქ არ დავასახელებთ კიდევ რამდენიმე გარემოება.

ჩვენ ვიცით, რომ, რაც დრო გადიოდა, თავად-აზნაურობას მოთხოვნილება ერთი ორად ემატებოდა. ნივთიერი საშუალება კი, პირიქით, კლებულობდა; ამიტომ თავად-აზნაურობა იძულებული შეიქნა დაეგირავებია თავისი ყმები. მაგრამ მოხდებოდა ხოლმე, რომელიმე მებატონე ჰყიდიდა და აგირავებდა არა თავის საკუთარ ყმებს, არამედ სხვისას. ეს, რასაკვირველია, აყალ-მაყალს და შულღს იწვევდა თვით თავად-აზნაურობაში, მით უმეტეს, რომ ასეთი დავის გადაწყვეტა ხშირად ძალმომრეობით ხდებოდა ხოლმე, ვიდრე სასამართლოს წესით. ვისაც ყმებს გაუყიდდნენ დაუკითხავად, ის თვითონ ეძებდა დაკარგულ ყმებს და, იპოვიდა თუ არა, თავის კაცებით გაქაჩავდა და ყმებს უკან იბრუნებდა. ზოგჯერ თავად-აზნაურთაგანს, განსაკუთრებით იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში სხვისი ყმების მოტაცება და გაყიდვა ხელობად გადაექცა, და ამის შემდეგ თქვენ აღვილად შეგიძლიათ წარმოიდგინოთ, თუ რანაირი მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო ჩამოვარდნილი იმ ხანებში. ასეთ პირობებში ხშირი მოვლენა იყო, რომ ერთსა და იმავე ყმას რამდენიმე ბატონი ჰყავდა და მაშინ უნდა

გენახათ ამ ბედკრულ ადამიანის ვაება: ერთს რომ შეუსრულებდა თავის საშსახურს და ბეგარას, ახლა მეორე მოადგებოდა კარზე, შემდეგ მესამე და ასე ამგვარად. ეს იყო დაუსრულებელი დავა-საჩივრების დრო თვით თავად-აზნაურობაში, რაც მას იაფად არ დასჯდომია. მაშინდელი სასამართლოები გავსებული იყო ასეთი საქმეებით. აი რას ამბობს ამის შესახებ, სხვათა შორის, ერთი ოფიციალური დოკუმენტი, რომელიც ბატონ-ყმობის უკანასკნელ წლებს ეკუთვნის და რომელიც შეიცავს ორას-ორმოც ქართველ მებატონეთა 21 აზრს გლეხობის შესახებ¹⁾. „გალები ჩვენ—ნათქვამია იქ, — ერთობ მეტად ბევრი გვაქვს. ამის მიზეზი სადაო საქმეების წარმოებაა²⁾. ჩვენში არ არის ერთი გვარიც-კი, რომელსაც კორეგერ მაინც არ დაემტკიცებოს თავის უფლება გლეხებზე და მამულზეო“.

აი რას წარმოადგენდა ქართველი თავად-აზნაურობა ამ ნახევარ საუკუნის წინაღ; მისი ზნეობრივი და გონებრივი დაქვეითება აშკარაა (ლუარსაბ თათქარიძე იმ დროს იშვიათი მოვლენა არ იყო). ნივთიერადაც იგი სულ უკან და უკან მიდიოდა. მაგრამ ეს კიდევ არაფერი. უსაქმო და

1) Свод 21 мнению двух сот сорока грузинских помещиков по крестьянскому вопросу. Составлено в апреле 1868 года. ხელთნაწერი ინახება წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავში.

2) საინტერესოა, რომ თავისი დავალიანების მიზეზად მხოლოდ სადაო საქმეების წარმოებას თვლიდენ და არა თავიანთ უსაქმოთ უდარდელათ ცხოვრებას, რომელიც მხოლოდ ლხინსა და დროს ტარებაში იხატებოდა.

უღარდელმა ცხოვრებამ იგი სრულებით გადააჩვია შრომას და მეცადინეობას: იგი სრულიად გაფუქსავატდა და მან ყოველგვარი შრომის უნარი დაკარგა. იმას ვერ წარმოედგინა, რომ იგი შეიძლებდა უყმოდ ცხოვრებას, მისი წარმოდგენით, ყმები თვით ღმერთმა გააჩინა ბატონებისათვის; ყმების დანიშნულება ბატონების სამსახურია და ყმებიც მხოლოდ იმათთვის ცხოვრობენო.

ასეთ საზოგადოებაში ელვსავით გაისმა, რომ მებატონეებს ყმები უნდა ჩამოერთვას, ბატონ-ყმობა უნდა გაუქმდესო და ყმები უნდა გაათავისუფლდნენო. რა თავზარდამცემი უნდა ყოფილიყო მათთვის ასეთი ამბავი! პირველად ეს მათ არ ჯეროდათ, მაგრამ როცა მოახლოვდა ბატონ-ყმობის გაუქმების წამი და მებატონეებიც ძალაუნებურად იძულებული შეიქნენ ამაში დარწმუნებულიყვნენ, მაშინ იმათ მორთეს ყვირილი: გვიშველეთ, ვილუბებით! გლეხების განთავისუფლების შემდეგ ჩვენ ყველანი მშიერ-მწყურვალნი უნდა დავიხოცოთ! — აი როგორ შეხვდა ბატონ-ყმობის მოსპობას ჩვენი თავად-აზნაურობა. მაგრამ უმჯობესია მოვიყვანოთ აქ მისი აზრი ამის შესახებ სიტყვა-სიტყვით.; ყმების განთავისუფლების შემდეგ ¹⁾ — ეკითხულობთ ჩვენ ზევით დასახელებულ დოკუმენტში, — მთელი ჩვენი მეურნეობა იმ წამსვე გაქრება; ჩვენ შევიქნებით ქუჩის მაწანწალა, რომელიც მოწყალებას თხოულობს. დაგრჩებით უმოსამსახუროდ, უმუშა-ხელოთ, უმწყესოდ და უძიძოდ... აქ თქვენ ხედავთ მუქთა-ჭამია კაცის სამღურაეს, რომელიც სხვისი ხელით დაეჩვია ჭამას და ახლა როცა ეს

¹⁾ იხ. Свод 21 мнению 240 грузинских помещиков по крестьянскому вопросу.

სხვისი ხელი მას გამოაცალეს, აღარ იცის როგორ ჩაიდვას პირში ლუკმა! შეიძლება თქვენ იფიქროთ, რომ კიდევ კარგი, ბოლოს მაინც გაუგია, თუ რა სამსახურს უწყევდენ მას, თუ რა-იყვნენ მისთვის ყმები; შეიძლება გამოთხოვების დროს მადლობის გადახდა მაინც სწაღდა, — იფიქრებს ვინმე. მაგრამ ეს სრულიად ტყუილი ფიქრია: „ჩვენ იმათ (ყმებს) მიწებს ვერ მივცემთ, ჩვენ სრულიად არ გვინდა, რომ ისინი ჩვენი მადლიერი იყვნენო. ვინ ჩვენ და ვინ ისინიო: ისინი მხოლოდ შავი მუშაობისათვის არიან დაბადებულნიო“¹⁾,

ამნაირად საზოგადოების ბანის მიმცემი და მის მბრძანებელი იყვნენ ისინი, ვინც თავიდან ფეხამდე გაქლენთილი იყვენ ბატონ-ყმური შეხედულებით და ვისაც პირადი სიამოვნებისა და მხიარულად დროს გატარების გარდა ყოველივე ფეხზე ეკიდა. არა თუ ნ. ბარათაშვილი, არამედ „ქნიაზ-ლიბერალებიც“—კი მხოლოდ წვეთი იყვენ ზღვაში თუ რა ზომამდის გამჯდარი ჰქონდა მაშინდელ საზოგადოებას ძვალსა და რბილში ბატონ-ყმური შეხედულება, ამას, სხვათა შორის, გვიმტკიცებს შემდეგი ფაქტი, რომელიც ივ. კერესელიძისაგან არის ნაამბობი²⁾.

„მოგეხსენებათ, რომ თ-დი ალექსანდრე ჯამბაკურ-თრბელიანი კარგად ცნობილი პირია ჩვენს საზოგადოებასა და მწერლობაში: იგი ლეებულობდა მშურვალე მონაწილეობას ჟურნალ „ცისკარში“ მეორმოცდა-ათე წლებში და

¹⁾ ibid.

²⁾ ეს ფაქტები ჩვენ ამოღებული გვაქვს ბ. ნ. კიკინაძის დაუბეჭდავი ხელნაწერიდან ამ სათაურით: „ბატონ-ყმობა საქართველოში“.

გარდა ამისა, მას აქვს დაწერილი რამდენიმე დრამატი-
ული ნაწარმოები. ეს გვამი, როგორც კერესელიძე გადმო-
გვცემს, მეტად კეთილი ადამიანი ყოფილა კერძო ცხოვრე-
ბაში, გლეხობის მოწყალე და შემბრალი, ყველა შეწუხე-
ბულის მთარველი და ამავე დროს საქართველოს დიდი მო-
ყვარული. თუმცა ასეთი იყო ეს გვამი, მაგრამ, როგორც
მებატონე, ყმა მისთვის მხოლოდ ყმა იყო, ე. ი. ყოველ
გვარ უფლებას მოკლებული და მეტი არაფერი, — ე. ი
მისთვისაც ყმა უბრალო სახმარი ნივთი იყო, რომელსაც
პირადი სარგებლობისათვის ისე მოიხმარდა, როგორც მას
სურდა. ამას შემდეგი ამბავი ამტკიცებს: ერთხელ ალ. ორ-
ბელიანს ერთი ქართველი თავადისაგან, რომელიც ცნო-
ბილი იყო, როგორც ყმების გამყიდავი, ერთი გლეხი ოჯა-
ხი უყიდია 150 მან. ეს ოჯახი შესდგებოდა ქმრის, ცოლის
და ორი შვილის — ქალ-ვაჟისაგან. ესენი თავადმა ტფი-
ლისში ჩამოიყვანა და დროებით დაკავებული ყავდა თავის
სახლში; მერე განიზრახა მოგებით იმათი (გაყიდვა.
გლეხებმა, რა თქმა უნდა, ტირილი შექნეს და თავადს ევე-
დრებოდნენ: „ბატონო, ცალცალკე ნუ დაგვყიდით, გვიმ-
სახურეთ თქვენ მონად, ნუ დაგვაპნევთო“.

თავადი ალექსანდრე ივ. კერესელიძის ნათლია ყოფი-
ლიყო, რომელიც იმ დროს თურმე გიმნაზიაში სწავლობდა.
გაუგია რა ეს ამბავი კერესელიძეს, წასულა და თავა-
დისთვის უთხოვნია, რომ მას ეს გლეხები არ გაეყიდნა
ცალ-ცაკე, არამედ თავის ყმებად დაეტოვებია, და თუ
მაინც და მაინც გაყიდდა, მაშინ ერთად მაინც გაეყიდნა.
ეს სხვებსაც უთხოვნია შემბრალე თავადისათვის; მაგრამ
საქმე სულ სხვანაირად დატრიალებულა: ქმარი კახეთში

გაუყვიდა, ცოლი სომხეთში, ბიჭი ერევანელ სომხისთვის და ქალი კი შინ დაუტოვებია მოსამსახურედ და როცა თავისი ქალი გენ. ქობულაშვილისთვის მიუცია ცოლად, ეს გოგონა მას მზითვში გაუყოლებია. სწორედ დრო იყო ასეთი, თორემ უამისოდ ძნელია ამის ახსნა. მაგრამ თუ ამას ჩადიოდა მაშინდელი საუკეთესო „მამულიშვილი“, კაცი, რომელიც გლეხების შემბრალებ და მოწყალე იყო, რომელიც საქართველოს „ბედნიერებისათვის“ ზრუნავდა, და თუ არ ზრუნავდა, ფიქრობდა მაინც ამაზე, როგორი უნდა ყოფილიყო თავიანთ ყმებისთვის არა თუ სასტიკი, არამედ ჩვეულებრივი საშუალო ტიპის მებატონე, რომელიც მართოდენ თავის სიამოვნებაზე ფიქრობდა? აშკარაა, რომ ასეთი საზოგადოება ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ არა თუ საჯაროდ ლაპარაკს, არამედ ფიქრსაც კი არავინ აბატობდა, და მართლაც ყველას ხმა გაკმედილი ჰქონდა. მხოლოდ დ. ქონქაძემ დაარღვია ეს სიჩუმე, რისთვისაც მას მტკვარში გადაგდებას უპირებდნენ.

საზოგადოება ცხოვრობდა დახშულ და მოწამლულ ჰაერში; აქ ყველაფერს პოქსის და ობის სუნი ასდიოდა: გრძობასაც, აზრსაც და მწერლობასაც. ამის შედეგი იყო აზროვნების და გრძობის დაჩლუნგება და დამახინჯება, ამასვე მოყვა ზნე ჩვეულებათა დაწვრილმანება და გადაგვარება. მაღალ საზოგადოებას ეთაკილებოდა ქართულ ენაზე ლაპარაკი ¹⁾, და ვინც ლაპარაკობდა, ნახევარზე მეტს უცხო სიტყვებს ურევდა. ჩაცმა-დახურვა აღარც ქართული იყო და აღარც უცხო; ყველაფერში უაზრო და უღაზათო მიბაძვა იხატებოდა. ცოლებს ირთავდნენ და ქალებს ათხოვებდნენ ანგარიშის გულისათვის: ან გამდიდრე-

¹⁾ ეს ახლაც ასეა.

ბისათვის და ან სახელის შექმნისათვის. დავალიანებული და გაკოტრებული თავად-აზნაურობა, რომელსაც ჩარჩისოვდაგრების თვალში სრულებით გატეხილი ჰქონდა სახელი და პატივისცემა დაკარგული, სიამოვნებით აძლევდა თავის გვარს, ამ ძველთა დროთა დიდების აჩრდილს რომელიმე ჩარჩისოვდაგრის მახინჯ და გონჯ ქალს, რომელიც, ვინ იცის, რა სიღარიბის და სიბინძურის სიღრმიდან ამოცურებულიყო ზევით. ყოველივე ეს საკმარისად დასურათებულია მაშინდელი მწერლობის ნაწარმოებებში, როგორც არიან თ-დი გ. ერისთავი, ნ. ანტონოვი და ლ. არდაზიანი. ამიტომ გასაკვირალი არ არის, რომ ვისაც რაიმე ცხოველი ნაპერწყალი კიდევ უღვიოდა გულში, იგი ამ მოწამლულ ჰაერში სულს ველარ ითქვამდა, ჰაერი აღარ ყოფნიდა და აქედან მოშორებას ლამობდა თავის სევდა-ნაღვლის გასაქარვებლათ. „გასწი, მერანო, შენს ჰუნებას არ აქვს საზღვარი და ნიავს მიეც ფიქრი ჩემი შავად მღელვარი“, — ასე მიმართავდა პოეტი (ნ. ბარათაშვილი) თავის თავს თავისი თანამემამულეებზე გულგატეხილი და უკმაყოფილო.

მაგრამ ამ საზოგადოებას მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევრის მიწურულში უკვე დათვლილი ჰქონდა დღეები; იგი ამ დროს უკვე მომაკვდავი იყო. მის გვერდით კი ახალი საზოგადოება ისახებოდა და ფერს და ხორცს ისხამდა. რამდენადაც პირველს სული ელეოდა და იზრუნებოდა, იმდენად მეორე იზრდებოდა და ძალას იძენდა. მართალია, ახალი საზოგადოება ჯერ მხოლოდ ნასახად იყო, მისი ძალა და განმავლობა ჯერ სულ მცირე იყო, მაგრამ მისი მოვლინება უტყუარი და აშკარა იყო. ახალი საზოგადოების საფუძველი იყრებოდა საქონლის გაცვლა-გა-

მოცვლის, ე.ი. აღებ-მიცემობის ნიადაგზე. ეს იყო ჩარჩის, მევახშის და ვაჭრის კაპიტალი. ყუავილებით არც ამის გზა ყოფილა მოფენილი: იგიც წვითა და დაგვით იკვალავდა გზას და სიმწრით და გასაჭირით იზრდებოდა. ლ. არდაზიანის „მეჯღანუაშვილში“ ვხედავთ ამ საზოგადოების ნიშნებს და წინამორბედებს. მაგრამ მეცხრამეტე საუკუნის მეორემოცდა-ათე წლების მიწურულში ამ ახალ საზოგადოებას ჯერ კიდევ სრულებით გამოკვეთილი სახე არა აქვს მიღებული. ჯერ კიდევ არავინ იცის, თუ რა გამოვა მისგან, რა სახეს მიიღებს იგი, ან როგორი იქნება, როცა მომწიფდება. მაგ., ზევით დასახელებული ალ. ორბელიანი, რომელიც ასე იყო თუ ისე განსხვავებას ამჩნევდა ძველ დროს და ახალს შორის და რომელიც ამბობდა, რომ დღეს (ე.ი. მის დროს) „თოფის და ხმალის“ მაგიერ სწავლა-განათლება და ვაჭრობაა საქიროო¹⁾, სრულებით ვერ ხედავდა და ვერ წარმოედგინა, თუ რა ძირითადი და შეუპოვებელი წინააღმდეგობა არსებობდა ძველ ბატონ-ყმურ და ახალ ბურჟუაზიულ დროს შორის, რომელსაც გარდაფულისა, არაფერი არ სწამდა: არც წოდება და არც ხარისხი და რომელიც სიკვდილს უქადდა ძველ პატრიარქალურ და ბატონ-ყმურ წესწყობილებას.

ამით ვათავებ საუბარს მაშინდელ საზოგადოებაზე და გადავდივარ მწერლობაზე.

მ. მწერლობა.

როგორც ერი, ისეთი ბერი, როგორც საზოგადოება იყო, ისეთი უნდა ყოფილიყო მწერლობაც, — ეს საზოგა-

¹⁾ იხ. „ცისკარი“ 1859 წლის, № X. წერილი: „ჩვენი საქართველოს საზოგადოება“.

დღეობრივი ცხოვრების ღვიძლი შვილი. მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში მწერლობა ამ სიტყვის დღევანდელი მნიშვნელობით ჩვენში სრულდებით არ არსებობდა. ჯერ კიდევ დღესაც ბევრს საეჭვოდ მიაჩნია ჩვენი ლიტერატურის არსებობა, თორემ ამ ნახევარ საუკუნის წინად რაღა უნდა ყოფილიყო ¹⁾.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისი ისეთი ხანაა ჩვენში, როცა ძველი ცხოვრების საფუძველი ძირიანად შეირყა; საზოგადოებრივი ცხოვრების მიმდინარეობა გადაცდა თავის ჩვეულობრივ გზა-კვალს და იმავე დროს ახლი გზის აჩენა და გაკვალვა ერთბაშად შეუძლებელი შეიქნა. უფრო მაღალ კულტურულ საზოგადოებაში, ვიდრე ჩვენი საზოგადოება იყო იმ დროს, ასეთი ცვლილება გამოიწვევდა სასტიკ შეტაკებას და ბრძოლას ძველსა და ახალს შორის, მაგრამ ჩვენი ცხოვრება იმ დროს მეტად სადა და მარტივი იყო, ამიტომ იგი დიდ წინააღმდეგობას ვერ უწევდა ახალ პირობებს, რომლებიც მას ხელს აღებინებდნენ ძველებურ ცხოვრებაზე. მეორე მხრით, თვით ახალი პირობები როდღი

1) ნ. ნიკოლაძე 1876 წელს სწერდა: „ამ ხუთი, ექვსი წლის წინეთ, იცით რა დრო და რა ამინდი იყო ჩვენთვის? ქართული ენა ვის ახსოვდა, ქართულ მწერლობას ვინ აქცევდა ყურადღებას, ქართული გაზეთი ვის რათ მიაჩნდა? გაზეთზე ხელს აწერდნენ თხოვნისა და ხვეწნის გამოისობით, თითქოს მოკვალებას იძლეოდნენ. ქართველი მწერალი ზოგს ტუტუტავთ მიაჩნდა და ზოგს გიყათ: საქმე გამოლევია, ჯღაბნისო, ამბობდნენ ყველგან.. მის სიტყვას სრულიად არავითარი გავლენა არ ჰქონდა საზოგადოებაში“. იხ. ნ. კორდანო „ქართული პრესა“ გვ. 19 — 20. თუ ეს ასე იყო შესაძლოდაათე წლებში, რაღა უნდა ყოფილიყო წინად?

იყო ისე ძლიერი და მკვეთრად გამოხატული, რომ მათ შა-
 შინვე აღებუქდათ თავისი გავლენა ჩვენს დაზავებულ ცხო-
 ვრებაზე და იგი ერთბაშად შეეცვალათ. ამიტომ ჩვენში
 დადგა რაღაც არე-დარევის ხანა, რომელმაც კარგა
 ხანს გასტანა. ასეთივე გავლენა უნდა განეცადა ჩვენს
 მწერლობასაც. მწერლობა ჩვენში დიდი ხნიდან არ-
 სებობდა. მაგრამ იგი უფრო გარედან გადმოხერ-
 გილი მცენარე იყო, ვიდრე ჩვენი ცხოვრების ნიადაგზე
 აღმოცენებული. ამიტომ ის დაბადებიდანვე მკვდარი იყო,
 ხალხის ცხოვრების გარეშე იდგა და მასთან არაფითარი და-
 მოკიდებულება არ ჰქონდა. მას ჰქონდა განსაზღვრული
 წრე საგნებისა, რომელსაც ის ვერ გადასცდებოდა: ლეთის
 მეტყველება, ლეთის მსახურობა, განყენებული ფილოსო-
 ფია და ზნეობა და წმინდანების ცხოვრება, — იმ მთე-
 ლი მისი შინაარსი, რომლის გარეშემო ის ტრიალებდა.
 ცხადია, რომ ყოველივე ამის ცოდნა ხალხისთვის საჭი-
 რო არ იყო, და იმავე დროს ყოველივე მისთვის სრუ-
 ლიად მიუწოდომელი. როგორც თვით მწერლობას შინაა-
 რსი იყო წინდაწინვე განსაზღვრული, ისე განსაზღვრული
 იყო მისი მწერლების და მკითხველების წრეც; ესენი
 თითქმის ყველანი ან სასულიერო პირები იყვნენ ან თავად-
 აზნაურები ¹⁾. როგორც ხედავთ ძველი მწერლობა არ იყო

1) თავის თავათ იგულისხმება, რომ ჩვენ ძველ მწერლობაში,
 როგორც სხვაგან, საერო პირებიც გამოვჩნდნენ ზოგჯერ,
 მაგრამ ისინი მწერლობას როდი შეეღვენდნენ; პირიქით, ისინი მწერ-
 ლობის გარეშე იბადებოდნენ და საზღვრობდნენ. როცა ძველ მწერ-
 ლობაზე ვლაპარაკობთ, ჩვენ მხედველობაში გვყავს მხოლოდ იმ
 პირთა გუნდი, რომლების ხელშიაც იყო ძველი მწერლობა და რომ
 ლებიც მას ასახდობდნენ.

ცხოვრების მიერ შექმნილი და არც მისი მასაზრდოებელი; იმათი გზა სულ სხვადასხვა იყო; იმათ საერთო სრულე-ბით არაფერი ჰქონდათ, თითქმის ენაც კი სხვადასხვა იყო; ამას ამტკიცებს ძველი წიგნური საეკლესიო ენის და ხალხის ცოცხლად მჩქეფარე ენის შედარება. ძველი მწიგნობრის ენა, ეს ძნელი გამოსათქმელი შესართაგებით და დაბოლოებით დატვირთული და ძნელად გასაგები ენაა, მაშინ, როცა ხალხური ენა ცოცხალი, მარტივი მსუბუქი და ადვილი გასაგებია. ეს არ მოხდებოდა, რომ ძველი მწერლობა ხალხთან დაახლოებული ყოფილიყო. ხალხს ჰქონდა თავისი საკუთარი წყარო, რომელიც შეადგენდა მის გონებრივ საზრდოს და რომელსაც იგი მიმართავდა, როგორც გასაქირის, ისე დალხენის დროს,—ეს იყო ხალხური პოეზია, სხვადასხვა გადმოცემანი და ზეპირი თქმულებანი. ყოველივე ეს გადადიოდა ერთი თაობიდან მეორეზე. მართალია, სასულიერო წოდება მთელი თავისი ძალღონით სასტიკად სდევნიდა ხალხურ პოეზიას და ზეპირ-გადმოცემათ, მაგრამ იგი აქ უძლური იყო; ამის აღმოფხვრა მან ვერ შესძლო, თუმცა ამის გამო დიდად დაბრკოლ-და ხალხური პოეზია. ახლა დავუბრუნდეთ ჩვენს საგანს.

მწერლობა ერთი უდიდესი იარაღია საზოგადოებაში რაიმე აზრის, შეხედულებების ანუ იდეის გასაფრცელებლათ; იგი ენის საუცხოვო დამატებაა. სადაც ჩვენი ლაპარაკის ხმა არ წვდება, იქ იმის როლს მწერლობა ასრულებს. ამით ფართოვდება ადამიანის გავლენის ასპარეზი. ადამიანის სიტყვა შეზღუდულია დროისა და სივრცის გამო¹⁾. გამო-თქმული სიტყვა მოქმედობს მხოლოდ იმაზე, ვინც მას

¹⁾ როცა ეს იწერებოდა, იმ დროს რადიო და რადიო-გადაცემანზე ოცნებაც კი არ შეიძლებოდა.

უსმენს, ვის წინაშე იგი ითქმება და მხოლოდ მაშინ, როცა იმის ხმა ისმის. დაწერილმა სიტყვამ კი, პირიქით, არ იცის არავითარი საზღვარი; იმის განმეორება შეიძლება ყოველგან და ყოველთვის. დაუწერელი სიტყვა ანუ აზრი ადვილად იკარგება და ჰქრება, დაწერილის კი შეტადრე, თუ იგი ნაყოფიერი და სასარგებლოა, ვერაფერით ვერ აღმოფხვრით და ვერ გააქრობთ, ვინაიდან მისი წაკითხვა შეიძლება ყოველგან და ყოველთვის. ყოველივე ეს დიდი ხნიდან, თითქმის მწერლობის გაჩენიდანვე, კარგად შეიგნეს სამღვდელოებამ და იმათ, ვინც ხალხის ბედს განაგებდა; ამიტომ ისინი პირველადვე დაეპატრონენ ამ ძლიერ იარაღს და მრავალ საუკუნეების განმავლობაში ცდილობდნენ ის ხელიდან არ გაეშვათ, ვინაიდან ეს იმათთვის დიდად სასარგებლო იყო. მაგრამ საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებამ წარმოშობა ისეთი პირობები, რომელთა მეოხებით მწერლობა ხალხის ხელში გადავიდა, ე.ი. ხალხშია ის თანდათან გაიხადა თავის განვითარების და წარმატების იარაღად. ასე მოხდა დასავლეთ ევროპაში.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში, როგორც მოელო ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება, ისე მწერლობაც, ერთბაშად მოწყდა ძველ პირობებს; როგორც ერთი, ისე მეორე სულ სხვა გარემოებაში მოემწყვდა. მართალია, ძველი მწერლობა ისევ განაგრძობდა თავის არსებობას, მაგრამ იმას სასიცოცხლო პირი აღარ უჩანდა. როგორც ახალი ცხოვრების პირობები სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, ისე ახალი მწერლობის დაბადებაც სულ სხვა საფუძველზე მოხდა. ახალი, ე. ი. თანამედროვე მწერლობა ჩვენში სრულებით ძველი მწერლობის გაგრძელება არ არის, —

პირიქით, თანამედროვე მწერლობა პირდაპირ უარყოფად ძველის, ვინაიდან ამ უკანასკნელის საგანი და დანიშნულება ხალხის სიბნელიდან გამოყვანაა, მასში სინათლის მოფენა. მაგრამ ის ხალხი, რომელშიაც თანამედროვე მწერლობა თავის გავლენას აერცელებს, ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მიერ არის წარმოშობილი; წერაკითხვის ცოდნა და თავის-თავის შეგნება მისი არსებობისათვის აუცილებელ პირობას შეადგენს. თვით თანამედროვე მწერლობის წარმოშობა და აღორძინება პირდაპირი შედეგია თანამედროვე მშრომელ ხალხის ზრდა-განვითარების; უამისოდ თანამედროვე პრესას და ლიტერატურას სულ სხვა მიმართულება და ხასიათი ექნებოდა. მაგრამ რადგანაც ჩვენში ახალმა ცხოვრებამ დიდხანს ვერ გაიკვალა გზა, ამიტომ თანამედროვე პრესის და ლიტერატურის აღორძინებაც დაგვიანდა.

თანამედროვე მწერლობის ფაქტორებად სამი უნდავრესი პირობაა საჭირო: ხალხში წერაკითხვის ცოდნის საჭიროება, სტამბა და ჟურნალ-გაზეთობა. არც ერთი ამ პირობათაგანი მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ჩვენში ჯერ კიდევ არ არსებობდა, ვინაიდან ამისათვის ჯერ კიდევ არ იყო ნიადაგი მომზადებული. მართალია, როგორც წინადა, ისე ამ ხანებშიაც ჩვენში აქა-იქ იყვნენ მწერლები ანუ უფრო მართლად რომ ვთქვათ, მოლექსეები, მაგრამ ისინი იღვენ ცხოვრების განაპირას, ხალხის პირ-ვარაშს ვერ უახლოვდებოდენ და ვერც რამეს უზიარებდენ მას, ვინაიდან ხალხსა და მწერლებს შუა არ იყო შემაერთებელი ხიდი, ე. ი. არ იყო ჟურნალ-გაზეთობა, პრესა. ან კი საიდან უნდა ყოფილიყო პრესა, როცა სა-

ზოგადოებაში სრულებით არ იყო ამის მოთხოვნილება. კარგიც რომ გამოსულიყო იმ დროს ჩვენში ვინმე, რომელსაც გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემა ეკისრა, ასეთი გამოცემა უდღეური იქნებოდა; მას არ ეყოლებოდა არც მკითხველი, არც თანამგრძნობი და ის ჩაკვდებოდა ისე, რომ ვერავითარ კვალს ვერ დატოვებდა. ეს მართლაც ასე მოხდა. ჩვენ ვიცით, რომ ქართული გაზეთის გამოცემა უცდიდა პირველად მეცხრამეტე საუკუნის მეოცე წლებში. ამ ცდის შესახებ ჩვენ ვიცით მხოლოდ ის, რომ 1821 წელს ქართულ ენაზე გამოდიოდა გაზეთი საბელწოდებით „ქართული გაზეთი“¹⁾. ვინ იყო ამ გაზეთის რედაქტორი, ვისი თაოსნობით გამოდიოდა ის, როდის დაიწყეს მისი გამოცემა, ან როდის შეწყვიტეს ის,—ამის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება. რომ სრულებით შემთხვევით ერთი ნომერი ამ გაზეთისა (№ 36) ჩვენ არ ჩავგარდნოდა ხელში, ამ საინტერესო ცდის შესახებ თითქმის არაფერი არ გვეცოდინებოდა, ე. ი. მისი არსებობაც კი არ იქნებოდა ჩვენთვის ცნობილი. გასაკვირალია, როგორ ჩაქრა ისე ასეთი საქმე, რომ მან არავითარი კვალი არ დატოვა თავის შემდეგ, ასე წარმოიდგინეთ, რომ უბრალო ხსოვნაც-კი აღარ არსებობს მის შესახებ. ეს მით უფრო გასაკვირალია, რომ „ქართული გაზეთის“ გამოცემა, იმ დროის კვალობაზე, საკმარისად დიდ ხანს გაგრძელებულია, ვინაიდან მე-36 ნომერი, რომელიც გაზ. „დროების“ რედაქციას ჩავარდნია ხელში, უკანასკნელი არ უნდა იყოს;

¹⁾ იხ. გაზ. „დროება“. 1875 წ. № 57, სადაც გადმობეჭდილია „ქართული გაზეთის“ ერთი ნომრიდან (№ 36) ზოგიერთი ადგილები.

იმავე დროს ხსენებული გაზეთი, როგორც შინარის, ისე ენის მხრით, არ უნდა ყოფილიყო ინტერესს მოკლებული, როგორც ეს ჩანს ამ ერთად-ერთი ნომრიდან, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ ¹⁾). უფრო მეტი ვიციით მეორე გაზეთის გამოცემის შესახებ, რომელიც გამოდიოდა 1832 წელს სოლ. დოდაშვილის რედაქტორობით და სახელად ერქვა „ტფილისის უწყებანი“. ეს გაზეთი კვირაში ერთხელ გამოდიოდა; გარდა ამისა დოდაშვილი ბეჭდავდა აგრედვე თვეში ორჯერ ეურნალს, რომელსაც ერქვა „სალიტერატურონი ნაწილნი“. ამათი გამოცემა შეწყდა დოდაშვილის დატუსაღებით და ციმბირში გაგზავნით, რადგანაც მას მონაწილეობის მიღება დაბრალდა იმ შეთქმულებაში, რომელიც განზრახული იყო რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ ქ. ტბილისში მაშინდელ თავად-აზნაურთა ერთი ნაწილის მიერ. მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ დოდაშვილს ასეთი ბედი არ სწვევოდა, „ტფილისის უწყებათა“ გამოცემა ცოტა ხნის შემდეგ თავის თავად შეწყდებოდა, რადგანაც გაზეთის მკითხველი მაშინ ჩვენში არ იყო, როგორც არ იყო ათი წლის წინათ, როცა „ქართული გაზეთი“ გამოდიოდა. ქართველი მკითხველის მოვლინებას ჯერ კიდევ ბევრი აკლდა; უწინარეს ყოვლისა

¹⁾ მოგვყავს აქ, როგორც შინარის, ისე ენის ნიმუშად შემდეგი ამონაწერი „ქართულ გაზეთიდან“ (36, 1821 წ. სექტემბრის 16 დღესა). უცხო ქვეყნის ამბავნი: გერმანიიდან ვენით 23 ივნისს. „ვალახი დამ მოვიდა სარწმუნო ამბავი, რომ ჯარი ლატერიისტთა 2000 კაცი გაგზავნილი კნ. იფსილანტიისაგას, სრულდებით დამარცხებულა და ზაბნეულა“. როგორც ხედავთ, ეს ენა სამღვთო წერილის ენა არ არის, იგი უფრო უახლოვდება თუ გნებავთ თითქმის დღევანდელ „ივერიის“ ენას.

საქირო იყო ბატონ-ყმური მონობის თავიდან მოშორება და სანამ ეს არ მოხდებოდა, ვერც გაზეთი მოიკიდებდა ფეხს და ვერც სწავლა-განათლებ, მაშინველ პირობებში კი ჩვენში გაზეთის გამოცემა კარგაგვარ ყოველგვარ მნიშვნელობას, კიდევაც რომ შესაძლებელი ყოფილიყო თვით გამოცემა. თუ რამდენად უდროვო იყო იმ დროს ჩვენში გაზეთის გამოცემა, იქიდანაც სჩანს, რომ მხოლოდ 35 წლის შემდეგ, ე. ი. 1866 წელს, როცა უკვე ბატონ-ყმობა გაუქმებული იყო, შესაძლებელი შეიქნა, თუმცა დიდი გაჭირვებით, ქართულ ენაზე გაზეთის გამოცემა („დროება“).

ჩვენში ბევრს გონია, რომ ქართული ჟურნალ-გაზეთების, პრესის მამამთავარი ვითომც თავადი გ. ერისთავი იყო, რომელმაც ბ. ი. მეუნარგიას სიტყვით, „პირველად დაარსა ქართული ჟურნალი“¹⁾. მაგრამ აქ ერთნაირი შეცდომაა. ჯერ ერთი ის, რომ დროგამოშვებითი გამოცემა ქართულ ენაზე, გაზეთის სახით, უკვე 1821 წელს მოხდა, ე. ი. 31 წლის წინად, ვიდრე გ. ერისთავის „ცისკარის“ პირველი ნომერი გამოვიდოდა; მეორეც ის, რომ თუმცა გ. ერისთავის „ცისკარს“ გარეგნობით ჩვეულებრივი ჟურნალის სეხე ჰქონდა, მაგრამ ნამდვილად კი ის დროგამოშვებითი გამოცემა სრულეზით არ ყოფილა. გ. ერისთავი მთელი ორი წლის განმავლობაში (1852-1853 წ. წ.) ყოველ თვეში ბეჭდავდა თავის „ჟურნალს“; ამნაირად მან დაბეჭდა სულ ოცდაოთხი ნომერი ჟურნალ „ცისკარისა“. სამწუხაროდ, არც ერთ ნომერში არ დაბეჭდილა ისეთი რამ, რასაც „ცისკარისთვის“ დრო-გამოშვებითი

¹⁾ იბ. გ. ერისთავის თხზულება. მეორე გამ. 1884 წ., წინასიტყვაობა გვ. XVII—XVIII.

გამოცემის ხასიათი მიეცა. ამ ოცდა ოთხ წიგნში თქვენ
 ვერსად ვერ შეხვდებით ვერავითარ ცნობას, უბრალო ამ-
 ბავსაც კი, თანამედროვე ცხოვრებიდან. ეს თავისებური
 რედაქტორი თავის ჟურნალში ბეჭდავდა მხოლოდ თავის
 და თავის ნაცნობების ლექსებს და დამახინჯებული ენით
 ნათარგმნ მოთხრობებს. ზოგიერთი ლექსების ავტო-
 რები უკვე დიდი ხნის გარდაცვალებულნი იყვნენ, მაგ.
 დ. გურამიშვილი, ალ. ქავჭავაძე, ნ. ბარათაშვილი და
 სხვები. გ. ერისთავის „ცისკარში“ ერთხელაც არ დაბეჭ-
 დილა არც შინაური ცხოვრების მიმოხილვა და არც უცხ-
 ოეთის ამბავი. ამ მხრით „ქართლი გაზეთი“ და „ტფილისის
 უწყებანი“ ბევრად მაღლა იდგენ 1852-3 წლების „ცისკარ-
 ზე“, მაშინ როცა მეორმოცდაათე წლებში დრო-გამოშვე-
 ბითი გამოცემის საქმე უფრო მოსახერხებელი უნდა ყო-
 ფილიყო, ვიდრე ოცი—ოცდა-ათი წლის წინედ. და გარ-
 და ამისა, ამ ხანებში ჟურნალს უფრო მეტი თანამშრომელი
 და მკითხველი უნდა ყოლოდა, ვიდრე წინეთ. გ. ერისთავის
 გამოცემა-კი ყველას ხალისს უკარგავდა. თქმა არ უნდა,
 რომ გურამიშვილის და ნ. ბარათაშვილის ლექსები თავის
 თავად როგორც პოეზიის ნიმუშნი კარგნი იყვნენ, მაგრამ
 ჟურნალისთვის მარტო ეს როდი კმაროდა. გ. ერისთავის
 „ცისკარი“ მარტოოდენ ლექსების და მოთხრობების კრე-
 ბული იყო. ის იყო ერთი პატარა წრის თავშესაქცევი
 საკითხავი წიგნი ¹⁾; ამ წრის წევრები იმავე დროს მწერლე-

¹⁾ ბ. ი. მუხნარჯიას სიტყვით, იმ ხანებში ჩვენში, ბევრი ოჯახი
 იყო, რომელთაც „ახრების და ამბების დრო დროზე მიმტან-მომტანი
 ჟურნალი შეეძნათ დღის ღალადებათ“. იხ. ბ. ს. გვ. XVIII. სამწუ-
 ხაროდ, სწორეთ ეს „პაზრები და ამბები“ აკლდა გ. ერისთავის „უფრ-
 ნალს“.

ბიუ იყვნენ და თავის გასართობად „ცისკარსაც“ კითხულობდნენ. ამ წრეს გარდა პოეზიისა, ისიც არა ნაკლებ აინტერესებდა, თუ „როგორ კეთდება ბატი ძმრით“, ან „მურაბა და ქელე“ (№№ 3 და 4—1852 წ.) და იმავე დროს კი არც „ცისკრის“ რედაქტორს, გ. ერისთავს, და არც ერთ მის თანამშრომელს არც ერთხელ არ გახსენებიათ თანამედროვე ცხოვრებაზე საუბარი ჩამოეგდოთ; თითქო ისინი ზეცაზე ყოფილიყვნენ და არა ცოდვილ მიწაზე. ერთი სიტყვით, გ. ერისთავი, როგორც ჟურნალისტი და პუბლიცისტი, სრულებით მოუმზადებელი და უნაყოფო გამოდგა.

1853 წლის დამლევს გ. ერისთავმა შესწყვიტა „ცისკრის“ გამოცემა, რომელიც 1857 წელს ისევ განაახლა იეკერესელიძემ. ეს უკანასკნელი, როგორც მწერალი, ბევრად დაბლა იდგა გ. ერისთავზე, მაგრამ როგორც რედაქტორმა, მან ბევრად უფრო მეტი ნიჭი და უნარი გამოიჩინა, ვიდრე გ. ერისთავმა. რა თქმა უნდა, ჟურნალს ჯერ კიდევ ბევრი რამ აკლდა, როგორც დრო-გამოშვებით გამოცემას, მაგრამ წარსულთან შედარებით მას რამდენიმედ სიცოცხლის ნიშან-წყალი დაეტყო. მართალია, ჟურნალში არც ახლა ვხედავთ შინაური ცხოვრების და უცხოეთის მიმოხილვას, მაგრამ ისიც მაინც კარგი იყო, რომ იქ თანამედროვე საზოგადოების შესახებ ლაპარაკი დაიწყეს, მისი ზოგიერთი ნაკლულეევანება, თუმცა არა უმთავრესი და არსებითი, გამოამჟღავნეს, თუმც, რა თქმა უნდა, დიდი შიშით და მოკრძალებით. „ცისკრის“ რედაქციის გარშემო ამ დროს თავს იყრის მის თანამშრომელთა წრე, რომლე-

ბიდანაც დავასახელებთ აქ შემდეგთ: თავად ალექსანდრე და ვახტანგ ჯამბ. ორბელიანებს, მიხ. თუმანიშვილს (მოლაყბეს ფსევდონიმით), ლ. არდაზიანს, ბერძენოვს, ბაქარ ქართლელს (დიმ. ყიფიანს), დიმ. ბაქრაძეს, ალ. სავაზნელს და სხ. არც ერთ იმათგანს ერთმანეთ შორის საერთო არა ჰქონიათ-რა, გარდა იმისა, რომ ერთ და იმავე ჟურნალში ლეზულობდნენ მონაწილეობას, და მაშინდელ „ცისკარს“ ხომ, როგორც შემდეგშია, არავითარი მიმართულება არ ჰქონებია შემუშავებული თავის სახელმძღვანელოდ. „ცისკრის“ რედაქტორი, ივ. კერესელიძე, პირდაპირ აცხადებდა, „რომ ნურავინ ნუ დაგვემღურება, უკეთუ დაიბეჭდა ვისმეზე წინააღმდეგი სტატია; როგორც ადრე ვთქვი ყოველსავე სტატიასა ვბეჭდავ, თუნდაც მეც თითონ შემეხებოდესო“¹⁾. თუ ეს სხვადასხვა შეხედულების და აზრის ხალხი ერთად თავსდებოდა და გამოსაჩენად არ იბრძოდნენ, ამას ის გარემოება შევლიდა, რომ ჩვენი ცხოვრების ძირითად საჭირ-ბოროტო კითხვებზე არ წერდნენ და არც შეეძლოთ წერა, კიდევაც რომ მოენდომებიათ. ქართულ ენაზე ჟურნალის არსებობა და ქართული მწერლობის წარმატება თავისებურად ყველა იმათგანს სურდა, დანარჩენი კი მაშინ საჭირო არ იყო. მართლაც იმ დროს მხოლოდ ერთად-ერთი საგანი იყო, რომლის შესახებ მსჯელობას შეეძლო მშვიდობიანობის დარღვევა და „ცისკრის“ თანამშრომელთა შორის უთანხმოების გამოწვევა: ეს იყო ბატონ-ყმობა. ჩვენ ვიცით, როგორ გამწვავებული იყო იმ ხანებში ბატონ-ყმური ურთიერ-

¹⁾ იხ „ცისკარი“ 1857 წ., № 5. რედაქტორის შენიშვნა.

თობა; მაგრამ მაშინდელი მწერლები თითქმის სრულგზით გაურბოდნენ ამის შესახებ საუბარს. აქ ჩვენ აშკარად ვხედავთ მაშინდელ საზოგადოების გავლენას მწერლობის მუშაკებზე; ეს უკანასკნელი პირდაპირ მებატონეების გავლენის ქვეშ იყვნენ მოქცეულნი. გარდა ამისა, ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მაშინდელი მწერლები თითქმის ყველანი მებატონეები იყვნენ, და რა გასაკვირალია, რომ ამ მეტად საჭირ-ბოროტო საკითხის შესახებ კრინტსაც არ ძრავდნენ.

უწინარეს ყოვლისა „ცისკარი“ გვაცნობს ჩვენ, თუ როგორ უყურებდა ქართულ ჟურნალს და ქართულ მწერლობას მაშინდელი ჩვენი ეგრეთ წოდებული დარბაისელი, ე. ი. მაღალი საზოგადოება, ვინაიდან დაბალ საზოგადოებამდის ჯერ ქართულ მწერლობას გზა არ ჰქონდა გაკვალული. საინტერესოა ამ მხრით ალ. ორბელიანის და განსაკუთრებით მოლაყბეს (ფსევდონიმი თ-დ მიხ. თუმანიშვილისა) წერილები. 1858 წ. „ცისკარის“ მეშვიდენომერში დაბეჭდილია, სხვათა შორის, თ-დ ალ. ჯამბაკურიან-ორბელიანის წერილი სათაურით: „მე და ის“, რომლიდანაც ვტყობილობთ, რომ იმ დროს ბევრი დარბაისელი წინააღმდეგი იყო, როგორც ქართული ჟურნალის გამოცემისა, ისე თვით ქართული ენის. შემდეგ, 1859 წ., იმავე „ცისკარში“ ვკითხულობთ (№ 2, „გამოსარჩლება თერთმეტი მებუქისა“): „ზოგიერთი არ მიუდგნენ თავიანთ „ცისკარს“ და ითაკილეს თავიანთი მამა-პაპის ენა, სადაც ბრძანება გადის, უბრძანებენ, სადაც არა, ეხვეწებიან“... მოლაყბეს სიტყვით „ცისკარს“ უმეტეს ნაწილად კითხულობენ ბუზები... კაბინეტში შეტანა როგორ იქნება, ქართულ ენაზე არი დაბეჭდილი. სხვათა ენაზე რომ იყოს, აი ეს სხვა არის;

ჩვენს ენას ეხლა არაეინ ხმარობს, წამხდარი ენა არისა“ („ცისკარი“ 1857 წ. № 11, გვ. 35). მოლაყბეს ძლიერ აწუხებდა ის გარემოება, რომ ქართული დარბაისელი საზოგადოება ასე აგდებულად ექცეოდა ენას და ქართულ მწერლობას და ამიტომაც ერთს თავის წერილში მან სასტიკად დაგმო და გაკიცხა ასეთი საქციელი. „მსურს სიცოცხლე — სწერს იგი ერთს თავის წერილში — მხოლოდ იმისათვის რომ ვნახო ქართველნი, იმ გონების მქონენი, რომელთაც ესმოდეთ ღირსება თავიანთის მამულისა“... მხოლოდ „თქვენ — მიმართავს იგი საზოგადოებას, — თქვენ დარბაისელნო ქართველნო! ნუ ინებებთ გაუშვათ ქართული ენა უყურადღებოდ“ (იხ. „ცისკარი“ 1857 წ. № 3). ქართველ დარბაისელ საზოგადოების მხრით ქართული ენის და მწერლობის აგდება რომ უფრო აგრძნობიოს მკითხველს, ბ. მოლაყბეს ამ საზოგადოების გვერდით გამოყავს სრულიად უბრალო ადამიანი, საზოგადოების უკანასკნელ საფეხურზე მდგომი ხაბაზი და დაცინვით და მწარე ირონიით სავსე სიტყვებით მოგვითხრობს, რომ „ზის ერთის დუქნის კარებზე ხაბაზი, უბრალო ხაბაზი! უძევს მუხლზე „ცისკარი“, კითხულობს „სალაყბო ფურცელს“ შალალი ხმით, თანახმა უხდება ყველაფერში მოლაყბეს; ხედავთ ხაბაზები რას ჩადიან! მე კიდევ იქა ვარ ხაბაზთან, ხაბაზთან!“ (იქვე). ეს დაპირდაპირება საუცხოოდ ახასიათებს არა მარტო მაშინდელ მაღალ საზოგადოებას; ეს მართალია დღესაც. არაეისთვის დაფარული არ არის, რომ ჩვენს მაღალ საზოგადოებაში საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როგორც ქართული ენა, ისე ქართული მწერლობა თანდათან კარგავს თავის მნიშვნელობას და

ხმარებიდანაც გამოდის. მოლაყბეს მხრით კი ასეთი და-
პირდაპირება ნამდვილი მხილება იყო, და დარბაისელნი
ქართველნი ამას არ შეარჩენდენ. ეს მართლაც ასე მოხდა.
უნდა შევნიშნოთ, რომ მოლაყბე „ცისკრის“ თანამშრომ-
ლებში ერთად ერთი გონება-მახვილი და იდეური თანამ-
შრომელი იყო. მისი სიტყვები პირდაპირ გულს ხვდებოდა.
მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ იგიც მეტად ფრთხილი არ ყო-
ფილიყო. მაგ., ჩვენ ვიცით რომ, იგი ყმების განთავისუფლე-
ბის მომხრე იყო, მაგრამ ამის შესახებ მან ერთხელაც ვერ
გაბედა ხმის ამოღება თავის „სალაყბო ფურცელში“; ვერ
გაბედა მაშინაც-კი, როცა ამისათვის მას მარჯვე შემთხვე-
ვა მიეცა. 1858 წლის „ცისკრის“ დეკემბრის ნომერში გაზ.
„კავკაზიდან“ მოყვანილია შემოკლებით იმპერატორ ალექ-
სანდრე მეორის სიტყვა, რომელიც მან წარმოსთქვა 1858
წელს 3 აგვისტოს მოსკოვის კეთილშობილთა წინაშე და
რომელშიაც იგი სხვათა შორის ამბობდა: „გახსოვთ თქვენ,
როდესაც მე, ორი წლის წინედ ამისა, თვით ამ დარბაზში,
გეტყოდით მას, რომ ადრე იქნები თუ გვიან, უნდა შეუ-
დგეთ ცვლილებას ბატონ-ყმობის უფლებათა და უმ-
ჯობესი არის დაწყება თავით, ვიდრე
ბოლოდან (сверху, нежели снизу)“. ყველასთვის
აშკარა იყო, რომ იმპერატორი ამბობდა ბატონ-ყმობის გა-
უქმებაზე, რაზედაც ლაპარაკობდა მაშინ რუსეთის მთელი
მოწინავე საზოგადოება და მწერლობა. მაგრამ ჩვენში კი იმ
ხანებში ბატონ-ყმობის გაუქმებაზე კრინტის დაძვრაც კი არ
შეიძლებოდა. ამიტომ ვერც მოლაყბე ბედავს საგანს ნამდვი-
ლი სახელი უწოდეს. აი რას ამბობს იგი იმპერატორის
სიტყვების გამო: „ამის წაკითხვაზე ყოველი ჩემი გონება,

სული, გული და თითოეული ასო გარდაიქცა გრძნობად... ჩვენი მეფე შესდგომია იმისთანა საზოგადო კეთილ აზრს, რომელზედაც კვირობს მთელი ევროპა“ („ცისკარი“, 1858წ., № 12). იმის მაგივრად, რომ იმპერატორის სიტყვების მნიშვნელობა აეხსნა და განემარტა ბ. მოლაყბეს, მახ სიტყვების მნიშვნელობა და აზრი კიდევ უფრო გაუფგებარი და ბუნდოვანი გახადა. მართლაც ევროპისთვის რა იყო გასაკვირალი იმაში, რომ რუსეთში მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ბატონ-ყმურ წესწყობილების გაუქმება უნდოდათ? პირიქით, ევროპა უფრო იმაზე კვირობდა, რომ ამ სახელმწიფოში აქამდის არსებობდა ბატონ-ყმური მონობა. მაგრამ სულ სხვა იყო ჩვენი საზოგადოება და მწერლობა იმ დროს: იქ ბატონ-ყმობის გაუქმებაზე ლაპარაკი აშკარად არ შეიძლებოდა, ამას მაშინდელი საზოგადოება არავის აბატივებდა. მაგრამ სიფრთხილემ მაინც არ უშველა ბ. მოლაყბეს: „ცისკრის“ რედაქტორი ჩქარა აიძულეს, რომ მოლაყბეს თავი დაენებებია „ცისკრის“ თანამშრომლობაზე. ჩვენ არ ვიცით, თუ სახელდობრ რისთვის ააღებინეს მოლაყბეს ხელი „ცისკრის“ თანამშრომლობაზე. შემდეგი წლის დასაწყისში ჩვენ ვტყობილობთ მხოლოდ, რომ რედაქტორი უკან უბრუნებს ბ. მოლაყბეს მის „სალაყბო ფურცლებს“ და ამასთანვე მწუხარებით შენიშნავს, რომ ბ. მოლაყბე „ერთად ერთი გრძნობის მექონე მწერალი იყო, მაგრამ საუბედუროდ, როგორც უცებ გამოჩნდა, ისე უცბად გაქრაო“. ამის მიზეზი ის იყო, რომ, როგორც მოგვითხრობს ივ. კერესელიძე, „აქა-იქ გვესმოდა მღურვა, თუმცა უმეტესობას მოსწონდაო“. იმის შემდეგ ზოგიერთებს რედაქტორისათვის უთხოვია „სალაყბო

ფურცლის“ ცალკე გამოცემა, მაგრამ რედაქტორს ამაზე დაც ხელი აუღია, ვინაიდან „ოთხი-კუთხივ აღგვიდგენო“. ამნაირად „ცისკარის“ რედაქტორი იძულებული შეიქნა აყოლოდა საზოგადოების ფეხის ხმას, მისი მაჩანჩალა გაშვადარიყო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ბ. მოლაყბემ ისევ დაიწყო „ცისკარში“ წერა, მაგრამ მერმინდელ მის წერილებს უკვე ჯარ ეტყობოდა წინანდელი ხალისი და სიცოცხლე.

თუმცა ამ დროს ბატონ-ყმობის ძაგება და მის გაუქმებაზე ლაპარაკი შეუძლებელი იყო, მაგრამ მეორე მხრით არც იმის ქება შეიძლებოდა, რაც გარშემო ხდებოდა; თუმცა საჯაროდ ვერაფერ ბედავდა ბატონ-ყმობის დაგმობას, მაგრამ იმავე დროს ბატონ-ყმობის მოშორებაც საჯაროდ ეთაკილებოდათ იმაზე ლაპარაკი, რასაც მაშინდელი მებატონეები ჩადიოდენ. თუმცა ზოგიერთებს არ მოსწონდათ ის გამწვავებული ურთიერთობა, რომელიც არსებობდა მაშინდელ ბატონსა და ყმას შორის, მაგრამ მიუხედავად ამისა, იმათ თვალში ბატონ-ყმობა იდეალური დაწესებულება იყო, რომელიც როგორც ბატონს, ისე ყმას სასურველ კეთილდღეობას ანიჭებდა. თუ თანამედროვე პირობები არ ამართლებდენ ასეთ შეხედულებას ბატონ-ყმობაზე, სამაგიეროდ მის დამტკიცებას ცდილობდენ წარსულის მოგონებით. და ასე მოიქცა ერთი მაშინდელი მწერალი, თავადი ალ. ჯამბ.-ორბელიანი. 1858 წელს „ცისკარის“ მეთორმეტე ნომერში დაბეჭდილია მისი წერილი სათაურით „ძველი დროის ბატონ-ყმობა საქართველოში“.

თ-დ ალ. ორბელიანის წერილი მრავალ მხრით არის საინტერესო. როგორც ზევით შევნიშნეთ, ავტორი ეხება მხოლოდ ძველ დროს, მის თანამედროვე ხანაზე კი კრინტსაც

არ ძრავს. იგი ცდილობს გააცნოს მკითხველს, თუ როგორი დამოკიდებულება იყო ძველად საქართველოში ბატონსა და ყმას შორის, და თუ რა ყოფა ჰქონდათ მაშინდელ ყმებს. ავტორის სიტყვით „საქართველოში მებატონეთ ყმობა მონობათ არ ითქმის. მართალია, სიტყვა ყმობა იყო, მაგრამ საქმე მონობას არ აცხადებს... უწინდელ დროში გარეშე კაცი იმას ეძებდა: მებატონე ვიზოვნო და იმას შევეხიზნოვო, ამისათვის, რომ მებატონე თავის ყმას შევიღისავით ყურს უგდებდა და შევიღის მსგავსათ გული სტკიოდა ყმისათვისო“ (გვ. 315-36*). სამწუხაროდ, ავტორი სრულებით არაფერს გვეუბნება, თუ რაში გამოიხატებოდა ეს „მამაშვილური“ დამოკიდებულება ბატონსა და ყმას შორის, რაც შემდეგ ხელზე დაიხვიეს თავად-აზნაურობიდან გამოსულმა პუბლიცისტებმა და მწერლობამ. ჩვენ ვიცით, რომ პირველ ხანებში, როცა ბატონ-ყმური ურთიერთობა კიდევ არ იყო განვითარებული, ყმების მდგომარეობა არ იყო შევიწროვებული ისე, როგორც შემდეგში. მაგრამ ავტორი არ ამბობს, თუ რომელი დრო აქვს მას აქ მხედველობაში. ჩვენ ვიცით, მაგ., რომ მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნეებში მებატონეები უკვე ყიდიან თავის ყმებს; ტანჯვა-წვალებებზე ჩვენ აქ არ ვლაპარაკობთ. ახლა ვიკითხოთ: რომელი მამა გაყიდდა თავის შვილს, ან რომელი მამა შეაბამდა თავის შვილს კევერში? ყოველივე ეს რაღაც გაუგებარია ჩვენთვის, მაგრამ მოუსმინოთ ავტორს ბოლომდის.

*) ხაზს ჩვენ უსვამთ.

„მებატონეები — განაგრძობს ავტორი — თავს არასოდეს არ ზოგავდენ ყმებისათვის... ობლებს მებატონე კაცებს დაუყენებდა და იმათ პატრონობით ზრდიდა, თუ არა სახლში გამოიყვანდა მოსამსახურედ და შეიღისავეთ ზრდიდა, თუმცაღა მოსამსახურეთო“. აქ თითქმის ყველა სიტყვაში წინააღმდეგობაა: მებატონე ისე ზრუნავდა ობლებსათვის, რომ იმათ კაცებს უყენებდა და იმავე დროს ეს ობლები მას შინ მიყავდა მოსამსახურეებად. აქედან ჩვენ ვხედავთ, თუ როგორი დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო იმ ძველ დროშიაც კი, რომელზედაც ავტორი მოგვითხრობს: თუ ობლების სახლში მოსამსახურეებად წაყვანა შეიძლებოდა იმათ დაუკითხავად და იმათ უნებურად, იმათი დაყიდვა კიდევ უფრო ადვილი იქნებოდა. და აი, ამას უწოდებს ჩვენი ავტორი მამაშვილობას! მართალია, ალ. ორბელიანის სიტყვით, ძველ დროშიაც იყვნენ „მებატონეებში სასტიკი კაცები ანუ უწყალონი“, მაგრამ იმათი რიცხვი ძლიერ მცირე იყო. მეფე ვახტანგის სიტყვებს: „სულის გარდა მებატონისა არის ყმაო“ თავადი ორბელიანი ასე ხსნის: „შვილიც ხომ მამის არის და ასე ამგვარად ყმაც ბატონის არისო, თორემ ბრძენი ვახტანგი ასე უწყალო კანონს როგორ დასდებდაო“. მაგრამ ავტორი იმას კი არ აქცევს ყურადღებას, რომ ცხოვრებამ და ჩვეულებამ მეფე ვახტანგის კანონსაც ბევრად გადააჭარბა და მებატონეებმა მოიპოვეს ყმებზე ისეთი უფლებები, რომელთაც მათ კანონმდებლობა სრულებით არ აძლევდა. გარდა ამისა ავტორის აზრით, ბატონ-ყმობას ძველ დროში მეგობრული კავშირის ხასიათი ჰქონდა: მისი აზრით ბატონი და მისი ყმა, — ეს ორი მეგობარი იყო, არც მეტი არც ნაკლები.

„მებატონე რომ თავზე ადგა გლებს, — მოგვითხრობს ჩვენი ავტორი, — მუშაობის დროს და იმათ სიმღერაში ჩაერეოდა, ესეც არა წაქეზებისათვის მუშაობაზე, არამედ უთაკილობისათვისო“. ერთი სიტყვით, მისი აზრით, „ყმას მებატონესთან სრული თავისუფლება ჰქონია, მეგობრული მახლობლობა“. ბოლოს ავტორი დაასკვნის, რომ „უწინდელ დროში ყოველი მებატონე იმას ცდილობდა, თავისი გლებ-კაცი გაკეთებული ყოლოდა“.

თ-დ ალ. ორბელიანის წერილი დიდად საგულისხმოა. თუმცა ამ წერილში თანამედროვე ვითარება ერთი სიტყვითაც არ არის ნახსენები, მაგრამ მკითხველი მის წაკითხვის შემდეგ ადვილად მიხვდება, რა სწადა ავტორს, როცა იგი ძველი დროის ბატონ-ყმობაზე სწერდა. თავის თავად ბატონ-ყმური წესწყობილება მას საუკეთესოდ მიაჩნია, მხოლოდ მას აწუხებდა ის გარემოება, რომ მისი დროის მებატონეები მეტის-მეტ შეუბრალებლად და სასტიკად ექცეოდნენ თავის ყმებს. ვილას ახსოვდა ის „მამაშვილობა“ და „მეგობრული მახლობლობა“, რომელზედაც ალ. ორბელიანი მოგვითხრობს, ან ვინღა წუხდა იმის გამო, რომ „თავისი გლებ-კაცი გაკეთებული ყოლოდა“? ავტორი კარგად ხედავდა, რომ ცხვრებსა და მგლებს შორის უფრო შესაძლებელი იყო მეგობრობა და მამაშვილური დამოკიდებულება, ვიდრე მებატონეთა და ყმების შორის. მაგრამ მას მაინც წინ უდგას იდილიური განწყობილება ბატონსა და ყმას შორის, რომელიც მისი წარმოდგენით ძველ დროში არსებობდა. ხედავს რა თავის გარშემო საერთო აოხრების და მწუხარების სურათს, ავტორი იგონებს ძველი დროის ვითარებას, რომელიც მხოლოდ მის ოცნებაში არსებობდა

და ამოხვრით კითხულობს: „სად არის ძველი დროის სიმ-
დიდრე? ჰეი, ჰე, სოფელო! ეს არის წესი შენი?“.

საკვირველი მხოლოდ ის არის, რომ ის კაცი, რომე-
ლიც თითქო წუხდა ყმების მდგომარეობაზე, თვითონ, როცა
მისი პირადი სარგებლობა მოითხოვდა, ისე ექცეოდა მათ,
როგორც ნივთს, ვაჭრობდა კიდევ ყმებით, ე. ი. ყიდუ-
ლობდა და ყიდდა მოგებით. ერთი სიტყვით, ალ. ორბე-
ლიანის, და არა მარტო იმის, წადილი იყო ბატონსა და
ყმებს შორის მამაშვილური განწყობილება ჩამოვარდნი-
ლიყო და იმავე დროს ბატონ-ყმური ურთიერთობაც უკ-
ლებლად დარჩენილიყო. მაგრამ ეს მხოლოდ ფუქი ოცნე-
ბა იყო და მეტი არაფერი, თორემ ვისაც თვალი დაბრმავე-
ბული არ ჰქონდა, ყველა კარგად ხედავდა, თუ რა თვალუწ-
ვდენელი უფსკრული არსებობდა მაშინ ბატონსა და ყმას
შორის, რომ მათში შესაძლებელი ყოფილიყო არა მამაშვი-
ლური და მეგობრული განწყობილება, არამედ რაიმე მო-
რიგებაც კი. ამაზე ფიქრი ნიშნავდა ისტორიის ჩარხის უკუ-
ღმა შეტრიალებას და საზოგადოებრივი ცხოვრების რა-
მოდენიზე საუკუნით უკან დახევას. ჩვენთვის სრულებით
გასაკვირი არ არის, რომ ბატონ-ყმობის შეხედულებით
გაქლენთილი ავტორი ბატონყმობის დაცვის დროს საში-
ნელ წინააღმდეგობას უნდა დასჯახებოდა და დაეჯახა კიდე-
ვაც. მეორე ასეთ წინააღმდეგობას დაეჯახა იგი, როცა მან
მოინდომა ერთი მხრით ბატონ-ყმობის და, მეორე მხრით
ვაჭრობა-აღებმიცემობის და მრეწველობის შერიგება. და
ამ აზრით გატაცებული იგი ბრწყინვალე ქართველ თავად-
აზნაურობას ურჩევდა, რომ მან თავი ანებოს „უწესო ცხო-
ვრებას“, და მიბაძოს „საკვირველ საქართველოს სომხებს“,

ე. ი. ხელი მიყოს „ვაჭრობას და შემატებას“. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ავტორის სიტყვით თავად-აზნაურობა „ისე გაღარიბდება, რომ ღარიბ გლებ-კაცზე უფრო მომეტებით, თუ ვაჭრობისათვის არა იფიქრებსო *)“. ამნაირად, თ-დ აღ. ორბელიანმა თითქმის ამ ნახევარი საუკუნის წინად გამოაცხადა, რომ თოფმა და ხმალმა უკვე დაკარგეს თავის მნიშვნელობა და დღეს „აუცილებლად საჭიროა სწავლა-განათლება, მიწის ნაყოფიერების გამრავლება და ვაჭრობაო**“). ავტორი სრულებით ვერ გრძნობდა, რომ ვაჭრობა-მრეწველობის აღორძინება ღ სწავლა-განათლების გავრცელება სამუდამოდ ბოლოს მოუღებდა ბატონყმობას; ყოველივე ეს ძირეულად უარყოფდა ძველი დროის პატრიარქალურ ურთიერთობას ბატონსა და ყმას შორის; რომელსაც ჩვენი ავტორი ასე შენატრიდა და რაც იმავე დროს ნიშნავდა თვით წოდებრივ უპირატესობათა მოსპობას, რასაც იგი ვერასოდეს ვერ შეურიგდებოდა. ასე იყო თუ ისე, ის კი აშკარაა, რომ ბევრად ადრე, სანამ

*) იხ. „ციხკარი“, 1859 წ. № 10, წერილი აღ. ორბელიანისა: „ჩვენი საქართველოს საზოგადოება“.

***) ხეივანულ წერილში თ-დი აღ. ორბელიანი მოგვითხრობს თ-დ ივ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის გამდიდრების ამბავს, რომელმაც 15 წლის განმავლობაში თავის მამულის შემოსავალი თრმოცი თუმანი სამათას თუმანზე მეტად გადააქცია. ეს მოიმოქმედა მან შეტენით, მომქი ნეობით და ჯამაგირით. ავტორის სიტყვით ხსენებულს გვამს „ამ ცხოვრების პირველ საგნად გაუზღია კვლავ უფრო შემატება“ და მის თვალში „ვერობიელის ღრმა გონიერს კაცათ ითქმის თ. ივ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი! ამისთვის ქართველ თავად-აზნაურთ ურჩევს მას მიბაძოს.

გაზ. „ივერია“ დაიწყებდა ქადაგებას იმის თაობაზე, რომ თოფის და ხმლის ადგილი ჩვენ დროში ფულმა დაიჭირაო, ეს უკვე ქართველ თავად-აზნაურობას ალ. ორბელიანმა ამცნო.

ასეთია მაშინდელი დროის საუკეთესო და თითქმის ერთად-ერთი პუბლიცისტი, ვინაიდან ხსენებული ავტორი ასე იყო თუ ისე მაინც ეხებოდა მაშინდელ ჩვენი ცხოვრების ზოგიერთ მხარეებს. რაც შეხება კრიტიკას, ის ჯერ კიდევ არ იყო, მისი არსებობა ჯერ უადგილოდ და უდროვოდ მიაჩნდათ. ამ აზრის იყო, სხვათა შორის, ერთი მაშინდელი საუკეთესო მწერალი ლ. არდაზიანი¹⁾, რომლის შეხედულება ქართულ ენაზე ჩვენ საჭიროდ ვთვლით აქ მოვიყვანოთ. ლ. არდაზიანი პასუხს აძლევს ბერძენოვს, რომელიც გაზ. „კავკაზში“ კრიტიკულად არჩევდა „ცისკრის“ ნომრებს. როგორც ეტყობა, ბერძენოვი სასტიკად მოქცევია „ცისკრის“ თანამშრომლებს. ბ. ლ. არდაზიანი ამაზე უპასუხებს, რომ ეს არის „კრიტიკა სასტიკი, უადგილო, უდროვო“. ამნაირად კრიტიკა ჯერ კიდევ ადრეა „ცისკრისთვისო“. ჩვენ, ქართველებს, — გვეუბნება იგი — მამებისაგან არა შეგვისწავლია რა, სხვას არა უსწავლებია რა ჩვენთვის. წიგნები არ გვქონია, რომ გვესწავლა რამ. საიდან უნდა ვიცოდეთ წიგნის წერა, მაგრამ ხედავთ როგორ ხალხი განსწავლდა თავის თავადო!“²⁾ ზ მართლაც:

¹⁾ ამავე აზრის იყო აგრეთვე ა. სავანელიც, რომელიც ამბობდა: „ჩვენი ჟურნალი (ე. ი. „ცისკარი“) არის მსგავსად ჩვილის ყმაწვილისა, რომელიც ცდილობს ფეხის ადგმასა და რომელსაც პირიული ფეხის ადადგმა არ დაეწუნება. ჟურნალის სტატიები მსგავსად ამისა არ უნდა იყვნენ დაწუნებულებიო“ („ცისკარი“, 1887 წ., № 8).

²⁾ იხ. „ცისკარი“ 1859 წ. № 6.

საიდან უნდა ესწავლათ იმ ხანებში ჩვენში წერა-კითხვა, საიდან უნდა შეეძინათ ცოდნა? წიგნები არ იყო, მამებმა თავისთვის არა იცოდნენ-რა და შეილებს რას ასწავლიდენ. მაგრამ მიუხედავად ამისა „ხალხი მაინც განსწავლდა თავის-თავად“. საიდან, როდის მოხდა ეს „განსწავლა“? ის გამოიწვია თვით ცხოვრებამ, ანუ უფრო მართალი რომ ვსთქვათ, ცხოვრების პირობების ცვლილებამ. პატივცემულ ავტორს კი გონია, რომ ეს „თავის თავად“ მოხდა; მაგრამ მისი მხრით ისიც საკმარისი იყო, რომ მან ეს ახალი მოვლენა შეუნიშნავად არ გაუშვა; სირცხვილიც იქნებოდა, რომ „მე-ჯღანუაშვილის“ ავტორს ეს გამოპაროდა: სამაგიეროდ შემდეგი მისი მსჯელობა მეტად საფუძვლიანი და გონიერია.

ბერძენოვმა შენიშნა, სხვათა შორის, მოლექსეთა სიმ-რაველე“. 12 წიგნში 57 ლექსია და 15 სტატიია“. ლ. არდაზიანი განმარტავს ამ გარემოებას, და უნდა შევნიშნოთ, რომ მისი განმარტება ამ შემთხვევაში ძლიერ სამართლიანია. „მართლაც რა არის ეს დაუთვლელი ჯარი უნიკო მოლექსეებისაო?“ — კითხულობს ჩვენი ავტორი; — „რათ არის იშვიათი ჩვენში პროზაიკული მწერალიო?“ — „ქართული პოეზია — გვეუბნება იგი — უფრო განვითარებულია, მი-ნამ პროზა... ლექსებს სწერენ მსუბუქად, მარტივად, ცხო-ველად, ყოველი სიტყვა ხტის, თამაშობს; პროზა ჩვენი არის მძიმე, მოუდრეკელი, ძნელი, სიცოცხლეს მოკლებული, ცივი, მაშინ, როცა ქართული ენა მერხვევი და საამოაო“. შემდეგ ავტორი ადარებს სამღვთო წერილის და საერო ენის ფორმას. მისი აზრით, ფორმა სამღვთო წერილის

ენისა არ არის ძირეული ფორმა ქართული ენისა. სამღვთო წერილი გადმოითარგმნა სიტყვა-სიტყვით ბერძნულ ენიდან; ამიტომ შემოგვეპარა ამნაირი კილოფორმა საერო სრულებით არ მიემსგავსება სამღვთო წერილს. საერო ენით ლაპარაკობდა ხალხი, სწერდენ მოღვექსეები... როდესაც შეიმუსრა ჩვენში ყოველი საერო სწავლა, მაშინ შეგვჩა მხოლოდ მიმალული მონასტრებში სამღვთო სწავლაო“... „მხოლოდ მოღვექსეები არ მოწყვეტილან ხალხს და ეს არის მიზეზი პოეზიის განმშეუნიერებისა... განმშეუნიერებული პროზაც შესაძლებელია მხოლოდ საერო ენაზეო“, — ე. ი. იმ ენაზე, რომელზედაც ლაპარაკობს ხალხი. ეს ძლიერ ნაყოფიერი აზრი იყო, რომლის გავრცელება ღ შეგნება დღესაც ძლიერ დაეხმარებოდა ქართული მწერლობის განვითარების საქმეს.

დაახლოებით ასეთივე აზრი წარმოსთქვა ცოტა ხნით ამის წინად მეორე მაშინდელმა მწერალმა პლ. იოსელიანმა გ. ერისთავის ნაწარმოების შესახებ. ჩვენ ვიცით, რომ გ. ერისთავმა პირველად იხმარა თავის კომედიებში ხალხური ენა, ე. ი. ისე, როგორც თვით ხალხი ლაპარაკობდა. მანამდის კი ყველა გაუბოდა ხალხურ ენას, იმის ხმარება სათაკილოდ მიაჩნდათ. გ. ერისთავმა კი აშკარად უღალატა ასეთ ჩვეულებას და მწერლობაში კარი გაუღო ხალხურ ენას, მდაბიურ კილოს, რომელიც ცხოველ-ყოფელ და დაუშრეტელ წყაროდ გადაიქცეოდა ახლო მომავალში. ამიტომ ქართული მწერლობის ახალი ხანის დასაწყისად სამართლიანად ითვლება თ-დ გ. ერისთავის კომედიები. ხალხური ენის ხმარებით მან ღრმა ცვლილება მოახდინა ქართულ მწერლობაში, რაც მაშინვე იქნა შენიშნული, როცა

მისი კომედია „გაყრა“ ცალკე წიგნად გამოვიდა. იმას დართული ჰქონდა პლ. იოსელიანის წინასიტყვაობა, რომელშიაც ავტორი, სხვათა შორის, აი რას ამბობდა: „მწერლობა ძველთა, გარდა რუსთველისა და მცირეთა სხვათა, არ იყო ჩვეულებითისა საუბრისა ენითა, რომელთაც არის და უნდა იყოს ქეშმარიტი ენა ხალხისა. დამწერმა ამა პირველისა ქართულ ენაზედ კომედიისა, თ-ღმან გ. ერისთავიან, დაბადა ქართული ახლისა გვარისა მწერლობისათვის... მაქვს იმედი, რომ ესრეთისა ჩვენგან ახლისა გვარისა მწერლობისა ქებას არავინ მიიღებს პირმოთნეობით თქმულათ და თითოეული კეთილ განზრახი ქართველი სიხარულლით და სიამოვნებით წაიკითხავს ამ კომედიას და სხვანიც ახალნი მწერალნი გაბედვით შეუდგებიან მაგალითს მისს“...¹⁾ მაგრამ ამ მაგალითის შედგომა ადვილი არ იყო; უმრავლესობას და თვით მაშინდელ მწერლობასაც, მაგ., თ-ღ ალექსანდრე ორბელიანს²⁾, სრულებით არ ესმოდა, თუ რა ხილი იყო ან რაში მდგომარეობდა ახალი კილოს შემოტანა ქართულ მწერლობაში. მეორე მხრით, ცხადია, რომ დიდი ხნიდან განმტკიცებული ჩვეულების ერთბაშად დატოვება და ახლის შეთვისება სრულებით არ იყო ისე ადვილი, რომ გ. ერისთავის მაგალითს და პლ. იოსელიანის მოწოდებას მაშინვე გაეჭრა. თვით პლ. იოსელიანის მაგალითი გვიმტკიცებს, რომ ძველ კილოზე წერა ისე ჰქონდათ გამჯდარი ძვალსა და რბილში მაშინდელ მწერლებს, რომ იქიდან განთავისუფლება მეტად ძნელი

¹⁾ იხ. „ცისკარი“, 1857 წ. № 9.

²⁾ იქვე.

საქმე იყო. ზევით მოყვანილი ამონაწერი იოსელიანის
წინასიტყვაობიდან ნათლად ამტკიცებს ამას.

საზოგადოდ მაშინდელი ქართული პროზა ძველ საეკ-
ლესიო კილოზე იწერებოდა, რომელიც დიდად განსხვავ-
დებოდა იმ ცოცხალი ენისაგან, რომელზედაც ხალხი ლა-
პარაკობდა... საეკლესიო ენას ჰქონდა თავის დანიშნულე-
ბა, — ეს იყო საეკლესიო მწერლობა, ე. ი. სამღვთო წერი-
ლი, ღვთის მეტყველება და სხვა ამგვარი, მაგრამ თანამე-
დროვე რომანების წერა ამ კილოზე სრულებით შეუწყ-
რებელი იყო და მხოლოდ სიცილის გამოწვევა შეეძლო¹⁾.
მაგრამ კიდევ უფრო სასაცილო ის იყო, რომ ძველ საეკ-
ლესიო კილოს რუსული ენის გავლენა დაეტყო შესამჩნევად
არა თუ უცხო სიტყვების ხმარებით, არამედ თვით ფრაზე-
ბის შედგენაშიაც²⁾. ერთი სიტყვით, ეს ენა აღარც ძვე-
ლი იყო და აღარც ახალი, აღარც საეკლესიო კილო და

1) მაგალითისათვის მომყავს აქ რამდენიმე ნიმუში მაშინდელი
„ცისკარის“ პროზიდან: „არა მიშხედველი წინარეთა ამათ სიფრთხი-
ლეთა და არც დოხტურის, რომელიც მცირე ეამ განუმორებელიე გვერ-
დით უჯდა ბელინის: სწეულეება მისი ეგზნებოდა თანდათან, მაშინ ეს
ესკულამპმან დიდკატურათ მოუკიდა სიგარას“ („ცისკარი“, 1859 წ.
№ 3). „ყოველიე ესე და სხეანი ამგვარნი ბუნების მშვენიერებანი
ვერლარა მძლე იქნებნიან განდევნონ ის მწუხარება, რომელიც, როგორ-
ათაც შავი ღრუბელი, ეგრეთ ზრქლათ და ბნელათ გარემოქვე-
ვის კაცისა სულსა“... („ხანიზდექ“, ბ-ნი ი. ბერიძისა „ცისკარი“,
1859 წ. № 7).

2) მაგ., „ამპარტაენად მქირავეი თავისა, გამოსულმან კაბრიო-
ლტიდან მარდმან მან უფალმან მისცა „ვოზეები მსახურსა“ („ცის-
კარი“, 1859 წ. № 9) „უფალმა მალიელ დაჰკიდა ცხვირი და განაღო
პირი“ (იქ. გვ. 32).

აღარც სხვა რამე; ეს იყო გადამახინჯებული, წამხდარი
ენა, რომლის განდევნა ლიტერატურიდან შეიძლებოდა
მხოლოდ ხალხური ენის საშუალებით. მაგრამ, ეტყობა,
რომ უცხო ენის გავლენამ, რომლის გამო უცხო სიტყვებს
ხმაროდენ იქაც-კი, სადაც ეს სრულებით საჭირო არ იყო,
გამოიწვია სრულიად წინააღმდეგი უკიდურესობა, ე. ი.
მოინდომეს უცხო სიტყვების განდევნა იქაც კი, სადაც იმათი
ხმარება აუცილებელი იყო. მაგ., აღ. ორბელიანი სიტყვა
„ჟურნალის“ მაგიერ ურჩევს შემოღებას „სიტყვიერების
ტომარისას“ („ცისკარი“, 1859 წ., № 9), ხოლო იმერელი
თავადი ირ. ლორთქიფანიძე, ამავე სიტყვის ნაცვლად
გვირჩევს შემოვიღოთ „ოქმი, სიგელი, ანუ მატთანე“, ნა-
ცვლად „სალიტერატუროსი“ — „მეტყველება“¹⁾. მაგრამ
არც ენის და არც ლიტერატურის განვითარება არ ხდება
ხოლნე მარტოდენ გარეშე ძალთა ზეგავლენის მეოხებით;
გარეშე ძალებს შეუძლია მხოლოდ ამ განვითარების და-
ბრკოლება, რამდენიმე ხნით შეჩერება, მაგრამ სრულიად
შებოკვა არასოდეს. აქ მოქმედებენ თავისი საკუთარი
კანონები; ამიტომაც ჩვენში მწერლობა აცდა ყველა იმ უკი-
დურესობათ, რომლებსაც ძალდატანებით ახვედდენ მას
თავზე ზოგიერთი მწერლები.

ამნაირად ჟურნალი „ცისკარი“, ი. კერესელიძის რედა-
ქტორობის დროს, რომელიც ასე იყო თუ ისე, ენებოდა ზო-
გიერთ თანამედროვე საზოგადოებრივ თუ ლიტერატურულ

¹⁾ იგივე პირი გვირჩევდა ხმარებას ნაცვლად „რედაქტორისა“
მესტამბე ანუ აღმბეჭდელი, ნაცვლად „პოეზიისა“ — მოშაირობა, ანუ
მოლეკსეობა, ნაცვლად „პროზისა“ — წართქმა, ანუ წარმოთქმითი წერა
და სხვ. და სხვ. (იხ. „ცისკარი“, 1857 წ., № 7).

კითხვეს, კრინტსაც არა სძრავს იმის შესახებ, თუ რა ყოფაში იყო იმ ხანებში ჩვენში ბატონ-ყმური ურთიერთობა, თუ რა იბეჭდებოდა ან რას ამბობდა ამის შესახებ მაშინდელი რუსეთის მოწინავე ჟურნალ-გაზეთები თუ მწერლობა, ან თუ რას უპირებდა მის მთავერობა. ეს ისეთი დიდი ნაკლია, რომ მას ვერ გამოიყიდის მრავალი ღირსებაც კი, რაც რასაკვირველია, არასოდეს არ ჰქონებია ხსენებულ ორგანოს.

ჩვენ ზევით განვიხილეთ მოკლედ ჟურნალ-გაზეთების საქმე ჩვენში მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისიდან ვიდრე მეორმოცდაათე წლების გასვლამდე. ამ განხილვამ ჩვენ დაგვანახვა, რომ ამ ხნის განმავლობაში თუმცა რამდენიმე ჯერ სცადეს ჩვენში დრო-გამოშვებით გამოცემათა დაარსება, ე. ი. ჟურნალ-გაზეთების შექმნა, მაგრამ ამ საქმემ ჩვენში იმ დროს ფეხი კიდევ ვერ მოიკიდა: რამდენიმე გამოცემა ჩქარა ჩქარა თითქოს სრულებით უკვალოდ და უნაყოფოდ; ერთი იმათგანი, სახელდობრ „ცისკარი“, თუმცა რამდენიმე წლის განმავლობაში შეუწყვეტლად გამოდიოდა, მაგრამ მასში ცხოვრების მაჯა ძლიერ სუსტად ცემდა, ანუ უფრო მართლად რომ ვთქვათ, ცხოვრებასთან იგი დიდი მანძილით იყო დაშორებული. ეს სისუსტე, ეს დაშორება მარტო რედაქციის და მისი თანამშრომლების ბრალი არ ყოფილა; ამის ბრალი უფრო საზოგადოებას ედება, რომელშიაც ძლიერ სუსტად იყო განვითარებული ყოველგვარი გონებრივი ინტერესი. 1860 წლის „ცისკარის“ პირველ ნომერში ჩვენ ვკითხულობთ: „მთელ კახეთში, იმერეთში, გურიას, სამეგრელოს და აფხაზეთს გამოვიდა 118 კაცი, რომ შარშან „ცისკარზე“

ხელი მოწერილი ჰქონდათ და წრეულსაც მოაწერეს თუ არა, ეს არავინ იცის!“ მაშასადამე, ამ ორმოც ბუ ორმოც-დაათი წლის წინად ერთად-ერთი ქართულ დრო-გამოშვებით გამოცემას იწერდა მხოლოდ 118 კაცი! იმას ნულარ კითხულობთ თუ რა ზომებს ხმარობდა რედაქცია ამ 118 ხელის მომწერის საშოვნელად, თუ რა ვაი-ვაგლახით აწერიებდა მათ თავის გამოცემას!..

თუ პუბლიცისტურ მწერლობას თავს დავანებებთ და ყურადღებას მივაქცევთ მაშინდელ პოეტებს და ბელეტრისტებს, აი რას შევამჩნევთ: ვერ ვიტყვით, რომ პოეტების და ბელეტრისტების რიცხვი მაშინ ჩვენში შედარებით მცირე ყოფილიყოს, განსაკუთრებით პოეტების. სამწუხაროდ, ნიჭიერი იმათში ძლიერ ცოტა იყო. განსაკუთრებით ბელეტრისტებში. რატომ უნდა არც ერთ იმათგანს ბატონ-ყმობის შესახებ ხმა არ ამოუღია; ეს საკითხი მათთვის არ არსებობს. თ-დი ალ. ჭავჭავაძე, საქართველოს რუსეთთან შეერთების პირველი ხანების გამომხატველი, ღვინოს და ქალებს უგალობს; თ-დი გრ. ორბელიანი ბუნების აღწერაში ჰპოვებს სიამოვნებას; თ-დი ვახტანგ ორბელიანი კი—საქართველოს წარსულის მოგონებაში, რომელიც ამ მოგონების დროს ცხარე ცრემლებს ღვრის. ამათ ლექსების კითხვის დროს თქვენ ერთხელაც არ მოგივათ იმის ფიქრი, რომ იმათ გარშემო რაიმე მწუხარებას ჰქონდეს ალაგი. იმათში იყო მხოლოდ ერთად-ერთი მაღალი ნიჭის პატრონი მგოსანი, რომელმაც მართლა სამწუხაროდ ააქღერა თავისი ქნარი,—ეს იყო ნიკ. ბარათაშვილი. მისი პოეზია თავიდან ბოლომდე გაქღენთილია ღრმა სევდით და მწუხარებით, რასაც სულ სხვა საფუძველი ჰქონდა. ეს იყო ღრმა

მწუხარება „სულით დაობლებული“ ადამიანისა, რომელიც თავის „მსვედრს ვერ პოვებდა და მით კავშანს ველარ იწი.რებდა“, რომელსაც მთელი „ჩვენი ცხოვრება ფუქად და მხოლოდ ამაოებად“ მიაჩნდა. ასეთი შავი ფიქრებით დანალვლიანებული პოეტი მიმართავს თავის „მერანს“ და მას თხოვს, რომ მან იგი „მოაშოროს მისსა მამულს, გადაატაროს წყალს, კლდეებს და ღრეებს და ნიავს მისცეს ფიქრები მისი შავად მღელვარი“... პოეტს აღარ ანუჯვშებს აღარც მამული და აღარც სწორნი და მეგობარნი, აღარც შშობლები და აღარც — „სატრფო, ტკბილ-მოუბარი“. ამ ღრმა მწუხარებას მარტო სამშობლოს მწარე ხვედრი არ ასულდგმულებდა: მისი სევდა უფრო წუთისოფლის ამაოებიდან მომდინარეობდა, ე. ი. პესიმისტური შეხედულებიდან ადამიანის ხვედრზე. განვითარება ხელს უშლიდა ბარათაშვილს საზოგადოებრივი ცხოვრების პირობებს ჩაკვირვებოდა. ამიტომ იგი ვერ ხედავდა ადამიანს მის კერძო, წოდებრივ ანუ კლასობრივ პირობებში; ვერ ხედავდა დაჩაგრულთ და მჩაგვრელთ; მისთვის ყველა წოდების, ყველა მდგომარეობის ადამიანი სულ ერთი იყო; ყველას ერთნაირი ბედი, ერთნაირი ხვედრი ჰქონდა ¹⁾. ამიტომაც პოეტი ველარ დაუკვირდა თანამედროვე ცხოვრებას, ვერ შეიგნო ამ ცხოვრების ქირვარამი, ვერ გაიგო მაშინდელი ყმების მწარე ბედი. მაგრამ რაც უნდა იყოს,

¹⁾ ერთ ლექსში („ფიქრი მტკვრის პირას“) პოეტი ამბობს: „თვითონ მეფენიც უძლეველნი, რომელთ უმაღლეს ამათ სოფლად არღა არის სხვა რამ დიდება, შფოთვენ და დრტვინვენ და იტყვიან: „როდის იქნება ის სამეფოც ჩვენი იყოს“, და აღიძვრიან იმავე მიწისთვის, რაც დღეს თუ ხვალ თვითვე არიან“...

ნ. ბარათაშვილის პოეზია იყო სპეტაკი; იგი ბრწყინავდა და ღლესაც ბრწყინავს მთელ ჩვენ მწერლობაში, როგორც უდიდესი მნათობი ცის სივრცეში.

ამნაირად ბარათაშვილის პოეზიამაც გვერდი აუარა მაშინდელ ძირითად საჰირ-ბოროტო საკითხს — ბატონ-ყმურ ურთიერთობას და ერთი სიტყვითაც არ გვამცნო, თუ რა შეხედულების იყო ამ საგანზე ქართული პოეზიის ერთ-ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი.

ასევე მოიქცა თ-დი გ. ერისთავი, პოეტი, ქართული დრამის მამამთავარი და უურნალ „ციცკრის“ დამაარსებელი. მაშინ, როცა ნ. ბარათაშვილის პოეზია შორს მიიყურებოდა, ადამიანის გულსა და სულს ღრმად წვდებოდა და ამავე დროს კი თანამედროვე ცხოვრების საჰირბოროტო საგნებს ოდნავაც ყურადღებას არ აქცევდა, გ. ერისთავი-კი, პირიქით, თავის ლექსებსა და კომედიებში თავს დასტრიალებდა თანამედროვე ცხოვრებას; მაგრამ იგი ამ ცხოვრების ზედაპირს ვერ გასცილდა, ძირითად კითხვებს ვერ მისწვდა და დაკმაყოფილდა მხოლოდ წვრილმან ნაკლულოვანებათა მხილებით და გაკიცხვით. ქართველი თნვად-აზნაურობის გაღარიბება და გაფუქსავატება, მისი დავალიანება და მამულის და ყმების დაყიდვა, ცრუმორწმუნეობა, ჯვრის წერა ქონების და ხარისხის მიხედვით და არა გრძნობის, მოხელეთა გაიძვერობა, სომეხ-ვაკრების ყაირათი ფულის შეძენაში და მათი ვასაოცარი სიძუნწე; ძველ ჩვეულებებზე ხელის აღება და ახლებისადმი მაიმუნური მიბაძვა, რუსული სიტყვების ხმარება წამდაუწუმ, ენის დამახინჯება, — აი რასაც კიცხავს და გმობს თავის ნაწერებში გ. ერისთავი. ყოველივე ამას

იგი პოულობს თავად-აზნაურობაში და ჩარჩ-ვაჭრებში, იგი მუდამ თავად-აზნაურობის წრეში ტრიალებს. შევახშე ან ჩარჩ-ვაჭარი და მოსამსახურე გლები საჭიროა მისთვის მხოლოდ თავად-აზნაურობის დასახასიათებლად, მისი გარეგანი მორთულობისათვის. იგი ერთხელაც არ შეხებია გლებკაცობის მდგომარეობას, არასოდეს არ მოუწადინებია ბატონ-ყმური ურთიერთობის დახასიათება. საკვირველია, როგორ გამოეპარა გ. ერისთავს, როცა იგი მის თანადროების სურათს გვიხატავდა, მთელი ის წოდება, რომელიც იმ დროს მარტოდ-მარტო ეწეოდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ჭაბანს, რომელიც თავისი შრომით და ოფლით ყველას კვებდა და ასაზრდოებდა¹⁾. ეს გარემოება ჩრდილს ფენს გ. ერისთავის მოღვაწეობას. მისი დუმილი გლებ-კაცობის მდგომარეობის შესახებ არ დარღვეულა მაშინაც-კი, როცა, როგორც გადმოგვცემს თ-დი აკაკი წერეთელი, „ბატონ-ყმობის გაყრაზე მოსწრაფებულმა ხმებმა სადღესასწაულოდ გამოიხმეს ახალგაზრდობა და მოწინავე პირები“²⁾. გ. ერისთავი მაინც გაჩუმებული იყო და არავითარ მონაწილეობას არ იღებდა ამ საერთო სიხარულში. რით უნდა აიხსნას ეს გარემოება? რათ გაურ-

1) მიუხედავად ამისა, არ ვიცი რა საბუთის ძალით, თ-დი აკაკი წერეთელი აი რას გვეუბნება თ-დ გ. ერისთავის ნაწერების შესახებ: „არ დაუგდია, რომ სიცილით არ მოეხსენებოთ არც ერთი მხარე, არც ერთი წოდება (?) ჩვენი ქვეყნისა მისის სხვადასხვა იმ დროის მოვლინებებით: გვიხატავს თავად-აზნაურობის ეთარებას, გლებების მდგომარეობასო“ (იხ. თბუზულეძის გ. ერისთავისა, გამ. 1884 წ., წინასიტყვ. გვ. IX). აშკარაა, რომ ეს მხოლოდ ფანტაზიის, ნაცოფია და მეტი არაფერი.

2) იხ. ibidi გვ. X.

ბოდა გ. ერისთავი სისტემატიურად ბატონყმობაზე ლაპარაკს? თ-დი აკ. წერეთელის აზრით, ამის მიზეზი ის იყო, რომ პოეტს უნდოდა ენახა ბატონ-ყმობის გაყრა ისე, რომ შემდეგისთვის საჭირ-ბოროტო და საჩხიკინო აღარ დარჩენილიყო რა, და რადგანაც წინა-ნიშნები სულ სხვას უქაღდენ, ის თავისებური სიცილით, ნაღვლიანად ამბობდა: „ეს ფონი კარგია, მაგრამ ერთ ედგილას კი არჩობსო“¹⁾. ჩვენის აზრით კი ამის მიზეზი სულ სხვა გარემოება იყო და არა ის, რასაც ზევით დასახელებული პირი გადმოგვცემს და რაც მხოლოდ მისი ფანტაზიის ნაყოფია. ჯერ ერთი ეს ვიკითხოთ: სად იყო გ. ერისთავი, სანამ ეს „წინანიშნები“ გამოჩნდებოდენ, ეს „წინანიშნები“ ხომ მხოლოდ უკანასკნელი წლების საქმეა, როცა ბატონ-ყმობის გაუქმება უკვე გათავებული საქმე იყო? და მერე რა მზრით, ან რით არ მოსწონდა მას ბატონ-ყმობის გაუქმება? რაში ხედავდა იგი ცუდ ნიშნებს? ყველა ამის შესახებ არაფერს არ გვეუბნება არც თ. გ. ერისთავი და არც მისი დამცველი თ. აკ. წერეთელი. მაგრამ შეიძლება მას სრულებით არ მოსწონდა გლეხკაცობის განთავისუფლება, შეიძლება მისი გული უფრო ბატონ-ყმობისაკენ იყო? რამდენადაც უფრო ვფიქრობთ ამაზე, იმდენად უფრო ვრწმუნდებით მის სიმართლეში. ნუ დაიფიწყებთ, რომ გ. ერისთავი მებატონე იყო. მოიგონეთ, რომ „როცა ბატონ-ყმობის გაყრაზე მოსწრაფებულმა ხმებმა სადღესასწაულოდ გამოიწვიეს“ ყველა, ვისაც კი საზოგადო კეთილდღეობისადმი გული უძგერდა, გ. ერისთავი სრულებით განზე იდგა და ხმას არ იღებდა. ესეც ერთ-ნაირი პოლიტიკა იყო მისი მზრით.

1) იხ. idibi, გვ. XI.

გ. ერისთავს, როგორც დრამატურგს, თავისივე სიცოცხლეში ყავდა რამდენიმე მიმდევარი; იმათში პირველი ადგილი ზ. ანტონოვს უჭირავს. მას ეკუთვნის რამდენიმე ნიჭიერად დაწერილი კომედია. ანტონოვის კომედიები მოგვაგონებს მის მასწავლებლის — გ. ერისთავის პიესებს. როგორც ეს უკანასკნელიც, ისე ანტონოვის კომედიებიც მარტო თავად აზნაურობას და ვაჭრებს ეხებოდა. რაც შეეხება მაშინდელ მოთხრობის მწერლებს, როგორც არიან მაგ., გრ. რჩეულოვი და ი. ბერიძე, იმათ შესახებ აქ ლაპარაკი სრულებით მეტად მიგვაჩნია, ვინაიდან იმათ ნაწერებს დღეს ჩვენთვის სრულებით არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. აქ საჭიროა შევჩერდეთ რამდენიმეთ ლ. არდაზიანის შესანიშნავ რომანზე: „სოლომონ ისაკიძე მეჯღანუაშვილი“.

ლ. არდაზიანი ხსენებულ რომანში ჯერ კიდევ მეორე მოცდაათე წლებში აღნიშნავს იმ ტიპიურ მოვლენას ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რომელმაც მსოლოდ იმ ხანებში იჩინა თავი. მაგრამ გარდა ამისა, ლ. არდაზიანის რომანი შესანიშნავი ხელოვნური ნაწარმოებია, სავსე სიცოცხლით და მშვენიერებით. მეჯღანუაშვილის მოვლინება უკვე ახალ დროს მოასწავებს, ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობის გაჩენას გვამცნობს. ეს ურთიერთობა მკვიდრდებოდა და ფეხს იკიდებდა ძველ ურთიერთობის — ფეოდალიზმის და ნატურალური წარმოების ნანგრევებზე. ავტორი ცოცხლად და ნათლად წარმოგვიდგენს იმ პირს (მეჯღანუაშვილს) უკანასკნელ მეჯღანეს შვილს, რომელიც დაიბადა და აიზარდა უკიდურეს სიღარიბესა და გაჭირვრებაში, გამოუთქმელ სიმწარესა და დამცირებაში, რომელ-

მაც სძლია ათასგვარი გასაკირი და დაბრკოლება და რის ვაი-ვაგლახით ცხოვრების ფსკერიდან სულ მალა ამო-
ცურდა ისე, რომ მის წინაშე ქედს იხრიან წარსულთა დრო-
თა დიდებულნი და წარჩინებულნი. უკიდურესი სილატაკი-
დან და დამცირებული მდგომარეობიდან საზოგადოების
ცხოვრების უმაღლეს საფეხურზე შესკუპება მოახერხა ფუ-
ლმა. ის სულ სხვა საქმეა, რომ პირველ ხანებში ერთბაშად
ერთი მდგომარეობიდან მეორეში გადამტარი მეჯღანუა-
შვილი უხერხულად გრძნობს თავის თავს მისთვის შეუჩვე-
ველ პირობებში. სიმდიდრისა და ფუფუნების სამფლობე-
ლოში, თითქო ის იქ შემთხვევით სტუმარი იყოს; მაგრამ
გავა დრო, სოლომონ ისაკიჲ მეჯღანუაშვილები გამრავლ-
დებიან და თანდათან შეჩვევიან თავის როლს.

ამნაირად ჩვენ განვიხილეთ მოკლედ, რამდენადაც არ-
სებული მასალა და ადგილი ნებას გვაძლევდა, ერთი
მხრით მაშინდელი საზოგადოებრივი ურთიერთობა გა-
სული საუკუნის პირველ ნახევარში, ანუ უფრო მართლად
რომ ვსთქვათ, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისიდან 1860
წლამდის. ჩვენი აზრით, ეს წელიწადი ანუ 1859 წლის ბო-
ლო, შეიძლება ჩაითვალოს ახალი დროის სათავედ თუ არა
ისეთ დროდ მაინც, რომლის შემდეგ აშკარად და საჯაროდ
იწყება ჩვენში ლაპარაკი ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ. რო-
გორც დავინახეთ ამ დრომდის ჩვენში სრულებით არავის
ამოუღია ხმა საჯაროდ ამ საძაგელი წესწყობილების შესა-
ხებ. თუ ვინმე იყო ისეთი, ვისაც ეს წესწყობილება სძაგდა,
იგი იძულებული იყო თავისი აზრი და სურვილი თავისსავე
გულში მოეკლა. რა იყო ასეთი სილაჩრის, ასეთი გონებ-
რივი სიბეჩავის და გაუბედაობის მიზეზი? გონებრივი გა-

ნუფითარებლობა იყო ამის მიზეზი, თუ ის გარემოება, რომ თითქმის ყველა მაშინდელი ჩვენი მოღვაწენი და მწერლები წარჩინებულ წოდებას, გაბატონებულ კლასს ეკუთვნოდნენ? ჩვენი აზრით, ორივე გარემოება, მაგრამ უფრო-კი— უკანასკნელი. ლიბერალობა კარგია, როცა იგი სიტყვის მეტს არაფერს თხოულობს თქვენგან. მაგრამ როცა ნიუ-თიერ ინტერესების დათმობაა საქირო, ეს სულ სხვა საქმეა. შეიძლება თქვენ სამართლიანად მიგაჩნდეთ ეს დათმობა, შეიძლება სიტყვით თქვენ კიდევაც გმობდეთ თავისივე მოქმედებას, მაგრამ როცა თვით დათმობაზე მიდგება საქმე, როცა თვითონ თქვენ უარი უნდა თქვათ იმაზე, რითაც საუკუნოების განმავლობაში უსარგებლია თქვენს წინაპრებს და რაც იმავე დროს თვით თქვენზევე კეთილდღეობის საფუძველს შეადგენს, მაშინ თქვენ ლიბერალობას უშუალოდ დასძლევს პირადი სარგებლობის გრძნობა და სამართლიანი მოთხოვნის წინაშე უკან დაიხევთ. ასე სჩვევია ყოველგან და ჩუოველთვის მყვირალა ლიბერალობას და ასე იყო მაშინაც.

1859 წელს, ჟურნალ „ცისკრის“ უკანასკნელ ნომერში დაიბეჭდა დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხე“-ს პირველი ნახევარი (მეორე ნახევარი დაბეჭდილია 1860 წ. პირველ ნომერში), რომელშიაც პირველად იქნა საჯაროდ დაგმობილი ბატონ-ყმობა. ამის შემდეგ სიჩუმის დაცვა შეუძლებელი შეიქნა. დაგუბებულმა აზრმა ამოხეთქა, დაიწყეს ლაპარაკი. ზოგი ბატონ-ყმობას იცავდა, ზოგი მისი წინააღმდეგი იყო ¹⁾. მაგრამ მწერლობაში ჯერ კიდევ ხმას

¹⁾ იხ ამის შესახებ ბ-ნ ქერელი ბეკას (ან. ფურცელაძის) წერილი „სურამის ციხე“, „ცისკარი“ № 1, 1868 წ.).

არავინ იღებდა, თუმცა ეგრედ წოდებული მესამოცე წლების მოღვაწენი იმ დროს უკვე გამოსულნი იყვნენ სამოქმედო ასპარეზზე. მაგ., თ-დი ილია ჭავჭავაძე, მესამოცე წლების მოღვაწეთა მებაირალტრედ მიჩნეული, 1857 წლიდან ეურნალ „ცისკრის“ თანამშრომელი იყო ¹⁾). მეორე მხრით, მესამოცე წლების დასაწყისში უკვე ისეთი ხანა დადგა მთელ რუსეთის სახელმწიფოში, როცა ყველგან ბატონ-ყმობის გადავარდნაზე ლაპარაკობდენ, როცა რუსეთის მოწინავე მწერლობა ღირსეულად და გაბედვით უჭერდა მხარს ამ ერთად-ერთ ღირსშესანიშნავ მოძრაობას მთელ მის წარსულ კხოვრებაში. ამავე დროს მთავრობა ადგენდა ახალ დებულებას ბატონ-ყმური დამოკიდებულობიდან გამოსულ გლეხ-კაცობისათვის. 1861 წლის 19 თებერვალს მთავრობამ გამოაცხადა, რომ ამიერიდან რუსეთში ბატონ-ყმური დამოკიდებულება უნდა შეწყვეტილიყო. პირველად ეს შეეხო რუსეთის შიდა გუბერნიების ლგებკაცობას; ცოტა ხანში ჩვენ გლეხ-კაცობასაც გაანთავისუფლებდენ. ამ დროს ბატონ-ყმობაზე წერა თავისუფლად შეიძლებოდა. მთავრობა ამას აღარავის უკრძალავდა. მაგრამ კონქაძის შემდეგ რამდენიმე წელიწადი გავიდა, რომ ბატონ-ყმობის შესახებ ხმა არავის ამოუღია. მხოლოდ სამი წლის შემდეგ, ე. ი. 1863 წელს, ანტ. ფურცელაძემ მოათავსა იმავე „ცისკარში“ დ. კონქაძის „სურამის ციხის“ ვარჩევა, სადაც მოთხრობის ავტორთან ერთად დავმო ბატონ-ყმური ურთიერთობა. ილია ჭავჭავაძის „კაცია აღამიანის?“, და „გლახის ნაამბობის“ დასაწყისი, „საქართველოს

¹⁾ იხ. „ცისკარი“. 1857 წ., № 6.

მოამბე-“ში დაბეჭდილი 1863 წელს აქ შეხედველობაში მისაღები არ არის, ვინაიდან იქ არსებითად ბატონ-ყმური ურთიერთობა უარყოფილი როდია; იქ მხოლოდ გაკაცებულია ზოგიერთი უკიდურესად უარყოფითი მხარეები ამ წეს-წყობილებისა. თუ რაიმე უკმაყოფილებაა ამ თხზულებებში გატარებული ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ჩვენ ავტორს არ მოსწონს ერთი მხრით ზოგიერთი მებატონეთა გაფუჭსავატება, იმათი სრული ზნეობრივად და გონებრივი გადაშენება („კაცია-აღამიანში?!“) და მეორე მხრით, ზოგიერთების მეტად უდიერი და სასტიკი მოქცევა თავის ყმებთან („გლახის ნაამბობი“ და „რამდენიმე სურათი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“). თუ არ ეს უკიდურესობანი, ბატონ-ყმობა შეიძლება საუკეთესო წესწყობილებაც ყოფილიყო, რასაკვირველია, ავტორის შეხედულებით. რომ მართლა ასე ესმოდა ილია ჭავჭავაძეს ბატონ-ყმობა, ამას ამტკიცებს მისივე ცნობილი პუბლიცისტური წერილი: „ცხოვრება და კანონი“ ხანგამოშვებით დაბეჭდილი „ივერაში“, 1877—1881 წლებში... აი სხვათა შორის, რას სწერს ჩვენი ავტორი, ხსენებულ წერილში:

„ჩვეს ძველ ცხოვრებაში დას-დასად დაყოფვა ერობისა არ არსებობდა იმ მხრით, რომ ერთ წოდებას რაიმე წარმომადგენლობა ჰქონდა უპირატესობით ქვეყნის საქმეთა გამგეობაში და მეორეს არა და ერთსა ამით ეჩაგრა მეორე“¹⁾... „ჩვენში — განაგრძნობს ავტორ — თავად-აზნაურობას დღევანდლამდე თითქმის მარტო ის უპირატესობა ჰქო-

¹⁾ ხაზს ჩვენ ვუსვამთ.

ნდა, რომ მოკითხვის წიგნში ბრწყინვალეად იხსენიებოდა და "გლეხი კი, არაო"... „მართალია — გვამცნობს შემდეგ ავტორი — აქა-იქ ჩვენშიაც არის წოდებათა შორის განხეთქილება, მაგრამ ამის მიზეზი იგივეა, რაც თვით თუ ქაცთა შორის: ავი გული, ბარბი თვალი, გრძელი ხელი და ნამუსის ქუდის ახდაო" ... რა უყო ავტორმა ქართველ მეფეთა კანონმდებლობა, რომელიც სრულებით შეუზღუდველ უფლებას ანიჭებდა მებატონეთ თავის ყმებზე და რომლის მეოხებით ერთი წოდების კაცი მეორე წოდების კაცს ჩაგრავედა? რა უყო ავტორმა ჩვენი წარსული ისტორია, რომელიც ერთ წოდების მიერ მეორე წოდების დაჩაგვრაზე იყო აგებული, და არის დღესაც, თუმცა სხვა საფუძვლით? ერთი ვიკითხოთ, საით უკუაგდო ავტორმა ცხოვრების სინამდვილე? თავად-აზნაურობის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი „მოკითხვის წიგნში ბრწყინვალედ იხსენიებოდა და გლეხი კი არაო“. — ამის თქმა შეუძლია მხოლოდ იმას, ვინც წარსულ ცხოვრებას ან სრულებით არ იცნობს, ანდა განზრახ ამახინჯება იმას მკითხველის თვალში. ამნაირად იმ პირს, რომელიც წარსულ ცხოვრებაში წოდებათა შორის ვერავითარ განხეთქილებას და წინააღმდეგობას ვერ ხედავდა, ვინაიდან, მისი აზრით იქ ერთი წოდების კაცი სრულებით არ ჩაგრავედა მეორე წოდების კაცს, ასეთ პირს ვიმეორებთ, ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ არსებითად არაფერი არ უნდა ჰქონოდა. ასეთი პირი იყო ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ამ მხრით იმეორებდა, თუმცა სხვა სიტყვებით, თ-დ აღ. ორბელიანის აზრს, რომელიც, როგორც ვიცით, ამტკიცებდა, რომ ძველად საქართველოში ბატონსა და ყმას შორის მხო-

ლოდ მამაშვილური და მეგობრული დამოკიდებულება არსებობდაო. აქ ერთი საკვირველი გარემოებაა, რომლის ახსნა ჩვენ გვეძნელება: როგორ მოხდა, რომ ის მწერალი, რომელიც უარს ჰყოფდა ჩვენ წარსულში ერთი წოდების მიერ მეორე წოდების დაჩაგვრას, იმავე დროს ბ.-ყმობის გაუქმების შესახებ მოტანებულ ხმას „ხალხის ბორკილის მტვრევის სანატრელ ხმას“ უწოდებდა? თუ ბ.-ყმობის გაუქმება „ხალხთ ბორკილის მტვრევა“ იყო, მაშ ჩვენი გლტვაკაცობა წარსულში რომელიმე წოდების მიერ შეზღუდული და შებორკილი ყოფილა ისე, რომ იგი სრულებით მოკლებული უნდა ყოფილიყო ყოველგვარ პირად თავისუფლებას? თუ ეს ასე იყო, რის უარის ყოფა არავის შეუძლია, უთუოდ უნდა ყოფილიყო როგორც მჩაგვრელთა, ისე დაჩაგრულთა წოდება. ჩვენ არ ვიცით, თუ როგორ ურიგდებიან ერთმანეთს ახალგაზრდა პოეტი ჭავჭავაძე უკვე დაეაყვაცებულ და დინჯ პუბლიცისტს ჭავჭავაძეს. ვიცით მხოლოდ, რომ ცნობილი ლექსი: „მესმის მესმის სანატრელი ხალხთ ბორკილის ხმა მტვრევისა“ დაწერილია 1860 წელს, დაიბეჭდა კი მხოლოდ 1871 წ., როცა უკვე რამდენიმედ დაკავრული მნიშვნელობა ამ ლექსსა ჰქონდა¹. სჩანს რომ ილია ჭავჭავაძე, ჯერ კიდევ ახალგაზრდობაშიაც მეტისმეტი დინჯი და თავდაპირველი მწერალი ყოფილა, თორემ გულმა როგორ მოუთმინა, რომ ეს ლექსი გამოაქვეყნა მაშინ, როცა ბატონ-ყმობა დიდი

¹) აძიტომაც ჩვენ ეს ლექსი არ მოგვიხსენებია ზევით, როცა ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ მიმართულ ლიტერატურაზე ვლაპარაკობდით, ვინაიდან დაწერა და მაგიდის უჯრაში შენახვა სულ სხვა და მისი გამოქვეყნება კიდევ სულ სხვა.

ხანია გადავარდნილი იყო? აი ვინ იყო ილია ჭავჭავაძე, და როგორი იყო მისი შეხედულება ბატონ-ყმურ ურთიერთობაზე.

ჩვენს საზოგადოებასა და მწერლობაში კი ი. ჭავჭავაძის შესახებ სულ სხვა აზრი არსებობს. საზოგადოდ გონიათ, რომ როგორც ილია ჭავჭავაძე, ისე იმ ახალგაზრდობის გუდი, რომელსაც მესამოცი წლების მოღვაწეებს უწოდებენ, საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლისთანავე ჰქუხდნენ და ჰქექდნენ ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ. უფრო გასაკვირვალი აქ კიდევ ის გარემოებაა, რომ ყველა ეს მოღვაწენი თავად-აზნაურები, განთქმული ოჯახის შვილები იყვნენ და აი თურმე პირველად ვის „ამოუღია ხმა დაჩაგრულ გლეხ-კაცობის სასარგებლოდ, ვინ ცდილობდა აღედგინა ფეხქვეშ გათელილი სახელი ადამიანისა“; აი თურმე „ვინ მიიტანა იერიში თავად-აზნაურობის და მის უფლებათუპირატესობის წინააღმდეგ“¹⁾. საიდან, ან როგორ გავრცელდა მესამოცი წლების მოღვაწეებზე ასეთი აზრი? როდის იყო, რომ „თავად-აზნაურებს და განთქმული ოჯახის შვილებს ოდესმე ჩვენში ბრძოლა აეტეხოს ბატონ-ყმობის

1) ასე მსჯელობს ბ. შაიაშვილი (იხ. „ივერია“ 1899 წ., გვ. 328, წერილი „ძველი და ახალი თაობა“). სჩანს, რომ აეტორს არაერთი სურვილი არ ჰქონებია იმ საგანს გასცნობოდა, რომელზედაც ასე თამაშად სწერს. მიუხედავად ამისა, ასეთი შეხედულება დღემდისაც არსებობს ჩვენი საზოგადოების ერთ ნაწილში. შავ., იმავე ეახ. „ივერიაში“ ამას წინად დაიბეჭდა ბ. ი. ნ-ძის წერილი, რომელშიაც ილია ჭავჭავაძეზე აი რა არის ნათქვამი: „აღტაცებული მიესალმა ის ბატონ-ყმობის მრსობას, იცავდა გლეხთა უფლებას მამლის პატრონთა და თავად-აზნაურობის წინაშე“. იხ. „ივერია, 1908 წ., № 192).

წინააღმდეგ? ჩვენ განვიხილეთ ამ მხრით მესამოცე წლების მწერლობა და არაფერი ამის მსგავსი იქ ჩვენ არ დავგინახავს. მესამოცე წლების დასაწყისში, ე. ი. იმ დროს, როცა ეს საჭირო იყო, ჩვენ ვერ ვხედავთ, რომ მესამოცე წლების მოღვაწენი ან სიტყვით ან საქმით ამხედრებული ყოფილიყვნენ ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ. მხოლოდ post factum, როცა ბატონ-ყმობა კანონით გაუქმდა და ესეც პირველ ხანებში, ისინი ლიბერალობდნენ და ვითომც დაჩაგრულ გლეხ-კაცობას ესარჩლებოდნენ. მაგრამ რაც ხანი გადიოდა, იმათ ლიბერალობასაც თანდათან საფუანელი აკლდებოდა და ბოლოს ძველი ლიბერალები ნამდვილ კონსერვატორებად გადაიქცენ.

1860 წელს 16 ივნისს ქ. თბილისში გარდაიცვალა ქლეჩისაგან დ. ჭონჭაძე. იგი არ არის შერიცხული მესამოცე წლების ცნობილ მოღვაწეთა გუნდში და მართლაც დ. ჭონჭაძე არ ეკუთვნის ამ გუნდს არც სულით და არც ხორციით: ჯერ ერთა ის, რომ შთამომავლობით იგი იყო გლეხი და მეორეც ის, რომ იგი იყო ერთად-ერთი პირი, რომელმაც ჩვენში პირველად ამოიღო ხმა დაჩაგრულ გლეხ-კაცობის სასარგებლოდ და სასტიკი და შეურაცხელი ომი გამოუცხადა ბატონ-ყმურ ურთიერთობას; და ეს იმ დროს, როცა არა თუ ჩვენში, თვით რუსეთშიაც კი ბატონ-ყმური წესწყობილება ისევ თავის ძალაში იყო და მის წინააღმდეგ ხმის ამოდება მეტად საშიში.

III. „ხუბრაშის ციხე“

ჩვენში რომ ვისმე კითხოთ: რომელი წიგნია ხალხში უფრო გავრცელებულიო — უეჭველია პასუხს მიიღებთ, რომ

„ვეფხის ტყაოსანი“. მართალია, რომელიმე წიგნის გავრცელება მის შინაგან ღირსებას სრულებით არ ამტკიცებს, მაგრამ ამ გარემოებას მაინც დიდი მნიშვნელობა აქვს. ერთ დროს მართლაც „ვეფხის-ტყაოსანი“ დიდად გავრცელებული იყო ჩვენში და თუ მივიღებთ მხედველობაში მის სწორ გამოცემას ამ უკანასკნელი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში, ეს პოემა დღესაც საკმარისად გავრცელებული უნდა იყოს. მაგრამ ჩვენ მაინც იმ აზრის ვართ, რომ დღევანდელი მშრომელი ხალხი, ე. ი. რომელსაც დაბალი ხალხი ეწოდება თანამედროვე ენაზე, „ვეფხის-ტყაოსანს“ ნაკლებად ეტანება, და რაც დრო მიდის, მისი ინტერესი ამ წიგნისადმი კიდევ უფრო კლებულობს. „ვეფხის-ტყაოსანს“, უფრო ეტანება რე გასავალი აქვს საზოგადოების იმ ნაწილში, რომელიც დაჩვეულია უსაქმობას და რომელსაც მოსწონს აღმოსავლეთის საშუალო საუკუნოების ცხოვრება. თუ ოდესმე ხსენებული პოემა, როგორც ზღაპრული პოემა იპყრობდა ხალხის ყურადღებას, დღეს ეს სრულებით აღარ ითქმის. შოთა რუსთველის მეტად მდიდარი ფანტაზია, გარმონიული ლესქსი, სიტყვების და ანდაზების დაუსრუტელი წყარო, ეს გარეგანი ღირსებანი დიდხანს ხიბლავდენ ძლიერ მკითხველის თუ მსმენელის გრძნობას და გონებას. დღევანდელი ცხოვრების პირობები კი სულ სხვანაირია: ცხოვრება რთულდება და ხალხში ისეთი მოთხოვნილებები ჩნდებიან, რომლებიც წინა დროს სრულებით არ არსებობდენ, ამასთანავე ძველი წარმოდგენები და შეხედულებები სამუდამოდ ქრებიან. დღეს მკითხველი წიგნში ეძებს აზრს, მიმართულებას და პასუხს ათასგვარ „დაწყველილ“ კითხვებზე, რომლებსაც მას წინ უყენებს ყოველ-დღიური კაპან-წყვეტა. აშკა-

რაა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ მას დღეს ველარ უშველის, იქ გამოხატული და დასურათებული გმირები დღევანდელი მკითხველისთვის სრულებით გაუგებარი და უსარგებლოა: მას ესაქიროება თანამედროვე ცხოვრების ახსნა და განმარტება, თანამედროვე ცხოვრების დაბატვა, ჩვენი დროის გმირების გაცნობა. მხოლოდ ის წიგნი, ის ლიტერატურული ნაწარმოები მიიპყრობს დღეს ხალხის ყურადღებას, რომელიც დააკმაყოფილებს ასეთ მოთხოვნილებათ.

სამწუხაროდ ჩვენდა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენი მწერლობა მეტად ღარიბია ასეთი წიგნებით. მაგრამ არც ის ითქმის, რომ სრულებით არ მოგვეპოვებოდეს რა. დ. ჰონტაძის „სურამის ციხით“ იწყება ჩვენში თანამედროვე სახალხო წიგნების ხანა. ეს ერთად-ერთი მოთხრობაა, რომელმაც პირველად გაიკვალა გზა ჩვენს ხალხში და პირველ გაცნობისთანვე მოიპოვა მის გულში მხურვალე თანაგრძნობა და მკვიდრი საბუღარი. დღეს ჩვენში იშვიათად უნდა მოიპოვებოდეს ისეთი მკითხველი, რომელსაც წაკითხული თუ არა, გაგონილი მაინც არ ჰქონდეს „სურამის ციხის“ შინაარსი. პირველ ხანებში „სურამის ციხის“ - გავრცელებას ხალხში მრავალი დაბრკოლება ეღობებოდა წინ, და უმთავრესად ის, რომ „ციხარში“ დაბეჭდვის შემდეგ, ის კიდევ დიდხანს არ გამოუციათ ცალკე წიგნად. მხოლოდ 15 წლის შემდეგ, ე. ი. 1874 წელს ელირსა „სურამის ციხეს“ პირველად ცალკე წიგნად გამოცემა¹⁾. ამის შემდეგ იწყება მისი გავრცელება ხალხში. ვერ ვიტყვით, რომ „სურამის ციხის“ გავრცელება აიხსნებოდეს მის გარეგანი ღირსებით;

¹⁾ ეს პირველი გამოცემა ეკუთვნის ი. ბაჭრაძეს და ე. ხელაძეს.

როგორც სახალხო წიგნს, მას ბევრი ნაკლულევანებაც აქვს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, თანამედროვე ქართულ მწერლობაში არ მოიპოვება მეორე მოთხრობა, რომელიც „სურამის ციხესავით“ იყოს გავრცელებული ხალხში. ამის მთავარი მიზეზებია ის, რომ ხალხმა „სურამის ციხეში“ დაინახა თავისი თავი როგორც სარკეში, თავისი მწარე ხვედრი და თავგადასავალი, თუმცა წარსულში, მაგრამ ბევრს ეს თავისი თვალით უნახავს და თავის თავზე გამოუცდია; და განა დღეს კი მას არ ადგას გასაჭირი? დღეს კი იგი თავისუფლად გრძნობს თავის თავს? განა ბატონ-ყმური უღელი სხვანაირ ტვირთად არ შეიცვალა მისთვის? ერთი სიტყვით, იგი დღესაც დაჩაგრულია და რადგანაც „სურამის ციხე“ თავიდან ბოლომდე გაქლენთილია მაღალი კაცობრიული თანაგრძნობით დაჩაგრულ ადამიანისადმი, ამიტომ რა გასაკვირალია, რომ იგი ხალხმა თავისიანად მიიღო.

დაწვრილებით „სურამის ციხის“ შინაარსი ჩვენ აქ არ მოგვყავს, რადგანაც წინდაწინვე წარმოდგენილი გვაქვს, რომ ჩვენი მკითხველი პირადად იცნობს ამ მოთხრობას.

ავტორი მოთხრობის დასაწყისშივე მკითხველის ოცნებას აპყრობს საშუალო საუკუნოებს, როცა საქართველო ჯერ კიდევ დამოუკიდებლად ცხოვრობს თავისი მეფეებით, მთავრებით, ვეზირებით, ძლიერი ფეოდალებით. მას ჩვენ გადავყევართ იმ სიბნელით და საიდუმლოებით მოცულ დროს, როცა ხალხში უმეცრება — ცრუმორწმუნობაა გამეფებული და როცა ყველაფერს ზესთაბუნებრივ ძალას და გავლენას აწერენ. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ გარეგანი მორთულობაა, დეკორაციაა განზრახ გამოგონილი

ავტორის მიერ იმ მიზნით, რომ მოთხრობის დედა-აზრი ძლიერ აშკარად არ ძვერებოდა თვალში მაშინდელ საზოგადოებას. თვით მოთხრობის შინაარსი ავტორს აღებულ იქვს მის თანამედროვე ცხოვრებიდან. ესაა მაშინდელი ბატონ-ყმური ურთიერთობის გამოხატვა. ავტორს სურს დაანახოს მკითხველს, ერთი მხრით, ყოველგვარ უფლებას მოკლებული ადამიანის — ყმის მდგომარეობა მემატონეს ხელში და, მეორე მხრით, ის, თუ რა ხარისხამდე აღწევს ადამიანის მიერ ადამიანის დაჩაგვრა. ამ თანამედროვე და ცოცხალ შინაარსს დ. ჯონქაძე განგებ ახვევს ძველი ლეგენდარული გადმოცემის ბურუსში, რათა თანამედროვე მემატონეთათვის დავთარი დაეგნია, და, მართლაც, პირველი შეხედვით ყველას ეგონებოდა, რომ აქ საშუალო საუკუნოებზეა ლაპარაკი. მაგრამ მოთხრობაში აწერილი ამბები მეტად აშკარად და თვალსაჩინოდ ლაღადებდენ, რომ ასეთი თავისი თავის მოყტუილება დიდხანს გაგრძელებულიყო. ეს მართლაც ასე მოხდა. როგორც გადმოგვცემს ან. ფურცელაძე, ¹⁾ მაშინდელი მემატონეები „ჯერ დიდხანს ვერ მოვიდენ ცნობასა და ბოლოს, როდესაც მოიპოვეს გრძნობა... „სწორედ ჩვენა ვართო“ — თქვეს ყველამ ერთი ხმით, მაგრამ საქვეყნოდ კი არ სტყუდებოდნო.“ ამნაირად დ. ჯონქაძე თავის „სურამის ციხით“ თითქო ეუბნებოდა თანამედროვე საზოგადოებას: *de te fabula narratur* — არაკი შენზეა ნათქვამიო.

როგორც ზევით ვამბობდით, „სურამის ციხის“ შინაარსი ავტორის თანამედროვე ცხოვრებიდან არის აღებუ-

¹⁾ იხ. „ცისკარი“, 1863 წ. № 1 „სურამის ციხე“.

ლი. მაგრამ ეს ცოცხალი შინაარსი ავტორს ჩაუსვამს ძველ ჩარჩოში. თუმცა ამ შემთხვევაში დ. კონჭაძემ შესანიშნავი ნიჭი გამოიჩინა, მაგრამ ამ ძველი და ახალის დაკავშირებამ დიდად ავნო მოთხრობას, როგორც ხელოვნურ ნაწარმოებს. ავტორის თავი და თავი მიზანი თანამედროვე ბატონ-ყმურა ურთიერთობის გამოხატვაა, მაგრამ იმავე დროს იგი იძულებულია, ისეთი ამბავი მოგვითხროს, რომელსაც არავითართ კავშირი არა აქვს მოთხრობის მთავარ საგანთან. ამნაირად „სურამის ციხეში“ თითქო ორი სხვადა სხვა მოთხრობაა: ერთის მხრით, ხალხური გადმოცემა სურამის ციხის გაკეთების შესახებ, რომელთანაც დაკავშირებულია ამბავი დურმიშხანისა და გულისვარდზე, და მეორე მხრით ოსმან-ალა თავისი თავგადასავალით. მაგრამ იმავე დროს დურმიშხანის მოქმედება სულ ტყუილად არის გადატანილი საშუალო საუკუნოებში: მთელი მისი ცხოვრების ამბავი თვით ავტორისვე დროს ეკუთვნის.

პირველად ჩვენ განვიხილოთ, თუ რაზე ააგო დ. კონჭაძემ თავის მოთხრობის დედა აზრი. ეს არის სურამის ციხის გაკეთების ამბავი. აქ მან ისარგებლა ხალხური გადმოცემით. ერთხელ საქართველოს მტრების შემოსევა მოელის; იმათ მოსაგერებლად და ქვეყნის დასაცავად საჭიროა სურამის ციხის გაკეთება, რასაც კიდევაც შეუდგენ. მაგრამ ციხის კედლების ამოყვანა არა საშუალებით არ ხერხდება: ამოიყვანენ თუ არა, მაშინვე ინგრევა. საქართველოს ბედი ბეწვზე ჰკიდია და არ იციან რას მიმართონ. ყველანი, დიდი აუ პატარა, ამაზე ფიქრობენ. ამ დროს ვილაცამ წამოიძახა: „მოდით ერთი მკითხავს ვაკითხვინოთო“. ვეზირმა მოიწონა ეს აზრი და გადასწყვიტეს ეკითხვინებიანთ „ავლა-

ბრელ ვარდუასთვის“. გზავნიან კაცს მასთან, მაგრამ ვარ-
 დუა მიიხმობს თვით ვეზირს და ურჩევს მას, რომ ციხის
 გაკეთებისათვის საჭიროა კედელში ცოცხალი ვაჟის დატა-
 ნება, დედისერთა ვაჟის — ზურაბისაო. ხელახლა შეუდგებიან
 ციხის კეთებას, დაიჭერენ ზურაბს, რომელსაც კედელში ცო-
 ცხლად დაატანებენ. ასეა ეს ამბავი მოთხრობილი „სურამის
 ციხეში“. აქვე უნდა დავურთოთ, რომ ავლაბრელი მკით-
 ხავი ვარდუა ანუ გულისვარდი დურმიშხანის საცოლე
 იყო. დურმიშხანმა იგი შემდეგ სხვაზე გასცვალა და გუ-
 ლისვარდიც ასე საშინლად იძიებს მასზე შუბს.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, რა სახით არსებობდა ხა-
 ლხში ეს გადმოცემა; ამიტომ არ შეგვიძლია დავაფასოთ,
 თუ როგორ ისარგებლა დ. ჭონქაძემ ამ ხალხური ლეგენ-
 დით: შეუცვლელად, თუ მოახდინა მასში რაიმე ცვლი-
 ლება. საინტერესოა, რომ თითქმის ამგვარივე ლეგენდა არ-
 სებობს ვალახურ ენაზე; მაგრამ ამ ორ ლეგენდას შორის დი-
 დი განსხვავებაც არი. მოგვყავს აქ სულ შემოკლებით ამ ლე-
 გენდის შინაარსი. დასაწყისი ორივეგან ერთნაირია: იქაც
 ციხეს აკეთებენ, მაგრამ კედლების ამოყვანა ვერ მოუხერხე-
 ბიათ, ხალხი დიდ სასოწარკვეთილებაშია. ამ დროს საიდან-
 ლაც გაჩნდება უცხო ქვეყნიდან მოსული ღრმა მოხუცი,
 რომელიც ამბობს, რომ ციხის ასაშენებლად საჭიროა კე-
 დელში დატანებული იქნას ცოცხალი ვაჟიო. მხოლოდ არა-
 ძალდატანებით, არამედ თავის სურვილით, ვაჟმა თვითონ
 უნდა მოისურვოს თავისი თავის მსხვერპლად შეწირვა სამ-
 შობლოს საკეთილდღეოთო, მეფე ახდენს ხალხის ყრილო-
 ბას, რომელსაც უცხადებს მოხუცის რჩევას. ხალხში ჩამო-
 ვარდება საშინელი მღუმარება. ამ დროს ხალხიდან გამო-

დის ახალგაზრდა ყმაწვილი, დედის-ერთა ვაჟი და აცხადებს სურვილს, რომ იგი ცოცხალი დაატანონ კედელში, ოღონდ კი ამით სამშობლოს ეშველოსო. როცა ამ გულად და სამშობლოსათვის თავდადებულ გმირს ცოცხლად მარხავენ კედელში და უკანასკნელად უნდა დააყარონ მას თავზე კირი, ამ დროს ხელახლა გამოჩნდება იგივე მოხუცი და ამბობს: კმარა! ამოიყვანეთ ვაჟი კედლიდან! მისი დატანება საჭირო აღარ არის: იმ ხალხს, რომელსაც შეუძლია ასეთი გულადი და სამშობლოს ერთგული შეილები აზრდა, მტერი ვერაფერს დააკლებსო!

ასეთია ვალახური ლეგენდა; ჩვენ ვხედავთ, თუ რამდენად მაღლა დგას ის იმ გადმოცემაზე, რომელიც დ. ჭონქაძის მოთხრობაშია. ამ გარემოებას აორკეცებს გარდა ამისა ის გარემოებაც, რომ დ. ჭონქაძის მოთხრობას თავიდან ბოლომდე ახალი დროს დაღი ატყვია: თუ ძველად ხალხის თვალში კედელში ცოცხალი ადამიანის დატანებას კიდევ რაიმე ნიადაგი ჰქონდა, — იმ დროს, რომელსაც ნამდვილად ეკუთვნის მოთხრობა, ეს შეუძლებელი იყო. ანაირად, დ. ჭონქაძემ თავის მოთხრობაში ძალდატანებით გადმოიტანა ძველი თქმულება და მასთან ერთად ძველი წარმოდგენები და შეხედულებები ახალ დროში. თუმცა, როგორც ზევით შევნიშნეთ, ამ გარემოებამ ძლიერ ავნო დ. ჭონქაძის მოთხრობას, როგორც ხელოვნურ ნაწარმოებს, მაგრამ ავტორი იძულებული იყო ამ საშუალებისათვის მიემართა, რომ მის მოთხრობას დღის სინათლე ღირსებოდა.

როგორც ვამბობდით, უმთავრესი დედა-აზრი, რომლის გარშემო ტრიალებს დ. ჭონქაძის მოთხრობის შინაარსი,

ახრბ

არის ურთიერთ დამოკიდებულების გამოხატვა ბატონისა და
 ყმას შორის მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში. აქ,
 ერთი მხრით, თქვენ ხედავთ მებატონეს აულაგმავ თვითნე-
 ბობას და მის შეუზღუდველ უფლებას თავის ყმაზე და,
 მეორე მხრით, — ყმას, რომელსაც ახდელი აქვს ყოველ-
 გვარი ადამიანური უფლება და რომელიც ბატონის
 სრული მონაა.) ავტორი გასაოცარი სინამდვილით და ხე-
 ლოვნურად გვიხატავს ამ ნიადაგზე აღმოცენებულ ურთი-
 ერთობას და აქედან წარმომდგარ განხეთქილებას და შეტა-
 კებას. თქვენ აქ ხედავთ ყმების სრულ დამონებას და იმათ
ოჯახის მოშლას; ხედავთ, როგორ სტაცებენ დედას ერთად-
ერთ შვილს, და საჩუქრად აძლევენ ან ყიდიან მას სხვა ად-
გილას, რომლის ნახვას დედა ვერასოდეს ვეღარ ელირსება;
უყურებთ ადამიანის პირობების უკიდურეს ხარისხამდე
დამცირებას და მისი ღირსების ფეხ-ქვეშ გათელვას, დედა-
კაცების ძალად გაუპატიურებას; ხედავთ უზომო და აუტა-
ნელი სასჯელის მიყენებას და სასჯელში სულის დაღვევას
და რა ვიცი კიდევ რას. ავტორს თანდათან შეეყვართ ამ
საზარელ ატმოსფერაში. პირველად იგი მოგვითხრობს
ღურმიშხანის ამბავს: იგი იყო წერეთლიანთ გოგოს ერთად-
ერთი შვილი. „ღურმიშხანის დედა იყო ისე უბედური, რომ
მოეწონა თვრამეტი წლის წერეთლის ვაჟს და იმის შემდეგ
გაჩნდა ღურმიშხანი“. ერთხელ წინანდელ მის ბატონს მუხ-
 რან-ბატონი ეწვია სტუმრად. რალაც უბედურებაზე მუხ-
 რან-ბატონმა მოიწონა ღურმიშხანი, ეს იყო და ეს: ამით
 გადაწყდა მისი ბედი. მეორე დღეს იგი შემოაუსვეს ცხენზე
 მუხრან-ბატონის ბიჟს და გააყოლეს მას. რა თავზარდამცე-
 მი იყო ღურმიშხანის დედისათვის შვილის წართმევა, ეს

ჩანს იქიდან, რომ მან ვერ გაუძლო შვილის ასე დაკარგვის და ერთი წლის შემდეგ ამ ამბისა დალია სული. მაგრამ ეს მხოლოდ შესავალია იმ ამბების, რომლებიც ავტორმა შემდეგ უნდა მოგვითხროს და რომლებიც ოსმან-ალას თავგადასავალს შეადგენენ

— ოსმან-ალას მამა იყო ქაოთველი გლეხი, ბატონის ყმა; მიუხედავად ამისა, იგი ერთ ღროს იყო შეძლებული და სოფელში თავკაცად ითვლებოდა. მაგრამ რაღაც ფათერაკმა იგი იმსხვერპლა და ამის შემდეგ მისი სახლი „გადაბრუნდა გულაღმა“. როგორც მოგვითხრობს ოსმან-ალა, — „ბატონმა ჯერ წაგვართო ვენახი, მერე თითო-თითო ხარ-კამეჩი და უკანასკნელათ უბრძანა დედაჩემს, რო გადასულიყო იმასთან სალხში მოსამსახურეთ. საწყალი დედა-ჩემი! უნდა გენახა, რა მწუხარებით ესალმებოდა სახლს! რა გვართ არ ეხვეწებოდა ბატონს, რო დაენებებინა თავი და არ მოეშალა ოჯახი... ჩემი შვილები აქედან უფრო გემსახურებიან, რასაც მოვიყვანთ სულ შენ მოგართმევთ. ჩვენ ნაცარს აფუშრუკავთ და იმას ვქამთ, ოღონც ნუ მოგვიშლი ოჯახს... („სურამის ციხე“), მაგრამ ბატონს ეს არ ეყურებოდა. მეორე დღეს ისინი ჩასვეს ურემში და გადაიყვანეს ბატონთან. დედა პურის მცხოვლად გახადეს და ოსმან-ალა, რომელსაც მაშინ ნოდარი ერქვა, თავისი დით პირის მოსამსახურეებად. ასე გავიდა ხუთი წელიწადი. ერთხელ ნოდარის ბატონს ესტუმრა ერთი კახელი მღვდელი, რომელმაც მუშტრის თვალით დაუწყო ყურება ნოდარს. როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, ბატონს ამ მღვდელზე გაეყიდა ნოდარი და მისი და. ამის გაგონებაზე აკანკალებული დედა „დაემხო მიწაზე და დაუწყო ხვეწნა ბატონს ისე,

როგორც შეუძლია შეხვეწა დედას, რომელსაც საუკუნოდ ართმევენ შვილსა. ბატონმა კი უბრძანა ბიჭებს, როგავდოთ ის კარში (იქვე). დედა ვერ შეურიგდა შვილების დაკარგვის აზრს და დააპირა ბატონის სახლიდან გაქცევა შვილებითურთ. მან კიდევაც მოიყვანა თავის განზრახვა სისრულეში: იგი გაექცა ბატონს და დაიწყო ცხოვრება საშინელ გაჭირვებასა და შიშში ტფილისში. მან მაშინვე გამოიცივალა და შვილებსაც გამოუცივალა სახელები და დაირქო სომხობა. რის ვაი-ვაგლახით აქ გაატარეს დედამ და შვილმა (და მიათხოვეს ერთ სომეხს) ხუთი წელიწადი, რის განმავლობაში ისინი არ ზიარებულან, რადგანაც სომხის საყდარში არ უნდოდათ და ქართველთ ეკლესიაში კი ეშინოდათ გამოჩენის. ერთხელ ნოდარის დედამ მოინდომა ზიარება; შვილს უთხოვია, რომ მღვდლისთვის არ გაეცხადებია თავისი ჩამომავლობა. დედამაც მისცა პირობა, მაგრამ სინდისისთვის ველარ გაეძლო და ყველაფერი ეთქო მღვდლისთვის აღსარებაში. „იმავე დღეს ვილაც კაცები დაგვესხენ თავზე, შეგვიკრეს ხელები და გაგვიგდეს წინ... ბატონთან რო მიგვიყვანეს, იმან შემდგომ სხვათა და სხვათა სასჯელათ, უბრძანა ბიჭებს, რო შევებით გუთანში ისე, როგორც აბმენ ხარებს, ხარის ულელი დაგვადგეს კისერზე. მაგრამ ეს სასჯელი ბატონმა პოვა სუბუქათ, იმიტომ, რო გუთანში ხარები დადიოდენ ნელა და ვერ დავილლებოდით და ამისათვის მეორე დღეს შეგვაბა კვერში, კვერზე დაჯდა თითონ და გვერეკებოდა. ცოტაც რომ დაემდგარიყავით ამოსუნთქვისათვას, მაშინვე გველოდა სახრე... დედა-ჩემმა თითქმის ათჯერ შემოურბინა კალოს ისე, რო ერთი ჩივილიც არ ამოსვლია პირიდან, შეთერთ-

მეტეთ რო უნდა დაგვეწყოს შემოვლა, დედაჩემი შეტრიატ
წაიქცა და მოკვდა. საწყალს დედა-ჩემს არც კი დააცალეს
მშვიდათ მომკვდარიყო. ბატონს ეგონა, რომ ატყუებდა მას,
და ამიტომ სახრით დაუწყოს ცემა... სახრის ქვეშ ამოუ-
ვიდა სული“...

შემდეგ ამისა გავიდა რამდენიმე წელიწადი და ბა-
ტონიც შეურიგდა ნოდარს, რადგანაც ბატონი მასში ხე-
დავდა „სასარგებლო ნივთს“ და დარწმუნებულიც იყო,
რომ ნოდარი იყო მისი ერთგული. რა მწარე სიცილს გვრის
ეს კაცს: „ერთგულლებას ეძებდა იმაში, რომელსაც დე-
და მოუკლა უღელში! საკვირველნი არიან, შენმა გაზრდამ,
მაგვარნი კაცნი!“, — დასძინს ოსმან-ალა. ამ ხანში ნოდარს
შეუსრულდა 23 წელიწადი, და მან შეიყვარა თავისი ქალ-
ბატონის გოგო, ნატო; ნატოსაც უყვარდა იგი. მაგრამ იმათ
მდგომარეობაში მყოფთათვის განა შესაძლებელი იყო სი-
ყვარული? განა უმას თავისუფლად ცოლის შერთვის ნება
ჰქონდა, ან ქალს თავისუფლად გათხოვებისა? რა იყო, რომ
იმათ ერთმანეთი მოსწონდათ? ისინი ხომ ბატონის შვი-
ლები არ იყვნენ? — „წადი, დაიკარგე, არ შეიძლება! მო-
სამსახურეს შინიდან არ გაუშვებ და არც შენ მოგცემ
ნებას, შინ მინდობარო“, — იყო ბატონის პასუხი, როცა ნო-
დარმა ნატოზე ჯვრის წერის ნება სთხოვა მას. ამის შემ-
დეგ ბატონმა თვითონ მოინდომა ნატოს გაუპატიურება და
ნებით რომ ვერ დაიყოლია, ძალით მოინდომა ნამუსის ახ-
და; უბედური ქალი არ დანებდა და ნამუსის ახდას წყალ-
ში თავის დახრჩობა ამჯობინა. ამ დროს ნოდარი სადღაც
გაგზავნილი იყო; როცა დაბრუნებისას ნატოს დახრჩობის
ამბავი გაიგო, მაშინვე მან თოფის წამალივით იჯეთქა. მისი

მოთმინების ფიალა უკვე აივსო. მას მოებჯინა სისხლი ყველში; ამის შემდეგ მოთმინა-ალარ შეიძლებოდა. ყველა ის მწუხარება და დამცირება, როპელიც ბატონმა მას მიაყენა: ოჯახის მოშლა, დედის კეცრში შებმა და მისი სიკვდილი სახრეს ქვეშ და ბოლოს მისი უმანკო საცოლეს ასე უბედურად სიკვდილი, — ყოველივე ეს მას თვალწინ წარმოუდგა და თხოულობდა შურისძიებას, სისხლს. იგი შევარდა ქალბატონის ოთახში. — „ნოდარჯან, მე მომკალ, ჩემ გიგოს ნუ მომიკლამ, არა დაუშავებია-რა შენთვის“, შეევედრა მას ქალბატონი. „მე ნუ მომკლამ, შენთვის არა დამიშავებია რა“, — განუმეორა ნოდარს ბავშმა. „მაგრამ მე არ მესმოდა იმათი ხვეწნა, სისხლისაგან გაგიჟებულმა მე დაეკალ დედა შეილსა“.

აი ამას ქვია შურისძიება. მაგრამ აქ ერთი კაცის შურისძიება როდია! აქ მთელი თაობის, მთელი ხალხის შურისძიებაა გამოხატული. აქ იგი მარტო თავისთვის კი არ იძიებს შურს; იგი სამაგიეროს უხდის იმ შეურაცხოფის, მწიხარებისა და ტანჯვისათვის, რასაც ერთი წოდება საუკუნოების განმავლობაში უსაშართლოდ აყენებდა მეორე წოდებას. ამიტომ ხალხის თვალში ეს შურის მაძიებელნი სრულებით დამნაშავეებად არ ითვლებოდენ და ყოველთვის შველიდენ, რომ ისინი არ დაეჭირათ და სამართალში არ მიეცათ. ამასვე ვხედავთ ჩვენ აქაც, როცა ნოდარს დაეწიენ მღევრები, „არა თუ არ მოინდომეს მისი მოკვლა, არამედ თითონვე ასწავლეს, რომ გადავარდნილიყო ახალციხისაკენ“ (ასე ექცეოდა ხალხი არსენასაც). ნოდარი მართლაც მეორე დღესვე მივიდა ახალციხეს, გამოეცხადა მოლას, გმო ქრისტე და მიიღო მაჰმადის რჯული. შემდეგ იგი

წავიდა სტამბოლში, შევიდა იანიჩარის ჯარში. მან ჩქარა გაითქვა მამაცობის და გულადობის სახელი და შეიქნა ასის თავი. მაგრამ მას მოხეზრდა ჯარში ყოფნა, რადგანაც მას ძლიერ აწუხებდა სინდისი, რომ მოკლა უბრალო ბავშვი და გადუღვა ქრისტეს. ამიტომ ჯავრის გასაქარვებლად იგი ანებებს თავს ასისთაობას, იწყებს ვაქრობას, რომლის საშუალებით იძენს დიდძალ ქონებას. მაგრამ სინდისის ქენჯნა მას არასოდეს არ ტოვებს, ამიტომ იგი თავის სიმდიდრის ნახევარს სტამბოლში სწირავს ეკლესიას, გმობს მაჰმადის სარწმუნოებას და ხელახლა უბრუნდება ქრისტეს რჯულს. ოსმან-ალის ასეთი საქციელით გააფთრებული ოსმალები მას სასტიკ სასჯელში აყენებენ, რომ ისევ მაჰმადის სარწმუნოება მიიღებინონ, მაგრამ რომ ვერას გადიან, სიცოცხლეს უსპობენ.

ასეთია ოსმან-ალის თავ-გადასავალი; მაგრამ ეს არ არის მხოლოდ მარტო იმისი ხვედრი. ოსმან-ალის თავ-გადასავალი ნამდვილი, თუმცა შედარებით ძლიერ მკრთალი, სურათია იმის, რაც ჩვენში მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ხდებოდა. აქ ერთი სიტყვაც არ არის მეტი: პირიქით, მკითხველს საწყენადაც რჩება ის გარემოება, რომ მოთხოვნის ავტორი აქ ძლიერ მოკლედ სჭრის სიტყვას, რომ იგი ერიდება მრავალსიტყვაობას იქაც კი, სადაც ეს საჭიროა; სამაგიეროდ იგი ერთი მოხერხებული სიტყვით ზოგჯერ მთელ სურათს გვიხატავს. აქ თქვენ შედავთ ქვრივობლების ოჯახს როგორ აპინტრაშებს და აწიოკებს ბატონი, როგორ გადაყავს თავის სახლში დაქცეული და ამოვარდნილი ოჯახის წევრები მოსამსახურეებად, როგორ უპირებს უბედური დედის შვილების გაყიდვას და ყიდის კი-

დედაც; ხედავთ, რომ ამ სამარცხვინო ხელობას მღვდლებიც კი არ ერიდებიან, პირიქით, ისინიც თამამად ვაჭრობენ ადამიანის შვილებით; როცა საჭიროება მოითხოვს, აღსარებასაც ამჟღავნებენ, რითაც ლალატობენ ჯერ თავის რჯულს და შემდეგ თავის სინდისს; ხედავთ დედას, რომელიც გამოუთქმელ მშობლიურ სიყვარულთან ერთად იჩენს სამაგალითო სიმამაცეს და ხასიათის სიმტკიცეს; ყოველის მხრით უძღური იგი გაურბის შვილებითურთ ძლიერ ბატონს, მიიბარება ტფილისში, აქ ირქმევს სომხობას, რომ თავისი ვინაობა არ გამოამჟღავნოს; ტანჯვის დროს კი ისე ლეგს სულს სახრის ქვეშ, რომ მის თვალთაგან ერთი ცრემლიც-კი არ გადმოვარდება და მასთან არცერთი შებრალების სიტყვაც. ხედავთ უბრალო მოსამსახურე გოგოს (ნატოს), ყოველნაირად უძღურს ძლიერ ბატონის წინაშე, რომელიც მიუხედავად ამისა, როგორი სიმტკიცით და გადაწყვეტილებილ უმკლავდება ბატონის პირუტყვეულ მოთხოვნილებას დაკმაყოფილებას და სხვას რომ ვერას გახედება, თავს იხრჩობს. ხედავთ ნოდარის გააფთრებას ღმრის მიერ ბატონის ოჯახის სრულიად ამოწყვეტას, მის ოსმალეთში გადავარდნას და გამაჰმადიანებას. როგორც ვთქვამ. აქ იოტის ოდენა არა არის-რა გამოგონილი, რაც მაშინდელ სინამდვილეს ეწინააღმდეგებოდეს. თქვენ აქ ვაგაკვირვებთ მხოლოდ ის გარემოება, რომ ასეთ მოწამლულ პირობებში, სადაც ადამიანის პიროვნება ასე დაჩაგრული და ფეხ-ქვეშ გათელილი, როგორ-ღა შერჩათ დედებს ასეთი თავგანწირული სიყვარული შვილებისადმი და ხასიათის ასეთი სიმტკიცე და სიძლიერე; ან უმანკო ქალებს როგორ შეეძლოთ თავის ნამუსის დაცვაზე ფიქრი და იმის და-

კარგვას უფრო სიკვდილს ანჯობინებდენ, როცა იმათ, ვის ხელშიაც იმყოფებოდენ, შეუზღუდველი უფლება ჰქონდათ მინიჭებული იმათ პიროვნებაზე? და ბოლოს, რათა ოვით ოსმან-ალა ანუ ნოდარი არ იხრის ქედს და არ ემორჩილება ბატონის განკარგულებას, როცა იცის, რომ მას ამას იქით გასაქანი არ აქვს, როცა დარწმუნებულია, რომ ძალა ბატონის ხელშია და ძალა ხომ აღმართსა ხნავს! მაგრამ ჩანს, რომ გარეგან შევიწროვებას, რაც უნდა ძნელი, და აუტანელი იყოს ის, არ შესძლებია ადამიანური ნაპერწკალის სრულიად გაქრობა, თავისუფლების, სიყვარულის და პატიოსნების გრძნობათა აღმოფხვრა. შეიძლება მხოლოდ დროებით დაიძინოს ადამიანში ასეთმა გრძნობამ, მაგრამ შით უარესი იმათთვის, ვინც მის აღმოფხვრას ცდილობს თავის სასარგებლოდ. ეს ყველაზე უსაშინელესი დანაშაულია, და ის არავის შერჩება, როგორც არ შერჩა ნოდარის ბატონს ის შეწუხება და დამცირება, რაც ამ უკანასკნელმა მთელ მის ოჯახს და კერძოდ მას შიაცენა.

ამნაირად დ. კონქაძემ პირველად გადაუშალა მაშინდელ ჩვენს საზოგადოებას ბატონ-ყმურ ურთი-ერთობათა შემადრწუნებელი სურათი. ეს იყო ბნელ სამეფოში სიბათქვასის შეტანა. ამას-კი მაშინ არავინ მოელოდა. მებატონეთა წარმომადგენლებმა, რომლებმაც წაიკითხეს „სურამის ციხე“, ეს გარემოება არა თუ მხილებად, პირდაპირ ცილისწამებად მიიჩნიეს¹⁾. იმას ვინ კითხულობდა, რომ

¹⁾ იხ. ზევით დასახელებული წერილი ან. ფურცელაძისა „ცის-კარში“, 1868 წ.

დ. ჟონქაძის მოთხოვნაში აწერილი ამბები იმ დროს ყოველ ფენის ნაბიჯზე ხდებოდა. მაგრამ ცნობილია, რომ მახინჯს ყოველთვის ეჯავრება თავის სახის დანახვა სარკეში, და აი ჩვენ მებატონებლაც არ მოეწონათ თავისი სახე, როცა იმათ „სურამის ციხეში“, როგორც სარკეში, ისე დანახეს თავის თავი. ეს იყო ერთი მხარე დ. ჟონქაძის მოთხოვნისა. მაგრამ აქ იყო კიდევ მეორე მხარე, არა ნაკლებ საინტერესო და საგულისხიერო, რომელიც ჩვენ აგრეთვე პირველად „სურამის ციხიდან“ შევიტყუეთ. ჩვენ ვამბობთ მანზე, რომ დ. ჟონქაძემ პირველად მიაქცია გლეხ-კაცობის მდგომარეობას ჩვენი ყურადღება, რომ მან პირველად დაგვანახვა, თუ რა ხდებოდა იქ და აი ჩვენ ვხედავთ, რომ იმ დროს გლეხ-კაცობაში თანდათან იღვიძებს ადამიანური გრძნობა, — ის გრძნობა, რომელიც საუკუნოების განმავლობაში ცდილობდნენ აღმოეთხვრათ იმაში, და იმავე დროს ეს გლეხ-კაცობა გრძნობს ბატონ-ყმური ულლიდან განთავისუფლებას, ერთი სიტყვით პირადი თავისუფლების საჭიროებას. ეს გრძნობა ორნაირად იჩენს თავს. გლეხ-კაცობის ერთი ნაწილი, პრაქტიკულ ცხოვრებაში უფრო ვამობრძნობილი და გაწაფული, თავისუფლების მოპოებას უდილობს ბატონის მომადლიერებით, მეტი სამსახურით და მეტი შრომის გაწევით, და ან თუ შეძლება ნებას აძლევდა პირდაპირ ფულის საშუალებით ყიდულობდა თავისუფლებას. მეორე მხრით, გლეხ-კაცობაში იმ დროს ჩნდებიან ისეთი პირები, რომლებიც გრძნობდნენ რა ბატონ-ყმური დამოკიდებულების სისასტიკეს და სიმძიმეს, ხელს იღებენ თავიანთ ბატონებზე, ძიობენ შურს და შემდეგ გარბიან თავის ქვეყნიდან და თითქმის სამუდამოდაც ეთხოვებიან თავი-

ანთ სამშობლოს. ეს ორგვარი ტიპი ჩვენს გლებ-კაცობაში აღმოცენდა ერთ და იმავე ნიადაგზე, მხოლოდ სხვადასხვა პირობებში. ფულის ან სხვა რაიმე სამსახურის საშუალებით თავისუფლების შოვნა უფრო შესაძლებელი იქნებოდა იქ, სადაც ალებ-ნიცემობა და ვაქრობა ფებს იკიდებდა, ე. ი. ქალაქებში; პირიქით, ბატონებზე ხელის აღება, შურისძიება, და მერე გადავარდნა სხვა ქვეყანაში უფრო სოფლებში ხდებოდა. დ. კონჭაძემ დურმიშხან წამალაძეში და ოსმან-ალაში შესანიშნავად დაგვიხატა ეს ორი ტიპი.

დურმიშხან წამალაძე შესანიშნავი წარმომადგენელია იმ გაიძვერა და მოხერხებულ ადამიანთა, რომლების განვითარებას ხელს უწყობს საზოგადოებრივი ცხოვრების ვაგლახი პირობები; გაჭირვება თანდათან ანვითარებს ადამიანში გაიძვერობას და მოხერხებას, ე. ი. ცხოვრების ალლოს აღებას იმის კვალობაზე, თუ რა პირობებში უხდებამას ცხოვრება. დურმიშხანს რომ ქალაქში არ შეხვედროდა ცხოვრება და იქ არ გაეგო ბევრი რამ, ვერასოდეს ვერ შეიქნებოდა ისეთი გაიძვერა და მოხერხებული, როგორიც იგი გამოვიდა. მან გამოსცადა ბევრი სიმწარე, ბევრი გაჭირვება და ვაი-ვაგლახი; მაგრამ ამავე დროს დურმიშხანი, რადგანაც იგი ცხოვრობს ქალაქში, ხედავს და იგნებს ბევრ ისეთ რამეებს, რის გაგება მას სოფელში არასოდეს არ შეეძლო. ერთი სიტყვით, მწარე გამოცდილებამ და ქალაქურმა ცხოვრებამ მას ბევრი რამ შეაგნებინა და შეასწავლა. პირველი ქეშმარატება, რომელიც დურმიშხანმა შეიგნო, ის არის, რომ „სანამ ჩვენ ბატონის ყმანი ვართ, ჩვენში ბედნიერება არ შეიძლება“, — ეუბნება იგი გულისვარდს. მაგრამ

მარტო პირადი თავისუფლება არ კმაროდა. ^{საქართველოს} და ^{საქართველოს} საც, თუ ნიუთიერი სახსარი არა გაქვს, პირადი თავისუფ-
ლება იგივე მონობაა და მაშინ კიდევ უარესი იყო. ესეც კარ-
გად ჰქონდა შეგნებული ჩვენს დურმიშხანს. „სანამ ჩვენ, —
ეუბნება იგი იმავე გულისფარდს, — ჩვენ იმდენი არ გვე-
ქნება საცხოვრებელი, რო სხვის თავდაუკვრელად ვიცხო-
ვროთ, მანამ ჩვენი განთავისუფლება განთა-
ვისუფლება არ არის. — ამიტომ დურმიშხან-
მა იშოვა თუ არა განთავისუფლების წიგნი, იგი სანამ
ცოლს შეირთავდეს, მიდის „ფულის საშოვნელათ, გასამ-
დიდრებლად“. და მართლაც, ბედნიერი შემთხვევა, ე. ი.
ოსმან-ალის გაცნობა, მას ნებას აძლევს ჩქარა გამდიდრდეს:
თვით ოსმან-ალამ აჩუქა მას თავის ქონების ნახევარი. ამნა-
ირად უპატრონო და უთვისტომო იმერელი ბიჭი, რომელ-
საც პატარაობიდან დავაქაცუებამდის ერთი მზიარული დღე
არ უნახავს, რომელიც ყველას სასაცილოდ იყო გამხდარი
და ყველას აგდებული ყავდა და რომელიც მუდამ ბატონ-
ნის ნასუფრალის შემყურე იყო, შეძლებული კაცი შეიქნა,
რომელთანაც დაახლოვებას ბევრი მაშინდელი თავადები
და წარჩინებული გვარის შეილები დანატროდნენ, რასაკვი-
რელია, იმ მიზნით, რომ მისგან ესარგებლნათ. გულში კი
ყველას ეთაკილებოდა დურმიშხანთან საქმის დაჭერა, ვი-
ნაიდან იგი უგვარო და უთვისტომო იყო. აქ დ. ქონქაძე
გვიხატავს გაკეთებულ შინა-ყმის სულიერ მდგომარეობას,
მის ფსიხოლოგიას. მართალია, დურმიშხანს კარგად ახ-
სოვს, თუ რა გასაქირი ადგა მას, როცა ბატონის ყმა იყო,
მაგრამ როცა იგი პირადად თავისუფალი შეიქნა და სიმ-
დიდრე შეიძინა, ბატონ-ყმობის წინააღმდეგი როდია; პი-

რიქით, იგი დიდი სიამოვნებით იყილდა აზნაურშვილებს, თუ ეს შესაძლებელი იქნებოდა. ამიტომ იგი უკვე ამხადებს ამისათვის ნიადაგს, ცდილობს, რაც შეიძლება უფრო მტკიცე კავშირი დაიჭიროს თავადებთან, განთქმულ ოჯახის შვილებთან. ასეთი კავშირის შექმნას ფიქრობს დურმიშხანი მით, რომ თავის ვაჟს ანათელინებს თ-ღ ქაიხოსროს აბაშიძეს. აქ მას შემთხვევა ეძლევა გამოთქვას თავის შეხედულება. ცოლის სიტყვებზე: „ჩვენებიანთ გოგია მთხოვს, მე მოვანათლამო“ (დურმიშხანის ვაჟზეა ლაბარაკი), იგი აგდებულად უპასუხებს: „გოგია, კი არა, მოგია არ გინდა! უთხარი, რომ თავადიშვილს უნდა მოვანათელინოთქო“. — თავადიშვილი რა არის, ის გოგია უფრო მოკეთობას არ გვიზამს? — ეკითხება ცოლი.

— „შენ რა იცი, რა არის... ერთხელ რომ დიდმა თავადმა დაგიძახოს შენ ნათლიდედა, ერთხელ რო იმისმა ცოლმა გამოგარჩიოს შენ სხვა დედაკაცებში და მოგიკითხოს, აბა მითხარი რათ ღირს?“.

აქ, ერთი მხრით, იხატება მთელი ის ზიზღი, რომელსაც დურმიშხანი, ყოფილი ყმა, გრძნობდა თავის წინანდელ ტოლ-ამხანაგებისადმი („გოგია კი არა, მოგია არ გინდა!“), მეორე მხრით ის, თუ საით მიიწეოდა იგი, სად წამოსკუპება სწიდა. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ მას, როგორც დიდი შეძლების პატრონს, მრავალი თავადიშვილი უახლოვდებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ვაჟი ზურაბი არც თვალტანადობით და არც ვაჟკაცობით ბევრ თავიდის შვილებს არ ჩამოუვარდებოდა, დურმიშხანსა და თავადებს შორის მაინც ჩატეხილი იყო ხიდი. და ეს გარემოება ძლიერ სტანჯავდა და აწუხებდა დურმიშხანს. ძნელი გამოსაცნო-

ბია, თუ რით დაბოლავდებოდა ღურმიშხანის ასეთი წა-
დილი, რომ მისი სიცოცხლე მოულოდნელად არ შეწყვე-
ტილიყო.

სრულიად წინააღმდეგს ვხედავთ „სურამას ციხის“ მე-
ორე მოქმედ პირში, — სახელდობრ ოსმან-ალაში. ოსმან-
ალა გაიზარდა სულ სხვა პირობებში; ცხოვრებას მისთვის
არ უსწავლდება არც გაიძვერობა და არც მოხერხება. მან
უზომო გაქირვება და ჯოჯოხეთი გაიარა თავის ცხოვრე-
ბაში, მაგრამ მიუხედავად თავისი მეტად მგრძობიარე აგე-
ბულობისა, იგი მაინც ვერ გასტეხა ამ ჯოჯოხეთურმა ცხო-
ვრებამ; იგი ითმენს იქამდის, სანამ მოთმენა შეუძლია.
წინააღმდეგ ღურმიშხანისა, იგი სრულებით ანგარების მო-
ყვარე არ არის: მას არც სიმდიდრის შექმნა სწადია და არც
დიდ-კაცებთან დაახლოვება. იგი სიამოვნებით იგონებს თავის
ბავშობას „დროს უმანკოებისას, წმინდის სინდისისას“,
როცა „გუთნის დედა უბრძანებდა მას ოროველას მღერას
და ამხანაგები შურით ისმენდენ იმის სიმღერას“. დღეს
იგი, ოსმალის იანიჩარის ასისტავია და მქონებელი დიდის
სიმდიდრისა, მაგრამ გასვრილი ქრისტიანის სისხლში, „სი-
ხარულით დაანებებდა თავს ყოველივე ახლანდელ სიკე-
თეს, რომ შეძლებიყო უწინდელი დროის მობრუნება;
იმ დროის, როდესაც იგი იყო დღის მეხრე და იღებდა ერთს
ალოს!“ ოსმან-ალა სულ ერთიანად გრძობისაგან არის შემ-
დგარი, მის ცხოვრებაში ფულს, ანგარიშს სრულებით არა-
ვითარი მნიშვნელობა არა აქვს; ამიტომ მისი ცხოვრების
მიმდინარეობაც სულ სხვანაირია; ის თავიდან ბოლომდე
ნამდვილი ტრაგედიაა. თავის ჯოჯოხეთურ ცხოვრების და-
კვირვებამ იგი მხოლოდ იმაში დაარწმუნა, რომ ბატონები

ყმებს უყურებენ ისე კი არა, როგორც ადამიანებს, არა
მედ როგორც უბრალო, მათთვის სასარგებლო ნივთს.
„იმათ გონიათ, რომ ჩვენ კაცნი არ ვიყ-
ვეთ, ჩვენ არ შეგვეძლოს სიყვარული და
სიძულე, იმათ გონიათ, რომ ჩვენ არა
გვექონდეს გული, არ გვექონდეს სჯა“, —
ეუბნება გულ-დათუთქული ოსმან-ალა ღურმიშხანს. ასე-
თი გრძნობის ადამიანს, რა თქმა უნდა, გაუყვირდებოდა,
როცა ბატონები თავის ყმებში ერთგულებას ეძებდნენ. „ბა-
ტონი დარწმუნებული იყო — მწარე დაცინვით ამბობს ოს-
მან-ალა, — რომ მე ვიყავი მისი ერთგული! ხა, ხა, ხა, ხა! ერ-
თგულებას ეძებდა იმაში, რომელსაც დედა მოუკლა უღელ-
ში! საკვირველნი არიან, შენმა გაზღამ, მაგვეარნი კაცნი!“
ასეთი იყო ოსმან-ალა, ანუ ქართლელი გლეხი მთელი თა-
ვისი გულწრფელობით და პირდაპირობით. მიუხედავად
იმისა, რომ იგი ბევრ გაქირვებას, შეწუხებას და დამცირე-
ბას იტანს თავის ბატონისგან, აღრე იქნებოდა თუ გვიან,
იგი უეჭველად უნდა გასწორებოდა თავის ბატონს. ხალხის
თვალში იგი სათაყვანებელი გმირია, ხალხი უერთდება მას
ყველაფერში. ეს არა იმიტომ, რომ მას ბევრი სიმწარე და
შავი ღლე მიაღდა კარზე, არამედ იმიტომ, რომ მის მიერ
ჩადენილი საქმე — ბატონის ოჯახის ამოწყვეტა — არ იყო
მარტო მისი საქმე, რომელიც მას კერძოდ ეხებოდა; ეს იყო
საერთო საქმე. შავი ღლე ღურმიშხანსაც ბევრი დასდგო-
მია ცხოვრებაში, მაგრამ მან აქედან მოასწრო ამოცურვა
და ისე მოაწყო თავის ცხოვრება, რომ თვითონ დააჯდა
კისერზე სხვებს. ამიტომ იგი არ იწვევს მკითხველში თანა-
გრძნობას მაშინაც კი, როცა მას საშინელი უბედურება

ეწვევა. დან. კონქაძე არ იკვლევს ამას დაწვრილებით, მგა-
რამ იქიდანაც, რაც მან ამის შესახებ გადმოგვცა თავის
მოთხრობაში, აშკარად მოწმობს, რომ იგი შესამჩნევად
იცნობდა ჩვენი ხალხის ცხოვრებას. და საზოგადოდ რა
მხარესაც-კი შეეხო იგი ჩვენს ცხოვრებაში, ყველგან გამოი-
ჩინა ამ ცხოვრების ღრმა ცოდნა და დაკვირვების შესა-
ნიშნავე ნიჭი. ავიღოთ მაგ., იმერელი ბიჭის მდგომარე-
ობა ტფილისში.

იმერელი ბიჭი ტფილისში სრულებით შემთხვევითი
მოვლენა არ არის. პირიქით, იგი შედეგია რთულ ისტო-
რიულ და სოციალურ პირობებისა, რომლებშიაც იმყოფე-
ბოდა იმერეთის გლეხ-კაცობა მეცხრამეტე საუკუნის პირ-
ველ ნახევარში. ცნობილია, რომ აქ ბევრად უფრო შეწუ-
ხებული იყო გლეხ-კაცობა ბატონ-ყმურ ურთიერთობის
გამო, ვიდრე ქართლ-კახეთში. აქ გლეხ-კაცობაში რაღაც
საოცარი და წარმოუდგენელი სილატაკე სუფევდა. შეწუ-
ხებული გლეხი ივიწყებდა ყველაფერს და გარბოდა თავის
ქვეყნიდან. ტფილისი ითვლებოდა უმთავრეს თავშესაფარ
ადგილად ასეთ გადაეარდნილ უთვისტომო კაცებისთვის.
სადაც უნდა შესულიყავით ტფილისში, ყველგან ნახავდით
იმერელ ბიჭს. ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორ შეი-
ნახავდნენ ასეთ უთვისტომო ბიჭებს, რომლების პატრონი
არავინ იცოდა. იმას ყველა ჩაგრავედა, თვით მოსამსახურე-
ბებიც-კი იმას სასაცილოდ და სამასხაროდ იღებდნენ.
რა ექნათ? მათი დამცველი, მათი მოსარჩლე არავინ იყო,
მაგრამ აქ დაუთმოთ სიტყვა დ. კონქაძეს. „რა არ გამოვსცა-
დე — ამბობს დურმიშხანი — შემდეგ ამისა (ე. ი. რაც იგი
იმერეთიდან ტფილისში წამოიყვანეს), შენ ვერ წარ-

მოიღგენ, ვარდო: შიმშილი, წყურვილი, სიცივე, ცემა, და-
ცინვა ჭ სხვა ბევრი ამისთანა გამოვსცადე თქვენ საქართვე-
ლოში. ვინც რამის დააშავებდა ყველა ჩემი ბრალი იყო: ვინ
რა მოიპარა?—იმერელმა. ვინ რა გატეხა?—იმერელმა. ვის
დასცინიან?—იმერლის ბიქს. ვის სცემენ გაჯავრებულ გულ-
ზე?—იმერლის ბიქს. ვის გასაჯავრებლად სთქონ იმერლების
გასაცინი ანდაზები?—იმერლის ბიქისა.—მე, ვარდო, ბევრ-
ჯერ მიგმია ღმერთი ჩემი გაჩენისათვის. ბევრჯერ მიტირია
მწარე ცრემლით, მაგრამ ვინ იყო ჩემი ნუგეშისმცემელი?—
არავინ! აქ წარმოდგენილია მართალი და იმავე დროს
საშინელი სურათი იმ დამცირებისა და ზიზღისა, რასაც
იჩენენ ტფილისში იმერეთიდან გადმოხვეწილთაღმი, რომ-
ელთაც თავის სამშობლოდან ერეკებოდა მწარე ხვედრი.
ვინ მოთვლის, რამდენი დამცირება და აგდება აუტანიათ
იმერეთიდან გადმოხვეწილთ ტფილისში. სამწუხარო ის
არის, რომ თვით მწერლობამაც შეითვისა ასეთი მოქცევა
იმერელ ბიჭებთან, და საზოგადოდ იმერელთან, ვინც უნდა
ყოფილიყო იგი. ქართველ მწერლებს იმერელი მაშინ გამო-
ყავდათ თავიანთ ნაწერებში, როცა მკითხველში ან მსმე-
ნელში საჭიროა უზომო სიცილ-ხარხარის გამოწვევა. საკ-
ვირველი და იმავე დროს მეტად სამწუხაროა ის გარემო-
ება, რომ დ. ქონჭაძის შემდეგ, რომელმაც პირველად და
უკანასკნელად დაგვიხატა იმერელი ბიქის მდგომარეობა
ტფილისში, ჩვენში არ გაჩნდა ისეთი მწერალი, რომელ-
საც ამისთვის ყურადღება მიექცია და ეს საბრალო მდგო-
მარეობა საზოგადოებრსათვის ემცნო, რომელსაც სიცილ-
ხარხარი და დაცინვა სიბრაღულზე და თანაგრძნობაზე შე-
ეცვალა. ეს გარემოებაც სხვებთან ერთად აშკარად ამტ-

კიცებს დ. ჭონჭაძის მაღალ ხელოვნურ ნიქს, შესანიშნავ დაკვირვებას და ხალხის ცხოვრების ცოდნას.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ დ. ჭონჭაძემ მხოლოდ ორი სიტყვით შესანიშნავი სინამდვილით დაახასიათა მაშინდელი ახალგაზრდობის მთელი ერთი ჯგუფი, რომელიც პირველად მხოლოდ მის დროს გამოვიდა საზოგადოებრივ მოღვაწეობის ასპარეზზე და რომელიც შემდეგში კარგახანს საკმარისად გამოჩენილ როლს თამაშობდა მთელ ჩვენს ცხოვრებაში. ჩვენ ვამბობთ „კნიაზ-ლიბერალებზე.“ ერთი ასეთი „კნიაზ-ლიბერალი“, ვილაც ლ. დ., დ. ჭონჭაძეს თავის „სურამის ციხეში“ ჰყავს გამოყვანილი არა როგორც მოთხრობის მომქმედი პირი, არამედ როგორც ერთი წევრი იმ შეკრებულობისა, რომელიც დ. ჭონჭაძესთან ერთად იკრიბებოდა და რომლის წევრები ერთი ერთმანეთს მოუთხრობენ „სურამის ციხეს“. დ. ჭონჭაძის „კნიაზ-ლიბერალს“ თურმე დიდი გულმოდგინებით სურდა ყმების განთავისუფლება“, მაგრამ იქვე ვტყობილობთ, რომ ეს „გულმოდგინება“ „მაღალ ფრაზებს“ იქით არ მიდიოდა. სწორედ ასეთი „ლიბერალების“ დიდი ასვია მესამოცე წლების მოღვაწეთა დიდ უმრავლესობას თ-დ ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, რომელთაც მთელი 30 წლის განმავლობაში საზოგადო მოღვაწეობის „დროშა“ ეკირათ ხელში. თქმა არ უნდა, ამ ხნის განმავლობაში „ლიბერალობამ“ საკმარისად იცვალა ფერი ჩვენში. მაგრამ ჩვენ აქ არც დრო და არც ადგილი ნებას არ გვაძლევს გამოვიკვლიოთ ის, თუ რა რიგად გახუნდა და დახურდავდა ხსენებულ მოღვაწეთა ხელში ეს სიტყვა — „ლიბერალობაც“.

ჩვენ ზევით აღვნიშნეთ ის, თუ რა საზოგადოებრივი და ისტორიული მნიშვნელობა აქვს დ. კონქაძის „სურამის ციხეს“. ახლა უნდა განვიხილოთ და გავარჩიოთ ამ მოთხრობის უმთავრეს მომქმედ პირობა კერძო ხასიათი, სახელდობრ: შეეფერება თუ არა მოთხრობის ამა თუ იმ პირს ესა თუ ის მოქმედება იმ პირობებში, რომლებიც მათ გარს ახვევია, თუ იმათი მოქმედება სულ სხვა უნდა ყოფილიყო. ამ საგნის შესახებ ან. ფურცელაძემ, რომელმაც პირველად გაარჩია ეს მოთხრობა მესამოცე წლებშივე, შემდეგი აზრი წარმოსთქვა ¹⁾, მისი სიტყვით, „სურამის ციხეში“ თქვენ ხედავთ, პირთ, სხვა და სხვა აზრების და მიმართულების პატრონთ გვამთ, მაგრამ ხასიათს ამათს კი ვერ ამჩნევთ, რომ ჰქონდეს რომელსამე მოქმედ პირს თავისი საკუთარი კერძოობითი ხასიათი, გარდა გულისვარდისა, თუმცა არა ისე ნათლად, როგორც შეეფერებოდა კარგს ხუდოქნიკის (მაშინ ამ რუსულ სიტყვას ხმარობდენ მხატვრის მაგიერ) გამოსახულებასო“. რაც შეეხება დურმიშხანს, ბ-ნ ფურცელაძის აზრით, მასში „ჩვენ ვერა ვხედავთ ამ კერძოობით ხასიათს: იგი არის როგორც ბნელი და მკრთალი მკითხველის თვალშიო“. საერთოდ ამ საგნის შესახებ კრიტიკოსს ის დასკვნა გამოაქვს, რომ „სურამის ციხის“ მომქმედნი პირნი ხასიათით ერთმანეთს გვანან, ისინი მხოლოდ ამა თუ იმ მოქმედებით განირჩევიან ერთი მეორისაგან და ეს იმიტომ, რომ „ყოველი მოქმედება მომქმედი პირისა არ წარმოსდგება თავის დასაწყისიდან და არ ამოდის სულისა და გულის სიღრმიდანო“. ამ აზრს ჩვენ სრულეები ვერ ვეთანხმებით.

¹⁾ იხ „ცისკარი“ 1868 წ., № 1. ხაზს ყველაგან ჩვენ ვუსვამთ.

რასაკვირველია, ჩვენ სრულებით იმას არ ვამბობთ, რომ „სურამის ციხე“, როგორც ხელოვნური ნაწარმოები, უნაკლო იყოს; პირიქით, ჩვენ ამ მხრით მასში ბევრ ნაკლულევანებას ვამჩნევთ, მაგრამ ის აზრი, რომ იმაში ვითომც ჩვენ კერძო ხასიათს სრულებით ვერ ვხედავდეთ, ჩვენ შეცდომად მიგვაჩნია; ჩვენ ვიცით უკვე, თუ როგორ ცოცხალ სინამდვილეს წარმოადგენს „სურამის ციხის“ ორიუმთავერესი მომქმედი პირი, ე. ი. დურმიშხანი და ოსმანაღა. ახლა ვიკითხოთ, თუ როგორ არის მოთხრობის მსვლელობაში თითოეულ იმათგანის კერძო ხასიათი და ცუდი და გატარებული? ლალატობენ თუ არა ისინი თავის მოქმედებაში უმთავერეს თავის სულისკვეთებას, ან თავის ძირითად ხასიათს? შიძლება თუ არა, რომ ისინი ერთი-მეორეს აღვიღას დავევათ, და იმათ იმოქმედონ, როგორც მოთხრობაშია? განვიხილოთ პირველად ამ მხრით დურმიშხანის ხასიათი.

ჩვენ ვიცით, თუ სად და როგორ პირობებში გაატარა მან თავისი ბავშობა და სიყმაწვილე, თუ როგორ დააჯახა იგი გარემოებამ ცხოვრების სხვადასხვა ტალღებს. დურმიშხანისთვის, როგორც ბუნებით მკვირცხლი და გამჭირახი ადამიანისთვის, ყოველივე ეს უნაყოფოდ არ ჩაივლიდა; ამასთანავე ნუ დაივიწყებთ, რომ იგი „იმერელი ბიჭია“, და მწარე გამოცდილებამ ხელი შეუწყვა მას, თანამედროვე ცხოვრების ალღო აეღო. თავის ცხოვრების მიზნად მან გაიხადა პირადი ბედნიერება. ამისთვის იბრძოდა იგი მთელ თავის სიცოცხლეში, ამისათვის თმობდა და იმას ანაცვლებდა იგი ყველა თავის მაღალ გრძნობას, თუ ოდესმე ეს უკანასკნელი მასში ღვიოდა. მაგრამ როგორ შეეძლო ბედნი-

ერების მოპოვება ბატონის ყმას, უთვისტომოს და არაფრის შქონებელს, როგორიც იყო დურმიშხანი? და აი, იგი შეუდგება თავის გულის წადილის შესრულებას. გულსვარდის სიყვარულით იგი სარგებლობს, რომ მოიპოვოს ბატონისაგან განთავისუფლების ბარათი. ეს არის პირველი მისი ნაბიჯი, პირდაპირ თავის განზრახვის შესასრულებლად გადადგმული. მაგრამ ამავე დროს იგი ღრმად დარწმუნებულია იმაში, რომ ეს „განთავისუფლება განთავისუფლება არ არის, სანამ მას იმდენი არ ექნება თავისი, რომ სხვის თავდაუკერელად შეიძლოს ცხოვრება“. ამიტომ დურმიშხანი, შეიარაღებული წიგნის, ენების და რამდენიმე ხელობის ცოდნით“, გაემართება „ფულის საშოვნელად“. თავისი მოქნილი და მოხერხებული ქცევით იგი პირველ შებვედრაზე სიბლავს გულუბრიყვილო ოსმან-ალას, რომელიც მას ჯერ მოჯამაგირედ იყენებს და შემდეგ უთმობს თავისი დიდძალი ქონების ნახევარს. ამავე ანგარიშებით გატაცებული იგი უარპყოფს გულისვარდის სიყვარულს და ირთავს ცოლად იმავე ოსმან-ალის მონათლულს, რასაკვირველია, მარტო ანგარიშის გულისათვის. გარეშე აღამიანში, ვინც უნდა ყოფილიყო ეს უკანასკნელი: ნათესავი და მეგობარი, დურმიშხანი მარტო თავის გამდიდრების, თავის ბედნიერების იარაღს ანუ საშუალებას ხედავდა; გარეშე ამისა მისთვის არავინ საჭირო არ იყო. მან უარყო გულისვარდის სიყვარული მას შემდეგ, რაც ეს უკანასკნელი მისი მიზნისთვის საჭირო აღარ იყო; დაივიწყა ოსმან-ალა, რომელმაც იგი დააყენა გზაზე და გახადა დიდძალი შეძლების პატრონი მას შემდეგ, რაც იგი იმაში აღარ საჭიროებდა. ამნაირი გზით მან მოიპოვა ჯერ თავისუფლება და შემ-

დღე სიმდიდრე. მაგრამ რამდენადაც იგი მიტოპავდა ცხოვრების მორეცეში, იმდენად მას უფრო და უფრო ეშლებოდა საღერღელიც ცხოვრებისა. ამავე დროს იგი სულ უფრო და უფრო რწმუნდებოდა იმაში, რომ მაღალ საზოგადოებასთან, გვაროსან არისტოკრატიასთან დაახლოვებას ხელს უშლიდა მისი ჩამომავლობა; ღურმიშხანს რცხვენოდა, რომ მას ასეთი ბნელი წარსული ჰქონდა. მისი ბედნიერებისთვის საჭირო იყო შავბნელი წარსულის სრულად ამოშლა მისი ცხოვრებიდან, საჭირო იყო მისი ჩარიცხვა მაღალ საზოგადოებაში. მაგრამ ჯერ დღესაც-კი გვაროსანი არისტოკრატია, როცა შეძლება ნებას აძლევს, მუდამ გაურბის ვაჟარ-სოვდაგართან დაახლოვებას, თორემ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში რალა იქნებოდა. მაგრამ წარმოიდგინეთ, რომ ცხოვრებისაგან გალაღებულ ღურმიშხანს აქაც ბედი წყალობს, აქაც მომავალი უღიმის მას. ეს არის მისი ერთად ერთი ვაჟი — ზურაბი, თ-ღი აბაშიძის მონათლული, რომელიც არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა მაშინდელ ახალგაზრდა თავადიშვილებს. და აი ღურმიშხანიც ოცნებობს, რომ თავისი შვილის მეოხებით იგი სამუდამოდ დაუახლოვდება მაღალ საზოგადოებას, დავიწყებული იქნება მისი მდაბალი ჩამომავლობა. ამ დროს სრულიად მოულოდნელად, თითქო განგებ, მას ხელიდან გამოეცლება ეს ერთად-ერთი საშუალება, რომელსაც შეეძლო მისთვის ბედნიერების მინიჭება, რათა დაკმაყოფილებულიყო მისი უზომო თავმზყვარეობა. როცა ზურაბი დაიკარგა, ამას შემდეგ ყოველივე მისი განზრახვა სამუდამოდ დაირღვა და გადაბრუნდა. ამით ერთხელ და სამუდამოდ შეილახა მისი თავმოყვარეობა; ღურმიშხანმა მაშინვე იგრძნო, რომ ამის

გამომთვლება არასოდეს აღარ შეიძლებოდა, რომ მას დას-
ცეს კაკალ გულში. იგი სრულებით ანგარიშ-მიუცემლად
მიდის იმასთან, ვისი წყალობითაც იგი ასე გაუბედურდა,
იძიებს შურს, ე. ი. ჰკლავს მისი უბედურების მომგონს, ე. ი.
გულისვარდს და თითონაც იმისივე ხელით კვდება.

ასეთია ცხოვრების გარემოებათა მსვლელობა. ადამიან-
ნი თავისთვის განგებ ვერ წარმოშობს ცხოვრების პირო-
ბებს; ეს პირობები არსებობენ უიმისოდ, მის გარეშე. მხა-
ტვრის ნიჭიც იმაში მდგომარეობს, რომ სინამდვილით წარ-
მოგვიდგინოს ის, თუ როგორ მოიქცევა ამა თუ იმ პირობე-
ბში ესა თუ ის პირი თავისი ხასიათის მიხედვით. თუ მწე-
რალი თავისი თხზულების მომქმედ პირს ამოქმედებს და
ალაპარაკებს არა მისი კერძო ხასიათის მიხედვით, არამედ
ისე, როგორც ეს თვითონ ავტორს სურს, მიშინ თქვენ წინ
არ არის მომქმედი პირი, არამედ რაღაც მკვდარი, უსულო
და უგულო არსება. დ. ჭონქაძეს ღურმიშხანი-კი ნამდვილი
ცოცხალი ადამიანია, მტკიცე და მაგარი ხასიათით, რომე-
ლიც არასოდეს არ ღალატობს თავის ძირითად ხასიათს,
ასე რომ, მკითხველს წინდაწინვე შეუძლია მიხედეს, თუ
როგორ მოიქცევა ღურმიშხანი ამა თუ იმ პირობე-
ბში.

რაც შეეხება ოსმან-ალას, ჩვენ არ გამოუდგებით აქ
დაწვრილებით მისი ხასიათის განხილვას, რადგანაც ეს გან-
მეორება იქნებოდა იმის, რაც ჩვენ ზევით ვთქვით მის შე-
სახებ. ვიტყვით მხოლოდ, რომ ოსმან-ალა ნამდვილი ხორც-
შესხმული ადამიანია, ისეთი, როგორიც უნდა ყოფალიყო
მაშინ ქართლელი გლებ-კაცის შვილი. მისი თითოეული მო-
ქმედება, თითოეული ნაბიჯიც-კი შესანიშნავი სისწორით

არის აწონ-დაწონილი და გათვალისწინებული. ერთი სიტყვით, ოსმან-ალის მოქმედებაში არ არის ისეთი რამ, რაც მის ბუნებას, მის ძირითად ხასიათს ეწინააღმდეგებოდეს. იგი ვერასოდეს ვერ გასწევდა ღურმიშხანობას, როგორც ეს უკანასკნელი ვერ გასწევდა ოსმან-ალობას. როგორც ოსმან-ალის, ისე ღურმიშხანის დახატვაში არავითარი ნაძალადეობა არა ჩანს. ჩვენი აზრით, თუ რომელიმე მომქმედნი პირის დახასიათებაში ჩნას რამდენიმედ ნაძალადეობა, ეს ისევე გულისგარდის დახასიათებაში. ამ პირს ავტორმა მეტად ძნელი როლი აკისრა და ვერ ვიტყვით, რომ აქ ავტორს არ გამოეჩინოს შესანიშნავი ცოდნა ადამიანის ფსიქოლოგიისა. მაგრამ მისგან ჩადენილი საქმე, ე. ი. ღურმიშხანზე შურისძიება მკითხაობის საშუალებით, რომლის მსხვერპლი გახდა ღურმიშხანის ერთად-ერთი ვაჟი — ზურაბი, არა თუ მეტად სასტიკი და ზომიარზე გადასულია, არამედ — პირდაპირ არა ბუნებრივია.

ყოველ შემთხვევაში ამ სამ მომქმედ პირების: გულისგარდის, ოსმან-ალის და ღურმიშხანის დასურათებაში დ. კონქაძემ გამოიჩინა ადამიანის ბუნების ღრმა ცოდნა. რასაკვირველია, ჩვენ არ ვამბობთ, რომ აქ იგი შეუდარებელია; პირიქით, ავტორი არც აქ დაექმტს ადამიანის ბუნების ყოველმხრივ-დასურათებას და გამოხატვას; მას მხოლოდ ერთი მხარე აინტერესებს, სახელდობრ ბატონ-ყმურ შურითერთობის ნიადაგზე განვითარებული გრძნობები და ზნე-ჩვეულებები; გარდა ამისა იგი არ შედის თითოეულის სულიერი მდგომარეობის დაწვრილებითი განხილვაში, იგი ხშირად ერთბაშად და მოულოდნელად სწყვეტს სიტყვას, ასე რომ, ამ მხრით მთელ მოთხრობას თითქოს

დაუმთავრებლობაც ეტყობა. დანარჩენ პირების შესახებ: ოსმან-ალის და დურმიშხანის ბატონებზე, ოსმან-ალის დედაზე, ნატოზე და სხ., აი რა უნდა შევნიშნოთ: ავტორს, რა თქმა უნდა, სრულებით მხედველობაში არ ჰქონებია იმათი სისრულით დახატვა და გამოყვანა სცენაზე, არამედ მხოლოდ დასახმარებლად, უმთავრეს პირების დასახასიათებლად; ამიტომ ეს პირები არ წარმოდგებიან მკითხველის წინაშე ისე ცოცხლად, როგორც ცხოვრებაში არიან. მაგრამ სადაც-კი ავტორი ეხება იმათ ცხოვრებას, ისინი შეუდარებელი სინამდვილით არიან გამოყვანილი. მაგ., თქვენ ხედავთ მეზატონეთა მხიარულ, მედიდურ და წარბ-შეუხრელ სახეს და იმ დროს, როცა ისინი სრულიად უდანაშაულოდ ადამიანების ბედს სწყვეტენ, თიოქო აქ არაფერი ხდებოდა. აი თქვენ თვალწინ დედებს სტაკებენ და უყიდიან შვილებს, დედები ემზობიან მიწაზე და ენით მოუთქმელი ვედრებით ემუდარებიან ბატონებს შებრალებას; გეგონებათ, რომ იმათი ხვეწნა-მუღარა, იმათი ტირილი და ცრემლი ქვასაც-კი გააღბობსო, მაგრამ არა: ბატონები თითქო ქვაზე უფრო მეტ შეუბრალებლობას იჩენენ; ადამიანის ჯოჯოხეთური ტანჯვა, რომლის მიზეზი თვით ისინი არიან, იმათთვის არ არსებობს. ისინი განაგრძობენ ჩვეულებრივ ქეიფს, როცა იმათ გარშემო ტანჯვა და მწუხარებაა. ეს მხარე საკმარისად ნათლად აქვს დ. ქონჭაძეს წარმოდგენილი, და მისი მიზანიც სწორედ ეს იყო. ავტორს სრულებით არ აინტერესებდა მეზატონეთა კერძო, ოჯახური ცხოვრება: მას არ სურდა ეჩვენებია ჩვენთვის, როგორი იყვენ ისინი, როგორც ქმრები, მამები ან ოჯახის უფროსნი; მისი მიზანი იყო წარმოედგინა მკითხველისათვის

იმ დროის უმთავრესი საჰირ-ბოროტო საგანი, ე. ი. ბატონ-ყმური ურთი-ერთობა. ამიტომ იგი არც ყმების შინაური ცხოვრების დაწვრილებით განხილვაში შედის; გარეშე იმისა, რაც ბატონ-ყმურ ურთიერთობის გავლენას პირდაპირ არ ეხება, რაც ყოველდღიური ცხოვრების ჰირ-ვარამს შეადგენს, იგი არ ეხება. აიღეთ, მაგ., თუნდა ოსმან-ალის დედის ვითარება, მისი ბედკრული და საბრალო ცხოვრების ამბავი. ავტორს აქ შეიძლო ბევრი რამ ეჩვენებია ჩვენთვის, ბევრი რამ ეამბნა ამ საბრალო დედის ცხოვრებიდან, მაგრამ ამას იგი არ შვება, თითქო განგებ გაურბის, თითქო ეშინია, რომ უმთავრესი საგანი არ გაუშვას ხელიდან და მკითხველსაც არ გამოეპაროს ის შეუმჩნეველი. შეგიძლიათ ეს მას ნაკლულევანებად ჩაუთვალოთ, შეგიძლიათ ღირსებად მიიღოთ, ეს დამოკიდებულია იმაზე, ვინ როგორ უყურებს საგანს. მაგ., ანტ. ფურცელაძე ამაში „სურამის ციხის“ ნაკლულევანებას ხედავს. მისი აზრით, თუმცა დ. ჰონჭაძე, მაშინდელი ცხოვრების მთავარ საჰირ-ბოროტო საგანს „გვიხატავს ნათლად და გარკვევით“, მაგრამ დაწვრილებით არ გვიჩვენებს ამ საგანს, არ უშვება მას ანალიზს. ამას იგი ხსნის არა ავტორის ნიჰის სისუსტიით, არამედ იმით, რომ დ. ჰონჭაძის „ძლიერ ნიჰს აკლდა მხოლოდ შემუშავებაო“. ეს მართალია, მით უმეტეს, რომ „სურამის ციხე“ მისი პირველი ცდა იყო ლიტერატურულ ასპარეზზე, მაგრამ იმავე დროს ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ ის პირობები, რომლებშიაც დ. ჰონჭაძეს წილად ხვდა ბატონ-ყმურ ურთიერთობაზე წერა. შეიძლება თვით ჰონჭაძეც კარგად გრძნობდა, რომ სურათის სისრულისათვის საჰირო იყო მაშინდელი ურთიერთობის უფრო დაწვრილე-

ბით ჩვენება, მაგრამ ეს მას არ შეეძლო უფრო მისგან-და-
მოუკიდებელ მიზეზების გამო. ჩვენ ვიცით, რომ მაშინ-
დელი ქართველი მწერლები ბატონყმობის შესახებ სრულ-
ლებით გაჩუმებული იყვნენ და კრინტსაც არ ძრავდნენ მაზე.
მეორე მიზეზი თვით მაშინდელი საზოგადოება იყო, სადაც
მხოლოდ მებატონეებს ჰქონდათ ხმა და გავლენა; დანარ-
ჩენები კი იმათ წინაშე ძრწოდნენ და იკრუნჩხებოდნენ; იმათ
დამონებული და დამორჩილებული ყავდათ არა მარტო
გლუხ-კაცის პიროვნება, არამედ თვით საზოგადოების აზ-
რიც-კი. გარდა ამისა მაშინდელი საზოგადოებრივი ურთი-
ერთობის უფრო დაწვრილებით დასურათება უფრო იმ
მხრით იყო საშიში, რომ შეიძლებოდა ამ შემთხვევაში ცენ-
ზორს არც კი დაერთო ნება „სურამის ციხის“ დაბეჭვდაზე.
ჩვენ ვიცით, რომ ჭონქაძეს უფრო ეს უკანასკნელი გარე-
მოება უშლიდა ხელს და სწორედ ამ გარემოებამ აიძულა
იგი თავის მოთხრობის მოქმედება საშუალო საუკუნოებში
გადაეტანა.

რადგანაც აქ „სურამის ციხის“ ნაკლულევეანებაზე ჩა-
მოვარდა ლაპარაკი, საჭიროა ამაზე რამდენიმედ შევჩერ-
დეთ. ჩვენის აზრით, ამ მოთხრობის ერთი უმთავრესი
ნაკლულევეანება იმაში მდგომარეობს, რომ აქ ავტორმა
მოინდომა ორი დროის, ძველის და ახალის ერთად შე-
ერთება, ერთად გადადულება. ამ გარემოებამ, როგორც ეს
წინადგე შევნიშნეთ, ბევრად ავნო დ. ჭონქაძის მოთხრო-
ბას მხატვრობის მხრით, ვინაიდან ეს გადადულება მან ვერ
მოახერხა და ძველი დროის მოთხრობას სრულებით არა-
ფერი არ სცხია. მეორე დიდი ნაკლულევეანება წარმოდგება
ენის უცოდინარობისაგან. ავტორი წერს რუსულ-ქართუ-

ლი ენით¹⁾ და იმავე დროს მისი ქართული ძველ საეკლესიო ენას მოგვაგონებს, ვიდრე ჩვეულებრივ ქართულს, როგორც მეღვინე ხალხი ლაპარაკობს. თუმცა ალაგ-ალაგ ეტყობა, რომ ავტორს უცდია ხალხური კილო ეხმარა, მაგრამ რუსულ-ქართულის გვერდით ეს რალაც შეუხამებელია და კიდევ უფრო ცუდ შთაბეჭდილებას ახდენს მკითხველებზე. ამ მხრით, დ. ჭონჭაძე ვერ წაუვიდა თავისი დროის გავლენას: უნდა შეენიშნოთ, რომ ეს გარემოება ამცირებს „სურამის ციხის“ ღირსებას.

მაგრამ მიუხედავად ამისა, მიუხედავად კიდევ სხვა უფრო წვრილმან ნაკლულეგანებათა, „სურამის ციხე“ უნდა ჩაითვალოს ერთ უშესანიშნავეს ნაწარმოებად, რომელიც კი გასული საუკუნის განმავლობაში ქართველ მწერალთა გონებას შეუქმნია. დ. ჭონჭაძის მოთხრობა შესანიშნავია თავისი მაღალი მიზნით; შესანიშნავია იგი თავისი შინაარსითაც, რომელიც შეიცავს ავტორის დროის უმთავრეს საჭირ-ბოროტო საგანს. ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ მისმა დაბეჭდვამ თავზარი დასცა მაშინდელ ბატონ-ყპურ საზოგადოებას და ეს საზოგადოება ორ ნაწილად გაყო. ერთ მხარეზე შეიკრიბენ ყველა ისინი, ვინც ბატონ-ყმობის მოსარჩლენი მისი დამცველნი იყვნენ, ვინც ბატონ-ყმობაში პირად სარგებლობას ხედავდა. ესენი ამაყად და გაბედულად იცქირებო-

¹⁾ საკვირველია, ან. ფურცელაძეს, რომელიც ამავე ნაკლულეგანებას უსაყვედურებდა დ. ჭონჭაძეს, იმავე წერილში ბევრად უფრო ატყვია რუსული ენის ზეგავლენა, არა მარტო ფრაზების შედგენაში, არამედ რუსული სიტყვების ხმარებაშიაც. თქვენ იქ გხვდებით მაგ. ასეთი სიტყვები: „ზულონიკი“, „უვი“, „ბურანი აპატიისა“ და მრ. სხვ.

დენ, თუმცა საჯაროდ-კი ველარ იღებდენ ხმას. მეორე მხარეზე თავს იყრიდენ ისინი, ვინც ბატონ-ყმობის წინააღმდეგი იყო; ესენი რიცხვით, რა თქმა უნდა, უმცირესობას შეადგენდენ და იმათ მოქმედებას ამ მხრით შიში და მოკრძალება ეტყობოდა. საჯაროდ ხმის ამოღებას ვერც ესენი ბედავდენ, ზოგი შიშის გამო, ზოგი ვინ იცის რატომ. გავიდა ცოტა ხანი, და დ. ჭონქაძე გარდაიცვალა; შემდეგ გადავარდა თვით ბატონ-ყმობაც. დ. ჭონქაძის ხსენება თანდათან მიწყნარდა საზოგადოებაში, და იგი დაივიწყეს. მისი გარდაცვალების 15 წლის შემდეგ, გ. თუმანიშვილი, რომელიც გაზ. „დროებაში“ არჩევდა „სურამის ციხის“ პირველ გამოცემას, აი რას ამბობს: „შესაძლებელი საქმეა, რომ თქვენ არ იცნობდეთ დ. ჭონქაძეს... არა მგონია, რომ იმის მართლის თქმა სრულებით უნაყოფოდ დარჩენილიყო და არ გაემხნევა ჯერ დაჩაგრული ახალგაზდობაო“¹⁾. ჩანს, 15 წელიწადი საკმარისი იყო, რომ დაევიწყათ ის, ვინც პირველად საჯაროდ დაგმო ის წესწყობილება, რომელიც საუკუნოების განმავლობაში სულს უხუთავდა ჩვენს ხალხს და რომლის მეოხებით ადამიანი პირუტყვად იყო მიჩნეული. მაგრამ არც გ. თუმანიშვილის გახსენებამ უშველა საქმეს. ამ გახსენების შემდეგ გაივლის კიდევ რამდენიმე ხანი, „სურამის ციხე“, როგორც საკითხავი წიგნი, ხალხში ვრცელდება, მაგრამ ქართული მწერლობა არც თვით მოთხრობაზე და არც მის ავტორზე ხმას არ იღებს. და ეს ასეა დღესაც. შეიძლება „სურამის ციხე“ მართლა არ არის იმის ღირსი, რომ მას ყურადღება მიქცეოდა? შეი-

1) იხ. გაზ. „დროება“ 1 75წ., № 118. ბაზს ჩვენ ვუსვამთ.

ძღვება ქართული მწერლობა სამართლიანად უწევდა და დღესაც უწევს დ. ჭონქაძეს ავი დედინაცვლის როლს? შეიძლება მის მოთხოვრებას ხალხი სრულებით უსამართლოდ სცემს პატივს? ვგონებთ, ზევით ნათქვამი აშკარად გვეუბნება, თუ ვინ იქცევა ამ შემთხვევაში სამართლიანად: ხალხი, რომელსაც უყვარს და პატივს სცემს დ. ჭონქაძის „სურამის ციხეს“, თუ ქართული მწერლობა, რომელმაც თითქმის სრულებით დაივიწყა, როგორც დ. ჭონქაძე, ისე მისი მოთხოვრება.

დასკვნა

ზევით ნათქვამიდან მკითხველი დაინახავდა, თუ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მესამოცე წლების დასაწყისში „სურამის ციხის“ გამოქვეყნებას. ვერც ერთი იმ დროის ქართველი მწერლის ნაწარმოები ვერც იდეურად და ვერც შინაარსის მხრით ვერ შეედრება დ. ჭონქაძის „სურამის ციხეს“. ილია ჭავჭავაძის ცნობილი „გლახის ნაამბობი“ და „რამდენიმე სურათი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“ გამოქვეყნებულ იქნენ არა თუ „სურამის ციხის“ დაბეჭდვის შემდეგ, არამედ იმ დროს, როცა ბატონ-ყმობა უკვე გაუქმებული იყო, და, მაშასადამე, გარდა ამისა, თუმცა ხსენებული ნაწარმოებნი ენის და სტილის მხრით გამშვენირებული და გალამაზებულია, ასე რომ, ამ მხრით მათ „სურამის ციხე“ სრულებით ვერ შეედარება, მაგრამ იმავე დროს ილ. ჭავჭავაძის ხსენებულ ნაწარმოებთ აკლია ისეთი რამ, რაც ენით ძნელი გამოსათქმელია, რაც მხოლოდ გრძნობით იცნობების. ერთი სიტყვით, იმათ აკლია ის მხურვალე გრძნობა, რომლითაც გამთბარია დ. ჭონქაძის „სურამის

ციხის“ არა თუ თითოეული სიტყვა, არამედ თითოეული მარცვალიც-კი. ზევით დასახელებულ ნაწარმოებებში თქვენ ხედავთ გარეგან სიმშვენიერეს, წმინდა ლიტერატურულ ენას, ხალხისადმი თანაგრძნობას და მისთვის ცრემლების ღვრას, მაგრამ ყოველივე ეს რაღაც ძალდატანებულია, არა წრფელი გულიდან ამონახეთქი; ეს უფრო მედიდურებაა, მალლიდან მოწყალების თვალით გადმოყურება: აი ჩვენც თანაგიგრძნობთ, ჩვენც ეკადრულობთ და ხელს თუ არა, თიოს მაინც გიწვდითო! სულ სხვაა დ. ჰონჭაძის „სურამის ციხე“, მასში სულ სხვაგვარი გრძნობაა ჩატანებული და ამიტომ მიუხედავად გარეგანი ულახათობისა, მან მაინც მოიგო ხალხის გული!

ორმოც წელიწადზე მეტია, რაც ქართველი მწერლობა სისტემატიურად სდევნის დ. ჰონჭაძის „სურამის ციხეს“. ასეთი დევნა იშვიათი მოვლენა არაა; ამასვე ჩვენ ვხედავთ სხვა ხალხთა ლიტერატურაშიაც. ჩვენ ვიცით, რომ სდევნიდნენ უდიდეს და უშესანიშნავეს მოაზრეთ, მწერლებს და მოღვაწეებს. დევნის მიზეზი ყველგან ერთი და იგივე იყო: მდევნელები ხედავდნენ, რომ ამა თუ იმ მწერლის ან მოღვაწის იდეის ან შეხედულების გავრცელება მავნებელი იქნება იმათ ინტერესებისათვის და ამიტომ დევნიდნენ ამ აზრის გამომთქმელთ და მატარებელთ. ეს მდევნელები ზოგან გაფანატიკოსებული სამღვდლოება იყო, ზოგან ერთი რომელიმე საზოგადოებრივი ჯგუფი ან კლასი, ზოგან თვით მთავრობა. დან. ჰონჭაძეს პირველად სდევნიდნენ ისინი, რომლებიც ბატონ-ყმობის მომხრენი იყვნენ. ამათი დევნა ადვილი გასაგებია; ამას ახსნა არ სჭირია, ვინაიდან ყმების ბატონები დ. ჰონჭაძემ სამუდამოდ

სამარცხვინო ბოძზე გააკრა. მაგრამ ამავე გზას დაადგა ჩვენი მწერლობაც: რა იყო ამის მიზეზი? რათ იკისრა ჩვენმა მწერლობამ ასეთი ყოვლად შეუფერებელი როლი? ამის მიზეზი მარხია ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში.

ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება მეცხრამეტე საუკუნეშია ცლიერ ნელი ნამიჯით მიდიოდა წინ. იმ დროებაში დ. ჭონქაძე არა თუ იშვიათი, არამედ თითქმის ერთადერთი მწერალი იყო, რომელიც თვით ხალხის წიალიდან იყო გამოსული, რომელსაც ხალხის გასაჭირი აწუხებდა და აფიქრებდა და რომელსაც ხალხის კეთილდღეობა სწყუროდა. მაგრამ მისი მოღვაწეობისათვის ჯერ კიდევ არ იყო მომზადებული ნიადაგი. საზოგადოებრივ მოღვაწეობის ასპარეზზე მან ვერ დატოვა მემკვიდრე. საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ასპარეზს, რომელიც იმ დროს მხოლოდ ლიტერატურით ისაზღვრებოდა, ეპატრონებოდენ ისეთი პირები, რომლებიც მებატონეთა წოდებიდან იყვნენ გამოსულნი. ამათ კი მწერლობა ხალხისათვის როდი უნდოდათ; მწერლობა იმათთვის ან დროს გასატარებელი და ან სახელის მოსახვეჭი საშუალება იყო. უმეტესობა ამათში ერთნაირი „ლიბერალები“ იყვენ, რომელთაც ყოველთვის და ყოველგან მხოლოდ „მალალი ფრაზები“ უყვარდათ. ეს „ლიბერალები“ თითქმის ყველანი ერთი წრის ხალხი იყო, ერთი გრძნობით და ერთი შეხედულებით გამსჭვალულნი. იმათ თავისი ნაწარმოებით აავსეს მაშინდელი ჩვენი მწერლობა, რომელსაც რა თქმა უნდა თავისებური ელფერი და მიმართულება მისცეს. უწინარეს ყოვლისა იმათ გამოაცხადეს თავისი თავი მამულის მოყვარულებად და საქართველოს ძველი დიდების მომხრეებად. იმათი „მამულიშვი-

ლობა“ თხოულობდა, რომ საქართველოში ძველად ყოველი-
ვე კარგი ყოფილიყო. ამ გარემოებამ შოითხოვა ჩვენი წარ-
სული ისტორიის თავისებურად გადაკეთება, თავისებუ-
რად ახსნა. ასევე უნდა მოქცეოდენ ბატონ-ყმობასაც; ეს
უკანასკნელი არც მონობას მოასწავებდა იმათ თვალში
და არც ერთი წოდების კაცისაგან მეორე წოდების კაცის
დაჩაგვრას. იმათი აზრით ჩვენმა ცხოვრებამ არ იცის, თუ
რა არის წოდებათა და კლასთა შორის განხეთქილება-
უთანხმოება. ასეთ პირობებში, რა თქმა უნდა, აღგილი
აღარ ქონდა არც დ. ქონქაძეს და არც მის „სურამის
ციხეს“. ჯერ თვით ქონქაძე ვინ იყო, რომ იმაში თავისი
ტოლი და ამბანაგი ეცნოთ? და მერე „სურამის ციხე“? ეს
ხომ ძირიან-ფესვიანად არღვევდა იმათ შეხედულებას
ჩვენს წარსულ ცხოვრებაზე. ეს ერთი. მეორეც ის, რომ
აქ, ცოტა არ იყოს, იმათი პირადი თავმოყვრობაც ილა-
ხებოდა: ისინი ხომ ყველანი ოსმან-აღის ბატონების შვი-
ლები და შვილის-შვილები იყვნენ. იმათ არ უნდოდათ,
რომ იმათ მამა-პაპების საქმეებს ფარდა ახდოდა. იმათი
აზრით ყოველი ჩვენი წარსული შარავანდედით უნდა
ყოფილიყო გარემოცული ხალხის თვალში. დ. ქონქაძის
საქციელი-კი ამ შემთხვევაში მეტად სასტიკი და შეუ-
ბრალებელი იყო. მან ფარდა ახადა ჩვენს წარსულ საზო-
გადოებრივ ურთიერთობათ; გვიჩვენა ჩვენი მოწინავე
წოდების „საქმენი საგმირონი“ შეუღარებელი სინამდვი-
ლით. ეს, რა თქმა უნდა, არ მოეწონებოდათ იმათ, რომ-
ლებიც ამ წოდებიდან იყვნენ გამოსულნი და რომლე-
ბიც იმავე დროს ჩვენი მწერლობის სათავეში იდგენ.
იმათ სრულებით გაჩუმება არჩიეს დ. ქონქაძის და მისი

„სურამის ციხის“ შესახებ, ვიდრე ამაზე ლაპარაკი მწერლობაში. მაგრამ აქ იყო კიდევ სხვა გარემოებაც, არა ნაკლებ ღირსი აღნიშვნისა.

მესამოცე წლების მოღვაწენი, ავად იყვნენ თუ კარგად, მაინც ლიბერალობდნენ. იმათ ლიბერალობას მით უმეტეს ჰქონდა გასავალი, რომ იმ ხანებში უკვე თვით მეფის მთავრობაც-კი ფიქრობდა ბატონყმობის გაუქმებას. მესამოცე წლების მოღვაწენი მთავრობას ხომ ვერ ჩამორჩებოდნენ, სიტყვით მაინც, თუ საქმით არა. და, აი, ისინიც უერთდებიან საზოგადო ხმას. ამ დროს ვილას ახსოვდა დ. ჰონტაძე, რომელმაც პირველად გაილაშქრა ბატონყმობის წინააღმდეგ, რომელმაც პირველათ დაგმო საჯაროდ ეს წესწყობილება. იმათი სახელისთვის საჭირო იყო რომ ამ საქმეში პირველობა იმათვე დარჩენოდათ. ამნაირად შემუშავდა და გავრცელდა ის ზღაპარი, რომ ბატონყმობის წინააღმდეგ ჩვენში გაილაშქრენ პირველად ვითომც თვით თავად-აზნაურებმა, წარჩინებული გვარის შეილებმაო; რომ ვითომც დაჩაგრული გლეხკაცობის სასარგებლოდაც იმათვე ამოიღეს პირველად ხმაო. სამწუხაროდ, ამნაირმა ყალბმა მიმართულებამ და უკუღმართმა შეხედულებამ თანდათან მოიკიდა ფეხი ჩვენს მწერლობასა და საზოგადოებაში; მის დამკვიდრებას და გამაგრებას როგორც ვიცით, ხელს უწყობდნენ თვით მესამოცე წლების მოღვაწენი; იმათ ჰირივით ეჯავრებოდათ დ. ჰონტაძე და მისი „სურამის ციხე“. ჩვენ უკვე ვიცით, თუ რა იყო ამ ახალი მიმართულების გავრცელების მიზეზი: ეს ჩვენთვის ახლა ადვილი წარმოსადგენია.

დღეს კი გარემოება შეიცვალა: ხალხი თვითონ გებულ-
ლობს და აფასებს იმათ, ვინც საზოგადოებრივ ასპარეზ-
ზე მოქმედებს. ამიტომ ყველას უნდა მიენიჭოს საქმისა-
მებრ მათისა. ამ წიგნაკის მიზანი იყო აღგვედგინა დ. ჭონ-
ქაძის პიროვნება და მისი ღვაწლი ქართველ საზოგადოე-
ბისა და მწერლობის წინაშე; ჩვენ გვსურდა გვეჩვენებია ის
მნიშვნელობა, რომელიც „სურამის ციხეს“ აქვს ქართულ
მწერლობაში. თუ რამდენად მივალწიეთ ჩვენს მიზანს,
ამის მსაჯული მკითხველია.

დასასრულ, აქ ჩვენ უნდა დავაყენოთ ერთი კითხვა-
იქონია თუ არა რაიმე გავლენა ქართულ მწერლობაზე
დ. ჭონქაძემ? სამწუხაროდ, უნდ ვაღვიაროთ, რომ თითქ-
მის სრულიად არავითარი. ამის თავი და თავი მიზეზი მო-
კლედ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზევით. დაწვრილებით ამ სა-
გნის განხილვა არ შეადგენს ამ წიგნის დანიშნულებას. ის
სულიერი ნათესაობა კი, რომელიც არსებობს ერთი მხრით
დ. ჭონქაძესა და მეორე მხრით, მაგ., ეგნატე ნინოშვილს
შუა, აიხსნება იმით, რომ ეს მწერლები პირდაპირ ხალ-
ხისგან იყვენ გამოსულნი და ამიტომ იმათ უფრო მეტი სინა-
მდვილით და უფრო მეტი დაკვირვებით შეეძლოთ გაე-
გოათ ხალხის გასაჭირი და მისი მწუხარება. ამ ორ მწე-
რალს შორის მართლაც ბევრია საერთო. თუ ერთი იმათ-
განი (დ. ჭონქაძე) გვიხატავდა ყმების აუტანელ მდგომარე-
ობას ბატონების ხელში, მეორე, (ე. ნინოშვილი) მო-
გვიოხრობს უკვე იმავე ყმების ამბავს განთავისუფლების შემ-
დეგ. მიუხედავად ამისა ჩვენ დარწმუნებული ვართ იმაში,
რომ არავითარი გავლენა არ მოუხდენია დ. ჭონქაძეს
ე. ნინოშვილის მოთხრობებზე.

129

196

კიდევ გავიმეორებთ, რომ თუ დ. კონქაძემ ვერ იქონია ჩვენ მწერლობაზე ვერავითარი გავლენა, ამის ბრალი უთუოდ თვით ჩვენი მწერლობის მესვეურთ და განსაკუთრებით კრიტიკოსებს უნდა მიეწეროთ, რომლებიც თავიდანვე ყალბ მიმართულებას დაადგენ და შემდეგში ოდნავათაც არ მოინდომეს იქედან განთავისუფლება.

ქ. ქუთაისი.

1908 წ. სექტ.—ოქტომბერი.

(დაბეჭდილი იყო ცალკე წიგნაკად 1904 წ.).

ქართული
ლიბრერი

სელაძის უნივერსიტეტი

„სურამის ციხის“ ავტორის შესახებ რედაქტორის განმარტვებანი

1) „სურამის ციხე“ ავტორის სიკვდილის შემდეგ გამოცემული იყო ცალკე წიგნად 14-ჯერ. უკანასკნელი გამოცემა მე-15-ტეა. აი „სურამის ციხის“ ცალკე წიგნად გამოცემის წლები:

ა) 1875 წელს—გამოცემულია ექ. ხელაძისა და ი. ბაქრაძის მიერ, ტფ. 12⁰ 2X96 გვ.

ბ) 1879 წ.—გ. ჩარკვიანის მიერ. ტფილისი, 16⁰ 64 გვ.

გ) 1892 წ.

დ) 1902 წ.—ძმ. თავართქილაძეების მიერ, ბათომი, 12⁰95 გვ.

ე) 1910 წ.—გამომცემლობის „კულტურა“-ს მიერ, 12⁰95 გვ.

ვ) 1914¹ წ.—ამხ. „კავშირის“ მიერ, ტფ. 16⁰82 გვ.

ზ) 1920 წ.—წ.-კ. გ. საზოგადოების მიერ. ტფ. IV-+60 გვ.

თ) 1925 წ.—გამრცემლობა „შრომა“-ს მიერ, ტფ. 16⁰83 გვ. (1 გამოცემა)

ი) 1926 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ ტფ. 16⁰83. გვ. (2 გამოცემა).

კ) 1927 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ ტფ. 16⁰78 გვ. (3 გამ.).

¹) გარე კანზე 1917 წელი აწერია. ალბად, ამ წელს შესძლეს მისი ფაქტიური გამოცემა. ტექსტი“-კი. ალბად, აწყობილი იყო 1914 წ.

- ლ) 1928 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ, ტფ.
16⁰ 78 გვ. (4 გამ.)
- მ) 1929 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ, ტფ.
16⁰ 74 გვ. (5 გამ.)
- ნ) 1929 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ, ტფ.
16⁰ 78 გვ. (6 გამ.)
- ო) 1930 წ.—გამომცემლობა „შრომა“-ს მიერ, ტფ.
16⁰ 64 გვ. (7 გამ.)
- 3) 1930 წ. რუსეთის სახელგამის გამოცემა (რუსულ
ენაზე) გ. თავზარაშვილის რედაქციითა და შესავალი წე-
რილით. 16⁰80 გვ.

2) არეზე მოთავსებული რიცხვები გვიჩვენებს ჟურ-
ნალი „ცისკარის“ 1859 წლის XII №-ის გვერდებს
287-345 და 1860 წლის I №-ის 19-57 გვ.

3) ანდაზა ავტორს ხმარებული აქვს ამბავის მნიშვე-
ლობით.

4) ივ. კერესელიძე ჩვენი 50-60-იანი წლების
მწერლობისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ცნობილი
წარმომადგენელია. ის ტფილისის ვაჟთა I გიმნაზიაში
მსახურობდა აღმზრდელის თანამდებობაზე. მწერლობაშიც
იღებდა მონაწილეობას. სწერდა ლექსებს, მოთხრობებს,
დრამატულ ნაწარმოებებს, პუბლიცისტურ წერილებს. 1857
წელს მან განაახლა 1852 წელს გ. ერისთავის მიერ
დაარსებული პირველი ქართული ჟურნალი „ცისკარი“. გ.
ერისთავი „ცისკარს“ ხელმძღვანელობდა 1854 წლამდის.
1854 – 1857 წლამდის „ცისკარი“ არ გამოდიოდა. ივ. კერე-
სელიძემ ჟურნალი „ცისკარი“ გამოაცოცხლა. მან ჟურნალ-
ში სამუშაოდ მიიწვიდა იმ დროის საუკეთესო მწერლები და

მოღვაწეები, მაგ. დან. ჭონქაძე, მიხ. თუმანი-
შვილი, ლავ. არდაზიანი, გრ. რჩეულიშვილი,
ალ. ორბელიანი და მრავალი სხვაც. აქვე დაიწყო
თავიანთი პოეტური და პუბლიცისტური მოღვაწეობა
თერგადალელეებმა, კერძოდ: ილია ჭავჭავა-
ძემ, აკაკი წერეთელმა და სხვებმა. მაგრამ ივ. ქე-
რესელიძის ჟურნალი „ცისკარი“ არ იყო სწორი და
გაბედული გამომხატველი საზოგადოებრივი ცხოვრების
მაჯის ცემისა, საზოგადოებრივი ცხოვრების ცოცხალი
აზრის ტალღის ქცევისა. „ცისკარი“ იყო ორგანო ძველი
თაობისა, მას ძველი მსოფლ-მხედველობა, ტრადიცია და
გემოვნება ახასიათებდა. მას აგრედვე ახასიათებდა მთავ-
რობისადმი მორიდება, მოკრძალება, მადლობა და პა-
ტივისცემა. 60-იანი წლების დასაწყისში ჟურნალ „ცის-
კარში“ აშკარად გამომჟღავნდა ძველსა და ახალ თაობას
შორის სხვაობა, შეუთანხმებლობა. „ცისკარმა“ ახალთა-
ობას კარი დაუხურა. ახალი თაობა (თერგდალეულები)
იძულებული შეიქმნა თავისი ორგანო „საქართველოს
მოამბე“ 1863 წ. დაეარსებინა.

5) ეინაიდან დან. ჭონქაძისათვის „სურამის ციხის“
მიხედვით დამახასიათებელია კავშირი „რო“-ს ხმარება
„რომ“-ის მაგიერ, ამისათვის ყველგან მთელი მოთხრო-
ბის მანძილზე დავიცავით „რო“, იქაც, სადაც რომ
(რამოდენიმე შემთხვევა) არის. უკანასკნელი ფორმა, ვფი-
ქრობთ, კორექტული შეცდომაა.

6) ნაზირობა ავტორს ხმარებული აქვს შინაყმის, მო-
ურაობის მნიშვნელობით.

7) წიგნს ავტორი ხმარობს, როგორც ხალხი დღესაც კი, წერილის, საქმიანი ქალაქის მნიშვნელობით.

8) დედანშია (ასე ვუწოდებთ ჟურნალ „ცისკარში“ დაბეჭდილი „სურამის ციხის“ რედაქციას): „აღბად ღეთის ნება იყო თქვენი ცოლქმრობა“, „არ“ დედანში შეცთომითაა გამოტოვებული.

9) ვინაიდან დან. ჭანჭამისათვის „სურამის ციხის“ მიხედვით დამახასიათებელია ხალხური ფორმის „ხო-ს ხმარება „ხომ“-ის მაგიერ, ამიტომ ყველგან მთელი მოთხრობის მანძილზე დავიცავით „ხო“, აქაც-კი, სადაც ხომ (რამოდენიმე შემთხვევა) არის. უკანასკნელი ფორმა, ვუიქრობთ, კორექტურული შეცდომაა.

10) დედანშია: „რა რომ აზნაური არ არის?“.

11) დედანშია: „როგორც მორცხვი პატარძალი თავადის დანიშნულს“.

12) ოროელა ან ოროველა მეხრის სიმღერაა გუთანზე, ურემზე, კალოში კევრზე.

13) დედანშია: „ხომე“, აქაც და სხვაგანაც ყველგან შევცვალეთ „ხოლმე“-თი, რადგანაც ეს ორივე ფორმა ისახება მეტად მერყევად, ამას გარდა დან. კონქაძე რომ ხმარობს ხალხურ დიალექტს, იმისათვისაც უფრო დამახასიათებელია „ხოლმე“.

დედანშია: „პიჭაგორის ტეორემას“. პითაგორი შესანიშნავი ბერძენი ფილოსოფოსი და მათემატიკოსია. ზოგიერთი მისი თეორემა დღესაც შეაქვთ მათემატიკოსებს ჩვეულებრივ სახელმძღვანელოებშიც.

15) დედანშია: „ხარკამბეჩი“. ვინაიდან მოთხრობაში იხმარება „კამეჩი“ და „კამბეჩი“-ც, ჩვენ ყველგან ვიხმა-

რეთ კამეჩი, როგორც დან. ჰონქაძის დიალექტისათვისაა დამახასიათებელი.

16) მარჩილი—ძველი ქართული ფულია. ხშირად მოხსენებულია ვახტანგ მეფის სამართალში. უდრის რუსული ვერცხლის ფულის 30 კაპ.

17) დედანშია: ღურმიშხანმან.

18) დედანშია: „ვითამც“, მაგრამ დან. ჰონქაძისათვის ამ მოთხრობაში დამახასიათებელია „მითომც“, ფორმა „ვითომც“ სულ რამოდენიმეჯერ გვხვდება, ამისათვის ყველგან ვიცავთ „მითომც“-ს.

29) ღუშაყი—პალვანდი, თასმა, ხუნდი, ცხენებს როცა საძოვარზე მიუშვებენ, გაუყრიან ხოლმე ფეხებში, რომ ვერ გაიქცეს.

20). სოფელი ბოდორნა არაგვის პირზეა, ბოდორნის მთაზე. საქართველოს სამხედრო გზით 43 კილომეტრზეა ტფილისიდან. სოფელი ნაოზა-ც მდ. არაგვის პირზეა, საქართ. სამხედრო გზით 36 კილომეტრზეა ტფილისიდან.

სოფ. ნაოზა მხურვალი ადგალია. ცნობილი იყო ვენახებით, მე-XIX-ტე საუკუნეში მთლად სოფლის მიდამოები კარგა მანძილზე ვენახებით იყო თურმე გაშენებული. ვენახები ახლა ფილოქსერისაგანაა გაფუჭებული. მე-XX-ცე საუკ. თანდათან გაიკაფა და მოიხნა. რაც შეეხება მოთხრობაში მოცემულ ცნობას: „ზედ არაგვის პირზე ბარდანასა და ნაოზას შუა, არაგვის გაღმა არის სოფელი გ. ეს სოფელი თითონ პატარა, დიდი ჰსჩანს თავისი ვენახებით“, იწვევს პატარა გაუგებრობას. გ-ანზე დაწყებული სოფლის სახელწოდება ბოდორნასა და ნაოზას

შუა არც ახლა არის და არც მე-XIX ტე საუკუნეში მოჩანს, არც არაგვის გაღმა და არც გამოღმა. აქ ალბად კორექტურული შეცდომაა. ჩვენის ფიქრით, გ-ანის მაგიერ მ-ანი უნდა იყოს. ბოდორნასა და ნაოზას შუა მე-XIX-ტე საუკუნეში ყოფილა პატარა სოფელი მლაშური, ცნობილი დიდი ვენახებით. ეს ვენახები მე-XIX-ტე საუკუნის დამლევეებში ფილოქსერას გაუნადგურებია. სოფელს ცხოვრების უძლიერესი წყარო დაჰკარგვია. ამიტომ მოსახლეობა ზოგი თუ ამოწყვეტილა, როგორც ადგილობრივ მეზობელ სოფლების მცხოვრებლები ამბობენ, ზოგიც აქა-იქ მახლობელ სოფლებში გადასახლებულან (საკრამულში, შაშაბურაში, ნაოზაში).

ჩემს ბავშობაში ხშირად ვყოფილვარ სოფელ ნაოზაში. იქ ხშირად გამიგონია ამბავი „სურამის ციხეში“ რომაა აწერილი. იქ, სოფ. ნაოზის ბოლოზე არაგვის პირზე იქაურ მცხოვრებთ არა ერთხელ უჩვენებიათ ადგილი, სადაც დამხრჩვალნი ნატუა ვითომც არაგვს გამოერიყოს. ამბობდენ, რომ ეს ამბავი მლაშურში მოხდაო. სოფელი მლაშური ახლა (1925 წლიდან) აღდგენილია და ჰქვიან წითელი სოფელი.

რომ მოთხრობაში აღნიშნული სოფელი მართლაც არაგვის მარჯვენა ნაპირზეა და, მართლაც, სოფ. მლაშური უნდა იყოს, ეს იქიდანაცა ჩანს, რომ ტფილისისაკენ გაქცეული დედა-შვილნი არაგვის მარჯვენა მხრით მოდიან.

დან. ჭონქაძემ ფაქტი ცხოვრების სინამდვილიდან აიღო. ამას ადასტურებს ალ. ორბელიანის წერილი „დართულს დართული“ (იხ. წინასიტყვაობა). მაგრამ რათა სიმწვავე, განრისხება შეესუსტებინა და ცენზორის

კლანჭები აეცდინა თავის ნაწარმოებისათვის, მან ის ძველი ლეგენდის ქსელში ჩახლართა.

ლეგენდა „სურამის ციხის“ მსგავსი ძველიდგანევა ცნობილი. მისი სიუჟეტი მოხეტიალე სიუჟეტებს ეკუთვნის. ანალოგიური ლეგენდა ცნობილია: რუსეთში, ოსეთში, ვალახიაში და სხვაგან.

საქართველოში „სურამის ციხის“ ლეგენდა ასეთია:

„დავით აღმაშენებელი (ზოგან ლეგენდაში ვახტანგ გორგასლანია გამოყვანილი) აშენებს მტრის წინააღმდეგ სიმაგრეებს, სხვათა შორის სურამის ციხესაც. მასზე მრავალი ხალხი მუშაობს. სურამის ციხის კედლები რამდენჯერაც ამოიყვანეს, იმდენჯერ დაინგრა. ამ გარემოებამ მეფე ძალიან დაალონა. მეფემ სარჩევად ბრძენი მიიწვია. ბრძენთა ხანგრძლივი რჩევა უშედეგოდ დარჩა. იმათ მეფეს ვერაფერი ვერ ურჩიეს. მეფეს მოახსენეს: „არის ერთი არაბი-ბრძენი, რომლის მისნობის ნიქს ხალხი განცვიფრებაში მოჰყავს“-ო. ურჩიეს მეფეს მისი მოწვევა. მეფემ ის დაიბარა. არაბმა უთხრა: „ეგ ციხე მაშინ აშენდება, თუ მაგ ციხის კედელში დედის-ერთა ვაჟს ჩაატანო“. მეფე ამ გარემოებამ უფრო დაალონა. ამისთანა საქმის ჩაღენა მას უმძიმდა, დანალვლიანდა და მოიწყინა. ხალხმა მეფეს გუნების ასეთი გაუარესების მიზეზი მოსთხოვა. როდესაც ხალხმა მეფის დამწუხრების მიზეზი გაიგო, ერთი ახალგაზრდა, დედის-ერთა ვაჟი-შვილი ზურაბი გამოვიდა და სთხოვა მეფეს ის ჩაეტანებინა სურამის ციხის კედელში. მეფე არ დათანხმდა, სანამდის ამ ვაჟაკის დედას არ შეეკითხა. როცა დედას ეს ამბავი უთხრეს, ისიც თანახმა გახდა. დაიწყეს ხელ-

ახლა კედლის აშენება. ზურაბი ჩაატანეს, როდესაც კედლის აშენება დაწყებულია და ზურაბი კედელში თანდათან იმალება, გამოჩნდება ბრძენი არაბი, მივა, სადაც კაბუკს ატანენ და ოსტატებს ასე მიჰმართავს: „დაანგრიეთ ეს კედელი“. გაკვირვებულმა ოსტატებმა უთხრეს: „შენ თითონ არ ურჩიე შეფესო?“ არაბმა უპასუხა: „ამისთანა შეიღების მყოფელ ქვეყანას, ციხეები არა სჭირდებაო“. დაანგრიეს კედელი, გაანთავისუფლეს ზურაბი. მეფემ ზურაბი დაასაჩუქრა“.

დაახლოებით ასეთისავე შინაარსისაა ეს ლეგენდა ელახიაში (იხ. ფილიპე მახარაძის „დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო“). ეს ლეგენდა ძალიან ყოფილა გავრცელებული ოსების ხალხურ თქმულებებშიაც.

21) სახასო სოფელი — სახელმწიფო, სამეფო სოფელი. აქ გაუგებრობაა. შინაარსის მიხედვით უნდა იყოს საბატონო. ამიტომ ტექსტში ჩვენ შევასწორეთ.

22) ოსმალის იანიჩარის ასისთავი — ასისთავი ოსმალეთის საგანგებო ჯარისა, რომელიც სულთანის სასახლეს იცავდა. ეს ჯარი შესდგებოდა ოსმალეთში აღზრდილ და ტყვე თუ თავისი ნებით გამაჰმადიანებულ ქრისტიანთაგან. იანიჩრებად ქართველებიც სწორად იყვნენ ხოლმე.

23) ღედანშია: „იმის სიკვდილის შემდეგ ჩვენი სახლი ყოველივე გადაბრუნდა გულადმა“.

24) „რომელთააჲ“ -ს ავტორი სწავრობს შრომალის მნიშვნელობით.

25) ღართის კარი აღვლიდა არაგვის პირზე. მცხეთის მახლობლად — ჩრდილოეთით, ბებრის ციხიდან ერთი კილომეტრის მანძილზე. საქართველოს სამხედრო გზით

37) უნდა იყოს:—„მამაშენმა რო გაგათხოვოს-კი“

38) დედანშია: „არა იმიტომ“.

39) კურტიზანკა — მსუბუქი ყოფა-ქცევის ქალი.

40) დედანშია: — „იმტენი ვერ შეიძლო გამოეთხოვნა სტამბოლის მართებლობისათვის იმისი დამარხვა“.

41) ბოსფორი — სრუტეა, რომელიც მარმარილოს ზღვას შავს ზღვასთან აერთებს.

42) დედანშია: „წარმოიდგინა“.

43) სუფ-კარაპეტის ეკლესია — სომხის ეკლესიაა ტფილისში, ხარფუხის ნაწილში.

44) ქურსი — „ტახტი გადაფარებული საბნითა, რომლის ქვეშ დგას გაღვივებული ცეცხლით მაყალი სათბობლად“ (ჩუბინიშვილი — „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“, 1887 წ.).

45) დედანშია: „არა თუნდა რომ მომდიოდა ტირილი“...

46) ლაშარის ჯვარი — მთაში, არაგვის ხეობაში ცნობილი ხატია, სალოცავი იყო.

47) დედანშია: „მგონებიხარ“.

48) დედანშია: „რომელ“...

49) დედანშია: „საშინელმა ხალხმა“...

50) დედანშია: „ორ-ატაყიანი“...

51) დედანშია: „არ შეგაწყენ“...

52) დედანშია: „შებლავლიდნენ ხოლმე დროითა და დროით ძროხები მეტმეტე თავიანთ ხბორების სიყვარული რომ მოაგონდებოდათ ხოლმე მაშინ“.

53) დედანშია: „რო დრო არ ყოფილიყო უსაქმო და დაედო ამაზე თავისი ბეჭედი“.

56) კუნკულა — ბავშვის მონათვლის დროს გასანათლებელი გასახვევი ქსოვილია.

57) დედანშია: „იმედი მაქვს შეილო, რო მამაშენი არ შეარცხვინო“...

58) დედანშია: „აბა მაშინ დურმიშხან აზნაურ შეილობა!“

59) სიტყვა ოცნება დანიელ ჭონქაძეს ნახმარი აქვს გაოცების მნიშვნელობით.

60) დედანშია: „ხოლო ის დაიკერს ჯარს“.

61) დედანშია: „ხომე“.

62) დედანშია: „ვინა შევლიყო ცხენის ჩამოსვლიდამ“

63) დედანშია: „მოხდენილიყო“.

64) მეფისტოფელი — ევროპელ ხალხთა თქმულებაში ცნობილია ამ სახელით ბოროტი ძალა, ეშმაკი, კეთილის დასაბამის უარისმყოფელი. ხალხურ თქმულებათა ეს სახე გამოყენებული აქვთ მწერლებს: შექსპირს, მარლოს, გოეთეს. გოეთეს „ფაუსტ“-ში მეფისტოფელი ადამიანსა და ბოროტ ძალას — ეშმაკს შუა მდგომი არსებაა. მეფისტოფელი აქ უარყოფისა და ეჭვის მატარებელი სულია, რომელსაც ცხოვრებაში ყველაფერი მობეზრდა, ყველაფერი ეზიზღება, ფიქრობს ბოროტებაზე და ცინიკური ირონიით დაპყურებს ფაუსტის იდეალისტურ ძიებას.

66) დედანშია: „დურმიშხანი მოვიდა და იკითხა ვარდო. საკვირველია ვერც ერთმა ვერ იცნეს ერთმანეთი ისე გამოცვლილიყვნენ ორნივე შემდგომ გაყრისა. დურმიშხანს აჩვენეს ვარდუა“.

67) დედანშია: „მინუტისი“.

68) დედანშია: „ორი საყვარელი მოხვეული ერთმანეთისა“...

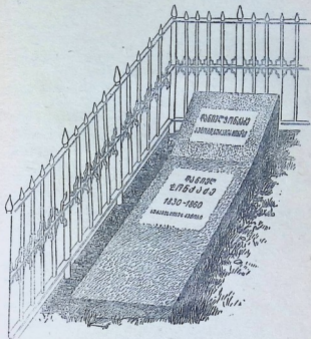
დანიელ ზიორაძის ქმ. ზონტაძის ბიოგრაფიული
 ცნობები.

1. დანიელ ჭონქაძის მამა იყო დუშეთის რაიონის, სოფ. ყვავილის მცხოვრები, ღარიბი მღვდელი, ჩამომავლობით გლეხი.

2. დანიელ ჭონქაძის დაბადების წელი და ადგილი ჯერ კიდევ არ არის ზუსტად გამოჩვენებული. მისი წლოვანების ქალაქი სასულიერო სემინარიის არქივში არ შენახულა. მის ატესტატის შავში არ არის აღნიშნული დაბადების თვე და წელი. ნამსახურობის სიაში, 1860 წელს რომაა შედგენილი, სწერია, რომ დან. ჭონქაძე ამ წელს (ე. ი. 1850 წ.) 28 წლისა იყო. ერთ-ერთ ნამსახურების სიაში-კი აღნიშნულია, რომ 1855 წელს დან. ჭონქაძე 25 წლისა არის. საფლავის ქვაზეც (ვერის ძველ სასაფლაოზე) აღნიშნულია, რომ დ. ჭონქაძე დაიბადა 1830 წ. ეს უკანასკნელი დატა უფრო სწორად მიგვაჩნია.

3. 1845 წელს დან. ჭონქაძემ დაამთავრა კავკასის სასულიერო სასწავლებელი და იმავე წელს ტფილისის სასულიერო სემინარიაში შევიდა.

4. 1851 წელს, 3 ივნისს მან დაამთავრა ტფილისის სასულიერო სემინარია და იმავე წლის 11 სექტემბერს კავკასიის სასულიერო სემინარიაში (ქ. სტავროპოლში) ოსური ენის მასწავლებლად იქნა დანიშნული. აქიდან იწყება დანიელ ჭონქაძის სერიოზული მუშაობა (და სიკვდილამდის გრძელდება) ოსურ ენაზე, ოსურ ხალხურ შემოქმედებაზე. მან აქიდანვე დაიწყო ოსურ ენაზე თარგმნა

დანიელ კონკაძის საფლავი
ტფილისში ვერის (ძველ) სასაფლაოზე

და ლექსიკონის შედგენა. შაგრაძე, სამწუხაროდ, დან. ჟონქაძის არქივი საესეებით დაკარგულია და ამიტომ მისი კონკრეტი აღნუსხვა და დაფასება შეუძლებელია.

5. 1853 წ. 11 სექტ. მან კოლეჯის რეგისტრატორის ჩინი მიიღო.

6. 1855 წ. 5 სექტ. დ. ჟონქაძე დანიშნული იქმნა ტფილისის სასულიერო სემინარიაში მასწავლებლად.

7. 1856 წ. 31 იანვარს მან განცხადება შეიტანა სასულიერო წოდებიდან განთავისუფლების შესახებ.

8. 1858 წლის 1 ოქტომბრიდან ის დანიშნული იქმნა საქართველოს სინოდალურ კანტორაში მაგიდის უფროსად, ამასთანავე ერთად დატოვებული იყო სემინარიაში მასწავლებლის თანამდებობაზეც.

9. ჟურნალი „ცისკრის“ 1859 წლის მე-XII-ტე №-ში და 1960 წლ. I №-ში დაიბეჭდა დან. ჟონქაძის მოთხრობა „სურამის ციხე“.

10. 1860 წ. 16 ივნისს დან. ჟონქაძე გარდაიცვალა ქ. ტფილისში, დასაფლავებულია ვერის ძველ სასაფლაოზე.

ბიბლიოგრაფია

1. ფილიპე მახარაძე — „დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო“, 1904 წ.
2. ქერელი ბექა (ანტ. ფურცელაძე) — „სურამის ციხე“ თხზ. ჭონქაძისა, „ცისკარი“, 1863 წ. № 1.
3. გ. თუმანიშვილი — „დ. ჭონქაძის სურამის ციხე“ — „დროება“ 1875 წ. № 119.
4. პროფ. ა. ხახანაშვილი — „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ (XIX ს.) 1913 წ.
5. А. С. Хаханов — „Темное старое время Грузии (Первый реалистический роман Чонкадзе „Сурамская крепость“) — „Русская мысль“ 1902 г. № 8.
6. А. С. Хаханов — „История грузинской словесности“, т. IV, М. 1906 г.
7. ი. გოგებაშვილი — ორიოდ სიტყვა დ. ჭონქაძეზე და ე. ნინოშვილზე, „ივერია“ 1904 წ. № 106.
8. ზ. ჭიჭინაძე — „ფ. მახარაძის „დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო“-ს გარშემო ატეხილი დავის გამო პასუხი ქართველ თავად-აზნაურებს. (იხ. „ბატონ-ყმობის მასალები“ ტ. IV, გვ. 107—116).
9. ზ. ჭიჭინაძე — „დანიელ ჭონქაძის გარდაცვალებიდან 50 წელი“ (იხ. „ბატონყმობის მასალები“ ტ. IV, გვ. 117—121. პირველად დაბეჭდილი იყო „ახალ აზრში“, 1910 წ. № 4).

10. ი. ფერაძე — „ქართველი გლეხი და დ. ჭონჭაძის
„სურამის ციხე“, „კრებული“, 1921 წ.
№ 1.
11. არჩ. ჯორჯაძე — „მასალები ქართველი ინ-
ტელიგენციის ისტორიისათვის“ ტ. V.
1914 წ.
12. ვ. კოტეტიშვილი — „ქართული ლიტერატუ-
რის ისტორია“ — 1925 წ.
13. მ. ზანდუკელი — „თერგდალეულნი და ხალხო-
სნები ქართულ ლიტერატურაში“, 1928 წ.
14. კ. კაპანელი — „ქართული ლიტერატურის სო-
ციალური გენეზისი“, 1928 წ., 1931 წ.
15. ვ. ხუროძე — „ქართული ლიტერატურის თემა-
ტიური განხილვა“. 1928 წ.
16. არ. ხუნდაძე — დ. ჭონჭაძე (მასალები მისი ბიო-
გრაფიისათვის) — „ქართული მწერლო-
ბა“ 1929 წ. № 10.
17. Г. Тавзарашвили — „Жизнь и творчество
Даниила Чонкадзе“, 1930 г.
18. ივ. კერესელიძე — „რედაქციისაგან“ — „ცის-
კარი“ 1860 წ. № VII.
19. აღ. ორბელიანი — „დანიელ ჭონჭაძის“ „სუ-
რამის ციხის“ შესახებ — „დართულს
დართული“ (სახ. უნივ. ხელნაწერთა მუ-
ზეუმი № 1645).

საქართველოს
საქართველოს

ქ ა მ ა ტ მ ბ ა

1859 წ. აპრილის 6. ¹⁾

სახელითა მამისათა და ძისათა და სულითა წმინდისათა, ამინ.

შეპყრობილი ისეთი ავადმყოფობით, რომლის მორჩენაც არ შეიძლება, და დღითი დღე სიკვდილის მომლოდინე, მტკიცე შეგნებით ვსწერ ანდერძს: 1) ჩემი ნების ამსრულებელნი იქნებიან ჩემი და ეკატერინე პავლიევისა და სიძე მღვდელი გრიგოლი; 2) მეურვე ჩემი ობოლის იყოს ჩემი სიძე გრიგოლ პავლიევი და მზრუნველობა დაივალოს ჩემმა დამ ეკატერინემ, რომელიც დაბადებიდანვე იმას დედის მაგივრობას უწევდა. ვთხოვთ მათ მეურვეობის ქვეშ იქნეს ჩემი შვილის ქონება, რომ ამაში ისინი არავის არ აძლევდენ ანგარიშს და განაგებდენ ქონებას, როგორც თითონ დაინახავენ საჭიროდ.

1859 года апреля 6 дня.

Во имя Отца и Сына и Святого Духа, Аминь!

Будучи одержим, тою несчастною болезнью, от которой нет исцеления и, ожидая со дня на день смерти, я, будучи в твердой памяти, завещаю:

1) Быть моим душеприкащиком сестре моей Екатерине Павлиевой и зятю моему Священнику Григорию; 2) Опе-

¹⁾ ანდერძი დაწერილია დან. კონქაძის ხელით. ახლა ანდერძი გადაცემული აქვს მწერალთა მუზეუმს. როგორც დან. კონქაძის ანდერძი, ისე მისი წერილი ივანე ფეოფანოვთან გადმოგვცა არკ. ხუნდაძემ.

რედ.

მამული, რომლის მეურვე იქნება ჩემი სიძე, მდებარეობს ღრუშეთის მაზრაში, სოფ. ყვავილში. ეს მამული შესდგება სახნავი მიწისაგან და ბალისაგან არაგვის პირში, რაც კარგად იცის ჩემმა დამ. 3) მე დამასაფლავებთ გაუზვიადებლად, უბრალოდ, თუ ტფილისში გარდავიცვლები — ცოლის გვერდით, თუ სოფელში — დედის გვერდით. 4) ჩემი შვილის მეურვეს შეუძლია გაყიდოს ყველა ჩემი ნივთები მთავრობის ჩაურევლად, ფული მოიხმაროს — ნაწილი ჩემს დასაფლავებაზე, ნაწილი ჩემი შვილის აღზრდაზე. 5) არ გაიყიდოს მხოლოდ ჩემი ძველი ხელთნაწერები, შენახული იქნეს შვილისთვის. 6) ვთხოვ ყველა ჩემ ნათესავებს ანუგეზონ საწყალი ჩემი და. ის გაუფრთხილდეს თავს მისი და ჩემი ბავშვის გულისთვის. იგი სა-

куном над сиротою мои Георгием я прошу быть любезного моего зятя Священника Григория Павлова, а почитательницею о сыне сестру Екатерину, которая с рождением заступала ему мать. Прошу их быть безотчетными опекунами над именем сына, не отдавать никому в действиях своих отчета и управлять именем по своему благоусмотрению.

Именно, над которым он, т. е. зять должен быть опекуном находится в Душетском участке в сел. Квевели и заключается в пахотных землях и в саде в Арагвевниках и в прочем, что хорошо известно сестре. 3) Меня похоронить не затейливо и скромно, если случится умереть в Тифлисе рядом с женою, а если в селении, то рядом с матерью. 4) Опекун моего сына может продать все мои вещи, без вмешательства впрочем начальства, вырученные деньги употребить часть на мои похороны, а часть на воспитание сына. 5) Не продавать только мои старые рукописи, а хранить для сына. 6) Прошу всех моих родных утешать

ქირთა მათთვის. მე კი იქ ვილოცავ იმისთვის და თქმა უნდა ადრე თუ გვიან იქ შევხვდებით ერთმანეთს. საწყალი და, რა გულ დამშვიდებით მოეკვდები, რომ ვიცოდე, რომ ის გულგრილად გადაიტანს ჩემს სიკვდილს. უთხარი, რომ მე მინდა, მან ძალიან არ იწუხოს, უსიამოვნობას მომაყენებს თუ ბევრი იწუხა, უსიამოვნობა იქნება ეს ჩემი მშობლებისთვისაც. იქ შევხვდები მათ და ერთად ვილოცავთ იმისთვის.

7) ჩემი ლოცვა-კურთხევა ყველა ჩემ ნათესავებს და ვთხოვ მაპატიონ, თუ ვინმეს ვაწყენინე რამე. ამას ვთხოვ ჩემ მეგობრებსაც ნიკოლოზ ბერძენოვს, ალექსი პეტროვს და იოსებ ინდოევს, აგრეთვე ყველა ჩემ თანამოსამსახურეებს. ღმერთია მოწამე, რომ არავისთვის ცუდი არ მინდოდა, პირიქით ყველას პატივს ვცემ-

бедную сестру. Пусть она бережет себя для ея и моего дитя. Она им необходима... А я буду молиться за нее и, конечно, рано или поздно встретимся. Бедная сестра, как бы я умер спокойно, если бы я знал, что она перенесет мою смерть равнодушно. Скажите ей, что моя воля, чтобы она не горевала много, а то мне будет очень неприятно, неприятно будет и нашим родителям, которых я встречу там и вместе будем молиться за нее.

7. Всех моих родных я благословляю и прошу прощения, если кого, чем обидел. Это же прошу и моих друзей: Николая Берзенова, Алексея Петрова и Иосифа Индуева и всех моих сослуживцев. Свидетель Бог, что я не желал никому зла, напротив всех уважал. 8) Прошу Иосифа Ивановича Индуева снести с Тюринным и если захочет иметь, отослать: мои труды по словарю как тетрадки, так и карточки, перевод литургии Василия Великого, пословицы и

დი. 8) ვთხოვ იოსებ ივანესძე ინდოევს მისწეროს ტიურინს და, თუ ეს უკანასკნელი მოინდომებს, გაუზღავნოს ჩემი ნაშრომები ლექსიკონისთვის — როგორც რვეულები, ისე ბარათები, ვასილი დიდის წირვის თარგმანი, ანდაზები და თქმულებები, აგრედვე ზღაპრები ოსურ ენაზე და ჩემი შენიშვნები კურთათინის ოსების შესახებ. ეს უკანასკნელი ვთხოვ მოაგროვოს, გადასწეროს და ასე გაუზღავნოს. ეს ქალაქები მოინახება ან ჩემ საწერ მაგიდაში, ან ჩემ კარადაში (в камоде) (9) იოსებსაც ვთხოვ, კარგად გადაიკითხოს მესამე ტომი წესდებისა პენსიის და ერთდროული დახმარების შესახებ. იქ, მგონია ნათქვამია, რომ თუ მასწავლებელი ავად გახდა სამსახურში ისეთი ავადმყოფობით, რომელიც ხელს უშლის და სხვა, მაშინ იმას უახლოესი მთავრობის შუამდგომლობით უნდა დაენიშნოს პენსია — მთელი ჯამაგირის რაოდენობით ათი

поговорки, а также сказки на осетинском языке и мои записки о куртатинских осетинах. Последнее прошу собрать, переписать и так отослать. Вумаг этих можно найти или в моем письменном столе, или в моем комодe. 9) Писифа же прошу посмотреть хорошенько 3-й том уст. о пенсиях и единовременных пособиях. Там, кажется, сказано, что если наставник получил на службе одну из тех болезней, которые препят ¹⁾ и проч., то ему можно по ходатайству ближайшего начальства назначить пенсию полного оклада даже за 10 лет службы, нельзя ли будет на основании этого назначить, будет что-либо Георгию. Больше мне нечего писать. Единственная моя просьба всем это утешать сестру и жалеть моего сироту и... и молиться за меня грешного. Мое-

¹⁾ ეს სიტყვა დაუმთავრებელია. რედ.

წლის სამსახურისთვისაც კი. იქნებ ამის მიხედვით დაენი-
შნოს რამე გიორგის. მეტი არაფერი მაქვს დასაწერი.
ერთადერთი ჩემი თხოვნა ყველასთან, ანუგეშოთ ჩემი და,
გეცოდებოდესთ ჩემი ობოლი... და ილოცოთ ჩემი ცოდვი-
ლი სულისთვის. ჩემ სიძეს სპირიდონს მოკითხვა და ლო-
ცვა-კურთხევა. ვთხოვ მაპატიოს თუ შევცოდე რამე, ან
ვაწყენინე.

დანიელ ჭონქაძე.

მერვე მუხლს ამ ანდერძისას ვაუქმებ ზოგიერთი
გარემოების გამო. ამის მაგივრად შენიშვნები კურთათი-
ნის ოსების შესახებ გადაეცეს ბერძენოსს, რომელიც თუ
საჭიროდ დაინახავს, დაბეჭდავს სადმე ქურნალში, დაა-
ლაგოს, როგორც უნდა, დალაგება აკლია იქ, თორემ ფაქ-
ტები ბევრია. დანარჩენი დაიკარგოს. მათ გარჩევაზე
არავის ეყოფა მოთმინება.

დანიელ ჭონქაძე.

1860 წ. მარტი 5.

му зятю Спиридону кланяюсь и благословляю, прошу его
простить мне мои согрешения, если я провинился перед ним
в чемнибудь.

Даниил Чоннадзе.

Восьмой пункт этого завещания я отменяю по неко-
торым обстоятельствам. Вместо этого записки о куртатия-
цах сдать Берзенову, который если заблагоразсудит пусть
изложит по своему и издаст в каком-нибудь журнале, хотя
изложения нет в них, но фактов много. Остальные пусть
пропадают, на разбор их ни у кого не достанет духу.

1860 года марта 5 дня.

Даниил Чоннадзе.

ქმირზასრო ქმარო ვანო!

შენი წერილი ამ დღეებში ვადმოძეცა მე ბ. კაკლოვმა. ძალიან გამახარა წერილმა და იმ ამბავმა, რომ შენ სტაეროპოლში კარგი აღვლი ვაქვს, და მთავრობაც ყურადღებით ვეპყრობა. გამეხარდა ისიც, რომ ჩვენი დაშა გათხოვდა. ღმერთმა მისცეს ბედნიერება და ჯანმრთელობა. მეტადრე ის გამეხარდა, რომ ვაქარს წაყოლია. მე მგონია, ვაქრის ქალიშვილი უკეთესია თუ ვაქარს მათხოვდება, ლუკმაბური მაინც არ გამოეყვება, ეს ურჩევნია, ვიდრე მშვიერ კეთილშობილს გაყვეს. დარწმუნებული ვარ, სულაც არ ინანებს, რომ ვაქარი ამოიჩინა. ღმერთმა ქნას მხოლოდ, რომ ზნეობით კარგი კაცი გამოდგეს.

Любезный братец Ваню!

Твое письмо перешло мне на днях г. Каналов. Как самое письмо, так и то обстоятельство, что ты в Ставрополе при хорошем месте и пользуешься вниманием начальства весьма, весьма обрадовало. Был рад и тому, что наша Дашенка вышла замуж. Дай Господи ей счастья и здоровья. В особенности рад был тому, что она вышла за купца. Мне кажется, что купеческой дочке лучше выходить за купца же, имеющего кусок хлеба, чем за голодного благородного и

1) ეს წერილი დაწერილია დან. ჰანკაძის ხელით. წერილი მამართულია ცოლისმისადაში. წერილი დაუნთავრებელია. როგორც ვეცნობა წერილი დაწერილია ავადმყოფობის დროს, სოცდოლის წინა დღეებში. შეიძლება ვერც კი მიახწროს მისი დამთავრება და გაგზავნა. ეს წერილი აგრედევი ინახება მწერალთა მუზეუმში.
ჩედ.

მე ძმაო, აგერ ორი თვეა ავად ვარ, და ხუმრობა არ არის ჩემი ავადმყოფობა. კაკალოვმა გადმომიცა სხვათა შორის, რომ დედა თურმე ვულვოსულია ჩემზე, წერილს რატომ არ მწერსო. მართალია, დიდი დანაშავე ვარ იმასთან, მაგრამ თავის გასამართლებლად ერთი შემძებლია ვთქვა, სახელდობრ ის, რომ სანამ ავად ვავხდებოდი, მოვაშაადე წერილი, და ავადმყოფობამ ხელი შემეშალა, ლოგინში ჩამავლო ფოსტის წასვლამდის. შენ დასაჯერებლად, რომ მე არ ვსტყუი, გიგზავნი იმ წერილის ნახევს, რადგან მთელი აღარ არის საინტერესო შენი წერილის შემდეგ. შენმა წერილმა იმდენად დააკმაყოფილა ჩემი ცნობის მოყვარეობა, რომ მე აღარაფერი მაჭვს მოსაწერი, შეტადრე იმ ავადმყოფობის დროს, როცა ხელუბი მიკანკალებს სისუსტისგან. ოჰ, რა სუსტად ვარ რომ იცოდე!

уверен, что она несколько не расклетя в своем выборе. Дай только Госноди, чтобы по нравственности был хороши!

И, брат, вот уже целых два меснца болел и боден не шгутку. Мне Какалов передал, между прочим, что будто маменька сердится на меня, что я не пишу письма. Да, я много виновен перед нею, но я и оправдание себе одно только могу сказать и именно то, что до болезни моей я приготовил письмо, но болезнь моя не допустила меня и прихлонула до почтового дня. В доказательство того, что я не вру, посылаю тебе лоскуток того письма, потому что целое письмо уже не представляет после твоего письма никакого интереса. Письмо твое настолько удовлетворило моему любопытству, что я не нахожу более о чем писать особенно при настоящем моем болезненном положении, когда у меня к

როგორ ფიქრობ, რითი ვარ ავად? ციებით? ან ტიფი იქნება? ოჰ, არა. მე ძმად სისხლს შაღებინებს. ზებ იცი, რომ ხშირად მაწუხებდა მკერდის ტკივილი, ხშირად შემომიჩივლია ამის გამო შენთვის. მერე კიდევ მომიმატა ამ ტკივილმა განსვენებულის გარდაცვალების შემდეგ. ბოლოს სახელმწიფო სამეცნიერო აკადემიამ შარშანწინ მომანდო ოსური ლექსიკონის შედგენა და მე მოვეკიდე ამ საქმეს მთელი ჩემი ენერჯით, რომელიც შეშვების ახალგაზრდას, ვისაც სწყურია წინ წაწევა. ჯერ კიდევ სამ ასოზედაც არ მქონია შედგენილი, რომ დამიწყო სისხლის ღვინება. ეს მოხდა შარშან ამ დროს, მაგრამ სისხლი პირველად ცოტა მოდიოდა, არ იყო საშიშო, თვენახევარში მოპარჩინეს, ბასილის ბრალიაო, ამბობდენ. მე მაინც უარი ვთქვი აკადემიისაგან მონდობილ საპატიო საქ-

тому же трясутся немного руки от слабости. Ох, и слаб же я, если бы ты знал?

Я болен чем бы ты думал? Лихорадкой? Тифом пожалуй? Ох, нет. Я болен, брат кровохарканием. Известно тебе, что я еще там часто жаловался на грудную боль. После того эта боль еще более увеличилась после смерти покойницы. Наконец в позапрошлом году Императорская Академия Наук поручила мне составить Осетинский словарь и я принялся за этот труд со всею энергиею, свойственною молодому человеку, желающему составить себе карьеру, но не успел составить на три буквы словарь, как со мною случилось кровохаркание—это было в прошлом году в это же время, но кровь шла немного и не опасно и меня в полтора месяца вылечили, приписав эту болезнь геморрою. Тем не менее я отказался от предложенной мне Академиею чести. Но так как у меня какой то проклятый характер, и мне,

მეზე.—სამწუხაროდ ისეთი წყეული ხასიათი მაქვს, რომ სამსახურის გარდა, უსათუოდ მინდა სხვა რამეც გავაკეთო ხოლმე, და ხელი მოგვიდეს ქართულ ლიტერატურას (აქ ქართულ ენაზე ერთი ჟურნალი გამოდის, ახალგაზრდობა მხარს უჭერს იმას მთელი თავისი ძალდონით, ეროვნული გრძნობა იღვიძებს) და დავწერე ერთი მოთხრობა, სათაურით „სურამის ციხე“. მოთხრობას ძლიერ კარგად შეხვდა საზოგადოება, ზოგიერთ უფიცი მემამულის გარდა, რომელთაც ვაწყენიე გლეხის საკითხით. ამითი წაქეზებული შეუდექ ახალ შრომას, ღმერთმა აღარ დამაცალა მისი დამთავრება, უკვე თვეა ცუდად ვგრძნობდი თავს, მაგრამ არ ვაქცევდი ყურადღებას, გამივლისთქო, ვფიქრობდი. არ გამიმართლდა იმედი.

ერთხელ, ეს იყო შაბათს საღამოს, მე ერთ მეგობარს ვეწვიე, დავრჩი იმასთან 9 საათამდე, იქიდან წავედი და-

кроме служебных дел, непременно хочется что-нибудь делать, то я взялся за Грузинскую литературу (у нас здесь издается на Грузинском языке журнал и молодежь всеми силами поддерживает его. Национальное чувство пробуждается) и написал одну повесть под заглавием „Сурамский замок“. ¹⁾ Повесть была очень благосклонно принята публикою, кроме некоторых невежд помещиков, которых я задел крестьянским вопросом. Поощренный таким успехом я принялся за новый труд, но Бог не дал мне доковычить его. Уже месяц я чувствовал себя дурно, но не обращал на себя внимания; думал, что пройдет само собою. Но надежда моя не исполнилась.

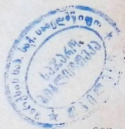
¹⁾ ვინაიდან ავტორი თავის ნაწარმოებს რუსულად ასათაურებს „Сурамский замок“, ამიტომ ჩვენც ეს სახელწოდება ვიხმარეთ.

სთან და უკვე 11-ის ნახევარი იქნებოდა სახლში დაებრუნდი. თავს ვერძნობდი, როგორც ყოველთვის, არც გარგად, არც ცუდად. ვიფასებ, რაც მქონდა ღვთის მოცემული და დავწევი დასაძინებლად — დავწევი თუარა, მაშინვე ამეჭაუა ტასი. ვიგრძენი, რომ ეს სისხლის ღვლვას ნიშნავდა, მაგრამ რას ვიზამდი, მივეწდე ბედიღბალს. ცოტა ხანს შემდეგ ყელში მომადგა რაღაც თბილი, წამოვახველე, ვხედავ ბევრია ნახველი, ცხვირსახოცი არ მქონდა და პერანგის კალთა მოვიშველიე, ავდექი, მოუკადე სანთელს, შევხედე, მართლა სისხლია. მაშინვე წამომხველა ისევ სისხლი თითქმის ერთი საჩაიე კიკის ოდენი. მერე კიდევ და კიდევ, ვხედავ საქმე ცუდათაა, გამოვეარდი გარედ, დაუძახე კაცს, კაცა დაიბნა, არ იცოდა რა ექნა, უთხარი დალაქისტვის დაეძახნა. სანამ მოიყვანდა დალაქს, სისხლი, რომელიც $\frac{1}{4}$ საათის განმავლობაში

Однажды я это было в субботу вечером я был у одного своего приятеля и посидел у него до 9-ти часов, оттуда пошел к сестре и уже к половине 11-ти я пришел домой. Чувствовал себя как и всегда ни дурно ни хорошо, занусяв, чем Бог послал, я лег спать. Но только лег, как у меня зачесалось тело. Я почувствовал, что это вознение крови, но что я мог сделать? Я предоставил себя судьбе. Через несколько времени я почувствовал вгорле что то теплое. Харкнул смотрю, что то харкоть елишком больно и я за неизменем при себе платка выхоркнул в полод рубашил, встал зажег свечу; посмотрел, действительно, кровь. Но в то же время закашлялся и выхаркнул кровь в чайниг стакан, за тем еще, еще, еще, вижу что плохо, выбежал и позвал человека. Человек так растерялся, что не знал, что делать.

ამომდინარედა, შემინერდა. მოვიდა დალაქი და ამიღო სისხლი, მთელი გირვანქა თითქმის. ამდენი სისხლის დაკარგვამ (1¹/₂ გირ. წამომალეგინა, ერთიც დალაქმა ამიღო) რასაკვირველია, ძალიან დამისუსტა, და გული წამივიდა. მთელი შეოთხედი საათი ვიწვევი, სიცოცხლის ნიშანი არ შეტყობოდა. ბოლოს, როგორც იქნა, მომიყვანეს გრძნობაზე. უცებ სისხლმა ისევ ითქრიალა ყელიდან, მაგრამ ღმერთმა ვადამარწინა მაშინ და არ მოვკვდი.

И приказал ему достать цырюльника. Пока он приводил цырюльника кровоизлияние продолжалось ¼ часа остановилось. Цырюльник, пришедший открыл провь фунт целый. Потеря столь значительной крови (выхаркнул 1½ фунта и достал фунт) конечно, ослабила меня, так что со мною сделалось дурно. Целых четверть часа я лежал, не подавая никаких признаков жизни, наконец меня привели в чувство но в то же время кровь хлынула в гору с новою силою, но Госнодь спас меня и я не умер.

შემჩნეული გაბეჭდილი წიგნების:

გვ.	სტ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
6	13	კერსელიძესე	კერესელიძესე.
11	4	ვარშიცებოდა	ვარშიცებოდა.
13	14-15	ხოფელსაც	სოფელსაც.
36	25	დუქანს	დუქანს.
40	11	შაუა	შეა.
41	2	ოროელას	ოროელას.
48	5	ერთგული;	ერთგული.
48	26	აბ, რა კარგი კაცი ხარ	„ აბ, რა კარგი კაცი ხარ“.
64	12	დურმიშხანზე	დურმიშხანზე
61	22	სტამბოლითდგან	სტამბოლითგან
70	22	ჭურასთან	ჭურასთან
103	14	1874	1875.
103	17	ცენზურში	ცენზორთან
107	15	მიჩქალეას	მიჩქალეას
116	11	დიდებული	დიდებული
125	25	საწაველებელში	სასწაველებელში
129	25	Давида	Давида
"	"	თუჯი	თუჯის
159	28	უსაქმე	უსაქმო
160	23	ამა და ბატონის	ამა და ამ ბატონის
164	23	„ ლებერალებათ“	„ ლიბერალებათ“
167	8	ვლესავეით	ვლესავეით
171	10	ნ. ანტონოვი	ნ. ანტონოვი
179	26	იფსილანტისაგან	იფსილანტისაგან
180	10	ენაზედ ასეთის	ენაზედ ასეთის
186	27	უწოდეს	უწოდოს
188	23	1858	1859
"	24	მეთერთმეტე	მეთერთმეტე
"	25	„ქველ დრ ოის	„ უწინდელ დროის

190	17	მცირე	მცირე
191	23	1887	1857
199	5	ხმაროდენ	ხმაროდენ
205	7	ედიკიას	ადგილას
216	23	დიდნანს	დიდნანს
"	24	1874	1875
218	16	მოცუილება	მოცუილება
223	6	ქართული	ქართული
228	16	გადაწყვეტილები	გადაწყვეტილებით
"	18	იხრჩბს	იხრჩბს
229	27	1868	1868
245	14	ხდებორეს	ხდებორეს
246	12	მკითხველსაც	მკითხველსაც
252	7	ნამიჯით	ნამიჯით

შ ი ნ ბ ა რ ს ი:

	გვ.
1. მ. ზანდუკელი--წინასიტყვაობა	1
2. დ. კონქაძე--„სურამის ციხე“	13
3. ფ. მახარაძე--„დანიელ კონქაძე და მისი დრო“	101
4. რედაქტორის შენიშვნები	257
5. ბიოგრაფიული ცნობები	270
6. ბიბლიოგრაფია	271
7. დამატება	276
8. შემწვეული შეცდომები	289

პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

K 62.614/2

